

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Кафедра політології

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: **«Спадщина КДБ в когнітивній війні Росії проти України»**

Виконала: студентка 4-ого року навчання

Спеціальності 052 Політологія

Сокур Поліна Сергіївна

Керівник: Кузьо Т.,

Доктор політичних наук, професор

Рецензент: Гнатюк М.М.

Бакалаврська робота захищена

З оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« » _____ 20__ р.

Київ – 2026 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	стр. 3-7
1.Означення рамок когнітивної війни.....	стр.8-15
1.1 Визначення поняття	стр.9-12
1.2 Зміна термінології.....	стр.12-15
2. Досвід Росії в домені	стр. 16-104
2.1 Еволюція російських спецслужб.....	стр.17-40
2.2 Створення наративів націлених на дискредитацію ідентичності.....	стр.40-74
2.2.1 Наратив “ українці - симпатизианти нацизму”	стр.40-71
2.2.2 Наратив “ українці - расисти”	стр.71-74
2.3 Операції націлені на підрив довіри до влади.....	стр.75-92
2.3.1 Компрометація системи охорони здоров’я.....	стр.76-88
2.3.2 Атаки на критичну інфраструктуру.....	стр.88-92
2.4 Створення наративів за використання “чужих голосів”.....	стр.92-104
2.4.1 Голоси агентів ворожих спецслужб.....	стр.93-104
Висновки.....	стр. 105-109
Додатки	стр. 109-151
Додаток 1	стр. 109-126
Додаток 2	стр. 127 - 141
Додаток 3	стр. 141 - 151
Список використаних джерел.....	стр.152-194

Вступ

1-ого грудня 1991 відбулися перші вибори в історії Незалежної України. 61% виборців надав перевагу Леоніду Кравчуку, тож колишній компартієць впевнено обійшов суперників і став на чолі молодого демократичної держави. Натомість його головний опонент В'ячеслав Чорновіл посів друге місце на передвиборчих перегонах здобувши 23% голосів, більшість з яких надходила з Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей (Yekelchuk, 2023, стр. 5). 35 років потому питання : “А що, якби переміг Чорновіл?” переросло з інтелектуальної справи контрфактичного аналізу в окремий ностальгічний жанр роздумів про втрачений шанс. Попри поширене серед українських інтелектуалів переконання, що ані геополітичні обставини, ані внутрішня ситуація в суспільстві 1991-ого року не були сприятливими для того, щоб українці були готові віддати голос за кандидата, який закликав до радикальних змін, в сучасному українському дискурсі деінде виринає думка про те, що обрання Леоніда Кравчука було не “компромісним рішенням” між комуністичним ладом і національною ідеєю, а великою помилкою, що призвела до втрати Україною не лише ядерної зброї, а й “вікна можливостей” для здобуття більшої суб'єктності на світовій арені. (Prizel, 1994, стр. 414) Що ж тоді могло відштовхувати переважну більшість українських громадян від прогресивного та запального рухівця та заохотити шукати альтернативного кандидата?

При перегляді телевізійних передвиборчих дебатів 11 листопада 1991 року у відрізку присвяченому 5-хвилинним відповідям кожного з кандидатів на телеграми із зверненнями громадян, неможливо не помітити цілого блоку клопотань від жителів, що стурбовані національним питанням (Суспільне Медіатека, 2025). Попри те, що запитання на цю тему отримав кожен з претендентів на посаду Президента, В'ячеслав

Чорновіл впродовж своїх п'яти хвилин відповідає на нього тричі. Чи телеграм щодо національним питання до Чорновола було кількісно більше, чи ж то він сам обрав саме їх з-поміж стопки інших, було зрозуміло, що громадяни хочуть почути його думки саме щодо цієї теми. “Останнім часом ви круто взяли національне питання, відвернули багато виборців від себе...”; “Скажіть, будь ласка, що це за натовпи швидкого реагування із Західної України приїхали на автобусах в Київ, що не лише збираються тиснути на виборців у день голосування, але й спорожнюють київські магазини?” (авторський переклад з російської мови); “Ходять чутки, що ви, ставши Президентом, перенесете столицю у Львів, чи не так?” (Суспільне Медіатека, 2025). Кожен кандидат підіймає проблематику національного питання, але лише Чорноволу звернення надходять у формі особистої претензії до його проукраїнської позиції. Для порівняння на цих же телевізійних дебатах кандидат Леопольд Табурянський відповідає на телеграму з текстом : “Ми за національністю росіяни, чи можемо ми сподіватись, що ставши Презедентом ви захистите нас від українського націоналізму?”(авторський переклад з російської мови) (Суспільне Медіатека, 2025). Подібного стибу питання до претендента на президентське крісло Ігоря Юхновського звучить як : “Як ви будете захищати українців, що живуть за межами України? Російський шовінізм для нас, українців, впродовж останніх трьох місяців став нестерпним”(авторський переклад з російської мови) (Суспільне Медіатека, 2025). Кандидат Володимир Гриньов підсумовує подібний блок питань громадян як “побоювання, що за федеративним ладом України він забуває про проблему національного відродження в Україні” (авторський переклад з російської мови)(Там само).

Під час приїзду в рамках передвиборчої кампанії Чорновола на Сумщину в ефірі телебачення кандидат телеграму з питанням: “ Під час Великої Вітчизняної війни Сумщина стала партизанською колискою, Львівщина у

тій війні породила дивізію СС “Галичина” і бандерівські загони . Вам не соромно було їхати в нашу область?” (Anatolij Nosenko, 2009) . Попри всі спроби Чорновола наголосити на своєму походженні (дисидент був родом з Черкащини), йому постійно доводилось відбиватись від питань щодо надмірної радикальності галичан та зв’язках мешканців Заходу України з нацистською армією. Позаяк, з квітня 1990 року він очолив Львівську обласну раду і на президентських виборах для багатьох громадян в першу чергу асоціювався із представництвом західних областей (Михайлюк, 2021). Ототожнення поняття українського націоналізму та нацизму в очах широкої громадськості було настільки успішним, що страх перед “бандерівцями” напряду вплинув на перші вибори в історії Незалежної України, результат яких виявився цілком комплементарним для вже колишнього на той момент радянського центру.

Після аналізу попередньо наведених питань до Чорновола можна дійти висновку, що частина виборців, яка не віддала за нього свій голос мала уявлення про патріотично налаштованих людей пов’язаних із Заходом України як про прихильників нацистської ідеології, вартих маргіналізації. Тож постає питання : чому у 1991-ому році в головах проукраїнськи налаштованих громадян, адже 90% населення проголосувало “за” Незалежність України на референдумі (Дніпровська районна в місті Києві державна адміністрація, 2024) , були так глибоко вкорінені наративи, які в 2022-ому році Російська Федерація використовуватиме для виправдання початку повномасштабного вторгнення на українські землі?

Інтуїтивною відповіддю напрошується думка про тривале виховання громадян радянською системою та пропагандою і ,відповідно, формування страхів та стереотипів вигідних владі. Тож якщо СРСР розпалося, штучні упередження та суспільні кліважі мали б зникнути разом із системою, що їх породила та підтримувала. Однак прирівнювання патріотичних українців до нацистів не просто не лишилось в далекому 1991-ому, а й

глобалізувалось, вийшовши за рамки українського чи навіть так званого “пострадянського” простору, ставши предметом для бурхливих дискусій у світових медіа. Більше того, наратив про симпатизацію патріотичних рухів нацистській ідеології досі лишається частиною сучасного українського політичного дискурсу. Вигідну Радянському союзу, а згодом і Росії думку було успішно вкорінено в голови самих носіїв ідентичності. Причиною такого успіху стала справжня актуальність теми, чи хтось конкретний був зацікавлений у штучній підтримці та розвитку даного наративу?

Актуальність теми дослідження

Ця робота покликана показати тяглість наративів, створених та поширених КДБ щодо України, та висвітлити специфіку їх застосування у когнітивних операціях у сучасній російсько-українській війні. Попри те, що повномасштабне вторгнення РФ в Україну докорінно змінило характер тактики ведення бойових дій та остаточно закріпило провідну роль дронів та інших роботизованих технологій на полі бою, “зброя”, яку Росія використовує у когнітивній війні залишилась їх спецслужбам у спадок від відомств - попередників : КГБ та НКВС. У своїх намагання вплинути на сприйняття цієї війни серед українців та світової спільноти росіяни й досі спираються на наративи, створені й успішно застосовані задовго до розпаду Радянського Союзу. Себто можна припустити, що російська система відповідає старими методами на нові “загрози”. Хоч однозначно не варто недооцінювати інноваційність підходів, які застосовуються у когнітивних атаках 21-ого століття, дослідження методик та напрацювань КДБ може суттєво спростити усвідомлення природи сучасних методів ведення когнітивної боротьби, ефект від яких щоденно відчувають на собі українці.

Метою дослідження є аналіз операцій КДБ в рамках "Активних заходів" через призму сучасної теоретичної бази в сфері когнітивної війни для

вивчення механіки успішних операцій впливу, встановлення закономірностей їх відтворення сучасними російськими спецслужбами та вироблення аналітичного підґрунтя для прогнозування і протидії атакам Росії в когнітивному домені.

Відповідно до поставленої мети було виділено такі **завдання** дослідження:

1. Визначити небезпечні наративи, які просувало КДБ задля протидії українській національній боротьбі та якими повторно послуговується під час ведення повномасштабної війни проти України.
2. Дослідити специфіку застосування цих наративів “до” та “після” розпаду Радянського Союзу.
3. Виявити закономірність у тактиці ведення когнітивної війни, якою послуговувалось КДБ та тактики, що наразі використовує її відомство-наступник ФСБ.
4. Встановити наслідки від повторного використання Росією старих небезпечних наративів у сучасній боротьбі з Україною.

Об’єктом дослідження є еволюція інформаційних операцій КДБ та ФСБ націлених проти українських інтересів.

Предметом кваліфікаційної роботи є окремі операції КДБ в Україні та поза її межами, що мають відповідників у вигляді когнітивних атак застосованих в сучасній російсько-українській війні.

Методи дослідження: порівняльний аналіз, синтез, узагальнення, індукція, кейс-стаді, медіа-аналіз, робота з архівними даними, аналіз емпіричного матеріалу.

Джерельна база: нормативні документи ЄС та НАТО, наукові публікації, архівні документи, відкриті дані, медіа матеріали, соціологічні опитування та дослідження, статистичні дані, мемуари, інтерв’ю.

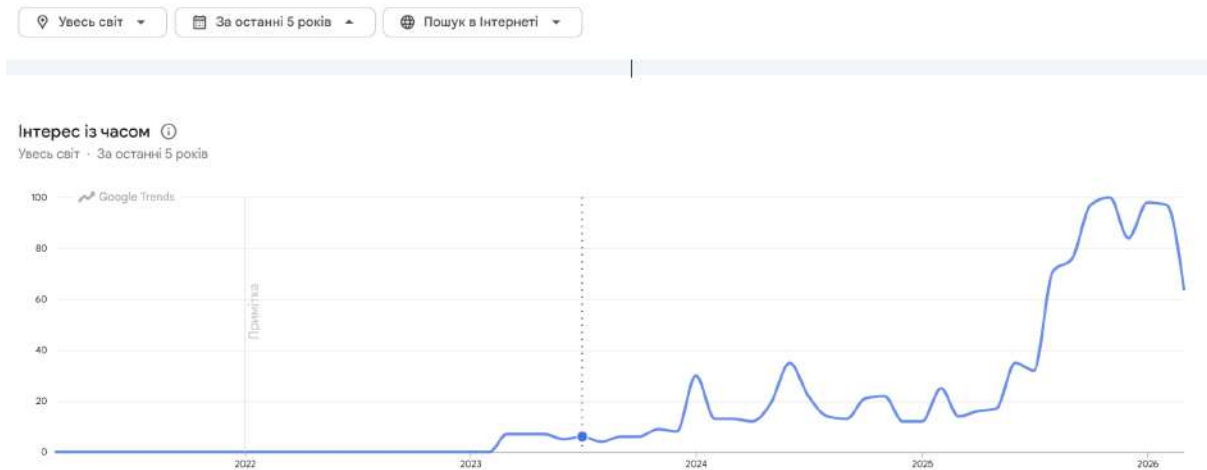
1. Означення рамок когнітивної війни

1.1 Визначення терміну

Поняття “когнітивна війна” набуло широкої популярності відносно нещодавно і, як будь-який новий концепт, проходить формування усталеного визначення (Marsili, 2025; Claverie & du Cluzel, 2022). За робочою дефініцією НАТО АСТ (Командування об’єднаних збройних сил НАТО з питань трансформації) когнітивна війна - це “дії, що здійснюються синхронно з іншими інструментами влади з метою змінити ставлення та поведінку шляхом впливу, захисту або порушення когнітивних процесів окремих осіб та груп для отримання переваги над супротивником” (Derpe & Schaal, 2024). Варто зазначити, що англійською термін звучить як “cognitive warfare”, і перекладається, радше як “ведення бойових дій в когнітивному домені”. Ця деталь важлива зокрема тому, що “війна” є явищем з чітким початком, кінцем та визначеними опонентами, натомість “ведення бойових дій” є процесом тривалим і не обмеженим часовими рамками (Warfare Definition & Meaning , Britannica Dictionary, 2026). Однак, в україномовному контексті вже закріпилось ототожнення поняття когнітивної війни та cognitive warfare, через відсутність короткого відповідного терміну в українській мові, тож для зручності, в цій роботі буде використаний вже розповсюджений переклад, попри його неточність.

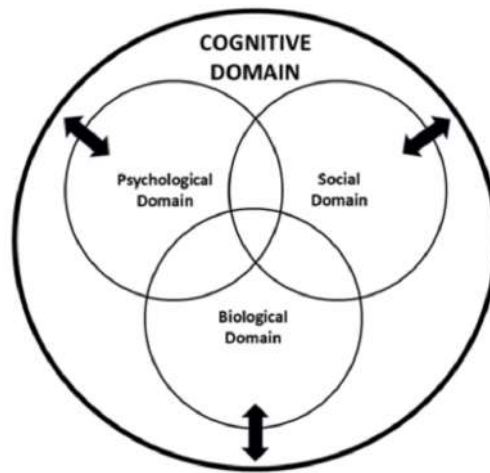
Потреба у створенні робочого визначення з’явилась після 2020-ого року, коли альянс відзначив вирішальну роль когнітивного домену в Концепції ведення бойових дій НАТО (Warfighting Capstone Concept)(NATO Allied Command Transformation, 2021). Крім того у Програмі розвитку військової діяльності НАТО (Warfare Development Agenda) на 2021 рік одним з найважливіших завдань було визначення досягнення когнітивної переваги (Van der Klaauw, 2023, p. 97). Однак, у широкий обіг поняття вийшло лише

за кілька років. За допомогою інструменту Google Trends можна побачити хвилю уваги до теми, що розпочалась з березня 2023-ого року і сягнула свого піку у листопаді 2025-ого. (Додаток А1)

Додаток А1. На графіку зображена динаміка інтересу до теми “когнітивна війна” визначена інструментом Google Trends за допомогою аналізу пошукових запитів користувачів у всьому світі за період з 2021-ого по 2026-ий роки

Остаточному виходу терміну у загальний вжиток у безпековій сфері відчутно посприяла газета від NATO АСТ “Perception”, яка об’єднує роботи різних міжнародних аналітичних центрів та дослідників націлених на вивчення когнітивного домену (Cognitive Warfare - NATO’s ACT, 2023). В першому номері, опублікованому на офіційному сайті у вересні 2025-ого року, рекомендується дослідження INSS (Інституту Національних Стратегічних досліджень при Національному оборонному університеті США) “The Ins and Outs of Cognitive Warfare: What’s the Next Move (Giordano & Annett, 2025). Автори Еліза Аннет та доктор Джеймс Джіордано вважають, що когнітивний домен включає в себе три основні виміри в яких діють опоненти НАТО : **біологічний, соціальний та психологічний**. (Додаток А2)

Додаток A2. The “Ins” and “Outs” of Cognitive Warfare: What’s the Next Move? By Elise Annett and Dr. James Giordano

Ці виміри є інтерактивними та не взаємовиключними (Giordano & Annett, 2025). Згідно зі статтею, застосування впливу може здійснюватись “зсередини назовні”, “зовні всередину”, а також шляхом комбінаторного ефекту, що включає маніпулювання інформаційними наративами з метою провокації психофізичних реакцій, формуючих ставлення, цінності та дії в окремих індивідів або ж цілих колективів (Там само). Прикладом втілення стратегії “зсередини назовні” може бути використання прямої маніпуляції нейро-когнітивними процесами та їхнім впливом на поведінку, натомість стратегія “зовні всередину” передбачає можливість застосування впливу на навколишнє середовище та соціально-економічні умови (Там само).

Іншим підходом до визначення когнітивної війни поділився у 2024-ому році дослідник чеського Національного інституту Психічного здоров’я (NUDZ) Марек Гавлік у своєму інтерв’ю після проходження семінару від НАТО (Національний інститут психічного здоров’я, Чеська Республіка, 2024). Він розповів, що методи когнітивної війни розроблялись та застосовувались ще в Радянському союзі під терміном “рефлексивне управління”. Ця теорія розроблялась Владіміром Лефевром у часи Холодної війни як відповідь на використання американцями теорії ігор у воєнному контексті. Однак, якщо теорія ігор математично досліджує

прийняття оптимальних рішень в умовах невизначеності, рефлексивне управління є парасольковим терміном для означення процесу в якому один з супротивників підміняє іншому підстави для прийняття рішень з метою маніпуляції фінальним результатом. (Thomas, 2004, ст. 237-238)

Як зазначив Гавлік одними з найбільш розповсюджених інструментів рефлексивного управління є дезорієнтація, інформаційне перевантаження через надання великих об'ємів суперечливої інформації, поділ та поляризація населення та дискредитація урядів. Крім того до переліку входять такі популярні прийоми як відвертання уваги (зокрема у військовій справі), створення та нав'язування супротивнику стратагем, тактики виснаження, паралізування, провокування та залякування супротивника. (Національний інститут психічного здоров'я, Чеська Республіка, 2024). Хоч рефлексивне управління на різних етапах зазнавало критики за свої недосконалості як від західних так і від російських публіцистів, анексія Росією Криму в 2014 році змусила дослідників повернутись до цієї теорії з метою зрозуміти та проаналізувати російську стратегію. Оскільки сам Владімір Лефевр ще в 1974-ому році емігрував з СРСР до США і продовжував свою наукову діяльність у Каліфорнійському університеті, його дослідницький доробок не став лише радянською прерогативою, що спрощує сучасне вивчення теорії. (King, 2018, ст. 12)

Невдовзі після початку російсько-української війни, Європа зіштовхнулась з великою міграційною кризою 2015-ого року, зумовленої війною в Сирії, збільшенням домінації ІДІЛу на Близькому Сході та політичною нестабільністю в деяких країнах Африки. (Національний інститут психічного здоров'я, Чеська Республіка, 2024). В інтерв'ю NUDZ Марек Гавлік розповів, що ця криза стала ще одним “випробувальним полігоном” для Росії, адже на його думку російські дезінформаційні атаки, спрямовані на дестабілізацію Європи мали чітку структурну рамку. Дослідник вважає, що на західну аудиторію поширювались три наративи:

“нарратив провини”, “нарратив загрози” та “нарратив безпеки” (Там само). Задачею перших двох нарративів було внесення розбрату в суспільство, з одного боку відповідальність за міграційну кризу перекладали на представників “західного світу”, які допустили розгортання катастроф в країнах походження біженців. З іншої сторони “нарратив загрози” роздмухував паніку довкола заміщення автентичного населення Європи мігрантами, занепаду культурних та релігійних цінностей приймаючих країн через наплив людей з іншого традиційного контексту, а також апелював до неспроможності західних держав забезпечувати безпеку для власних громадян. Метою ж поширення “нарративу безпеки” було висвітлення Росії як єдиної “рятівниці” для західної аудиторії, яка може втрутитись у боротьбу проти ісламізації Європи та повернути контроль над безпекою, попри те що “західні” цивілізації постійно нехтують такими щедрими пропозиціями (Там само).

Наведені вище теоретичні підходи не вичерпують усього спектра сучасних досліджень когнітивної війни, однак, в цій роботі, саме вони слугуватимуть аналітичною основою для розгляду операцій КДБ та ФСБ.

1. 2 Зміна термінології

Протягом 21-ого століття західний “безпековий словник” збагатився великою кількістю новостворених термінів. Потреба у створенні нового вокабуляру виникла у відповідь на появу нових оборонних викликів, зумовлених розвитком кіберпростору та зміною техніки застосування противниками інформаційного впливу (Костішин, 2024, ст. 75). Наразі найпопулярнішими термінами, які пов’язують з інформаційною та безпековою сферою є: “FIMI”, “hybrid threats” (гібридні загрози) та вже описаний раніше “cognitive warfare” (Ministry of Digital Transformation of Ukraine, 2026, ст. 12) . Оскільки всі вони є відносно новими та знаходяться

під однією тематичною “парасолькою”, часто їх хибно використовують як синоніми, попри різницю в масштабах та окреслених у визначеннях об’єктах впливу.

Термін “FIMI”, за словами керівника департаменту протидії інформаційним загрозам національній безпеці Центру протидії дезінформації РНБО Кирила Вікторова, в українській практиці перекладається як “іноземні інформаційні маніпуляції та втручання в інформаційний простір” (КМЄС допомагає комунікаційникам МВС покращувати методи протидії іноземним маніпуляціям в інфопросторі - EUAM Ukraine, 2025). Першочергово цим терміном послуговується Європейський Союз, зокрема Європейська служба зовнішніх справ (EEAS) регулярно публікує звіти, щодо контр заходів, яких вони вживають для протидії іноземному інформаційному втручання та маніпулюванню (Communications, 2026). Звіти містять дані про виявлення загроз, розробку засобів їх виявлення та сприяння міжнародній співпраці з метою захисту демократичних процесів. Одним з найвизначніших таких документів є третій звіт EEAS про загрози FIMI за березень 2025-ого року (Report on FIMI threats 3-rd EEAS, SG.Strat, 2025). У передмові до нього Висока представниця Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки Кая Калас наголошує на успіхах ЄС у викритті масштабних цифрових арсеналів, створених спеціально Росією та Китаєм для проведення своїх операцій у сфері FIMI. Крім того вона заявляє, що:

“у міру того, як ми все краще розуміємо FIMI, ЄС також посилює свої каральні заходи. Наприклад, у грудні 2024 року ЄС ввів перші в історії санкції за таку діяльність” (переклад з англійської) (Там само)

На перший погляд може видатись, що терміни FIMI та “cognitive warfare” конкурують між собою за більш точний опис однієї і тієї самої теми. Однак дослідник Крістоф Деппе у своїй публікації в журналі для “The Defence Horizon Journal” наголошує на хибності такої оптики (Deppe,

2023). Автор вважає, що ці концепти описують різні рівні і сфери одного і того ж явища.

В статті FIMI описано як скоординовану маніпулятивну поведінку, спрямовану на політичні процеси, демократичні процедури, а також суспільні цінності (Там само). Під класифікацію терміну підпадають не лише дезінформація, зокрема виділяється техніка маніпулятивного використання правдивої інформації для ведення соціуму в оману. Дослідники, що працюють з FIMI виділяють маніпуляцію алгоритмами та інформаційні кампанії в соціальних мережах, скоординоване фальсифікування ініціатив “знизу”, інформаційне втручання іноземних агентів впливу у вибори, національні політичні процеси та суспільний дискурс. Боротьба з FIMI, по суті, є боротьбою за достовірність інформації та об’єктивність її подачі (Там само).

Що стосується терміну “гібридні загрози”, то він радше описує комбінацію різних інструментів тиску, що застосовуються з метою ослаблення держави опонента часто без прямого оголошення війни. Ним переважно послуговуються стратегічних та безпекових дослідженнях, адже він є ширшим за “FIMI” та “cognitive warfare” та покриває собою не лише кібератаки, пропаганду та дезінформацію, але й економічний тиск, підтримку чи фабрикацію екстремістських груп, маніпуляцію енергоресурсами, тощо (Там само) .

На думку Крістофа Деппе всі ці концепти описують різні рівні аналізу стратегічного використання інформації для впливу на суспільство (Там само). Відповідно, в дослідженнях “гібридних загроз”, це явище аналізується на макрорівні, в дослідженнях FIMI аналізується конкретна інформаційна частина цих загроз, а в дослідженнях когнітивної війни - найглибший рівень впливу на мислення. Підсумовуючи думку автора статті, інформаційне втручання та маніпулювання є частиною гібридних загроз, а когнітивна війна фокусується конкретно на зміні поведінки людей

та спробах встановлення контролю над мислинним процесом прийняття рішень.

2. Досвід Росії в домені

Когнітивна війна ставить під загрозу соціальну згуртованість та солідарність як всередині окремих держав так і на глобальному рівні (V.M. Shemaiev & L.V. Yeromina, 2024, ст. 1). Хоча створення хаосу, розколу, та підрив суспільної довіри до влади не є чимось новим для спецслужб у всьому світі, досвід Росії в цьому домені є особливо цікавим для аналізу зокрема й тому, що її сучасні спецслужби дістались державі в спадок від СРСР (V.M. Shemaiev & L.V. Yeromina, 2024, ст. 2-3). Подібна ситуація склалась і в колишніх республіках, що здобули незалежність, зокрема й в Україні та Білорусі, яка в 1991-ому році так і залишила одну із своїх спецслужб з назвою КДБ РБ (білорус. Камітэт дзяржаўнай бяспёкі Рэспублікі Беларусь) , фактично додавши лише оновлену регіональну приналежність до старої назви (Palyvoda, 2025). Однак, серед всіх держав, що утворились після розпаду СРСР, Росія мала як найбільші геополітичні амбіції, як держава, що вважає себе спадкоємицею та правонаступницею Радянського Союзу так і фінансові ресурси для реалізації цих амбіцій (Yizhak, 2025). Крім того, саме в Росії після 1991-ого року “на верхівку” потрапила велика кількість колишніх співробітників спецслужб, які змогли протриматись на владних позиціях аж до теперішнього часу.

Серед найпомітніших колишніх агентів КДБ, що досі перебувають на важливих посадах Президент РФ Володимир Путін, Директор Служби зовнішньої розвідки РФ Сергій Нарішкін, колишній Секретар Ради Безпеки РФ , а станом на 2026-ий рік помічник Президента РФ Ніколай Патрушев, генеральний директор держкорпорації “РосТех” Сергій Чemezov, Спеціальний представник президента Російської Федерації з питань природоохоронної діяльності та транспорту Сергій Іванов, Директор Національної гвардії РФ - головнокомандувач військами національної гвардії РФ Віктор Золотов (Badanin, 2026) (Kirby, 2022)

(Belton, 2022). Цей список є доволі великим, та навіть перерахованих вище осіб достатньо для того, щоб побачити патерн причетності колишніх агентів до політичного ядра сучасної Росії. Щоб зрозуміти причину такого зв'язку необхідно заглибитись у історичні витоки російських спецслужб.

2.1 Еволюція російських спецслужб

На ранньо - радянському етапі червона армія, як і будь яка армія світу, потребувала розвідданих для успішного виконання бойових задач. Тож в 5-ого листопада в 1918-ому році “Реввоєнсовет”(Революційна військова рада) на чолі з Левом Троцьким затверджує Польовий штаб РВСР (Революційної військової ради республіки) на базі якого створюють Реєстраційне управління з функцією координації розвідувальних органів (Leonard, 1999, ст. 1-50) (Falkov, 2025, ст. 144-146). Таким чином починається централізований збір та координація як воєнної агентурної розвідки, так і контррозвідки під егідою новоствореного органу (Falkov, 2025, ст. 145). Наразі, саме 5-того лютого День військового розвідника святкують в Росії та Білорусі, в той час як у Вірменії відмічають День розвідувальних військ, а в Казахстані - День зовнішньої розвідки.

Під кінець громадянської війни виникає потреба в більшій формалізації РВСР та ще більшій централізації управління збройними силами, тож в 1921-ому році Польовий штаб було об'єднано з Всеросглавштабом (Всеросійський головний штаб Революційної воєнної ради) у новий орган - Штаб РККА (Штаб робітничо-селянської Червоної Армії) (Leonard, 1999, ст. 1-50) . Згодом того ж року, Реєстраційне управління, що також стало частиною нового органу, було переіменовано у “Разведупр Штабу РККА” (Haslam, 2015, ст. 23). В ході перетворень до розвідувального управління було додано тактичну розвідку, а також за органом було закріплено його центральна роль на майбутні мирні часи. Тоді ж “Разведупр” розпочав

здійснювати, так звану “активну розвідку”, цим терміном називали діяльність радянських партизанських диверсійних загонів з 1921 по 1925-ий рік на території інших сусідніх до Росії держав, які протидіяли більшовицькому завоюванню. (Leonard, 1999, ст. 51-100) Кілька прикладів таких “заходів” наведено в другому томі книги “Імперія ГРУ: Нариси історії російської воєнної розвідки” (Колпакиди & Прохоров, 2026). Нижче наведено декілька тез, що розповідають про діяльність структури на українських територіях:

“Після укладення мирного договору з Польщею в березні 1921 р. Розвідуправління розпочало формування та перекидання на територію Західної України та Західної Білорусі загонів бойовиків для організації масового збройного опору польській владі. Передбачалося, що ці збройні загони стануть ядром всенародного партизанського руху на окупованих білоруських і українських землях, що в перспективі призведе до їхнього визволення та возз'єднання з СРСР” (переклад з російської).

“На той час (лютий 1925 року) територія Галіції була поділена «фахівцями з активної розвідки» Розвідуправління на чотири військові округи та дев'ять районів...” “Центральне керівництво здійснювали керівна трійка та два інструктори. У кожному окрузі та районі був організатор. Таким чином, Розвідупр мав у Галіції 16 звільнених працівників. Бюджет галіційської військової організації становив 1300 доларів на місяць. Волинь поділили на два округи та десять повітових організацій (Ковель, Володимир-Волинський, Луцьк, Дубно, Рівне, Кременець, Здолбунів, Сарни, Горохів, Любомиль). На чолі центрального керівництва також стояло троє людей. Бюджет волинської організації становив менше 1000 доларів на місяць. Таким чином, ведення бойової роботи на території Західної України обходилося Розвідупру в 2300 доларів щомісяця” (Там само).

Попри задекларовану попередньо діяльність органу в мирні часи, по закінченню громадянської війни в 1922-ому році, його реорганізували, штаб скоротили, а назву змінили на “Розвідувальний відділ Управління 1-го помічника начальника Штаба РККА” (Leonard, 1999, ст. 1-50) .

1924-ий став початком нової віхи для радянської розвідки. Після аналізу подій громадянської війни, радянська верхівка відзначила ключову роль розвідувальної діяльності у досягненні перемоги (Там само), тож у напрямок було направлено значно більше фінансових ресурсів, штаб знов почали розширювати та реорганізовувати структуру (Haslam, 2015, ст. 23). Назву було знов повернено до “Розвідувальне управління Штабу РККА”, а очільником органу став Ян Березін, продовживши таким чином традицію очолення радянської розвідки латвійцями. Його головування тривало 11 років і ознаменувало початок роботи радянської розвідки по країнах “дальнього зарубіжжя”(Leonard, 1999, ст. 1-50).

З метою воєнно-технічної розвідки, зокрема економії на розробці технологій пов’язаних із радіозв’язком, було створено нелегальні резидентури у Великій Британії, Франції, Італії, США (Madeira, 2014, ст. 10-56). Агентурна розвідка активізувалась в Австрії, Китаї, Японії, Туреччині, Афганістані, Угорщині, Греції, Іспанії, Болгарії, Югославії (Leonard, 1999, ст. 101-149). Особливо активно використовувались радянські зв’язки з Німеччиною, за допомогою них агенти могли не лише активно вести роботу всередині країни, а й використовувати німецькі осередки для впливу на країни “північного та західного близького зарубіжжя” : Польщі, Румунії, Латвії, Литви, Естонії та Фінляндії. В Берліні було створено закордонне представництво Реєступра або “Берлінський керуючий центр” (мовою оригіналу “Берлинский руководящий центр”), фактично став об’єднаною резидентурою для Іноземного відділу ВЧК (Там само). ВЧК була радянським органом державної безпеки, а саме Всеросійською надзвичайною комісією для

боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами., що проіснувала з 1917 по 1922 рік (Там само).

Робота радянських агентів не обмежувалась лише технологічною розвідкою, в усіх країнах присутності, працівники спецслужб мали готувати нових майбутніх кадрів; аналізувати локальний інформаційний, науковий та культурний простір; збирати дані щодо політичної, дипломатичної та економічної сфер; створювати та координувати низові розвідувальні органи, тощо (Haslam, 2015, ст. 23). Комбінація агентурної розвідки та воєнної контррозвідки в одній структурі дозволяла стирати межі між зовнішніми та внутрішніми інтересами СРСР, що закріплювало амбіції до експансії в самому ядрі діяльності розвідувальних органів (Madeira, 2014, ст. 40 - 97).

З огляду на постійну зміну назв та структурну реорганізацію може виникнути ілюзія нестабільності діяльності органу, однак постійні модифікації не лише актуалізували установу згідно до зовнішніх обставин, але й не заважали Розвідвідділу та всім його майбутнім наступникам проводити довготривалі операції та будувати стратегію на десятиліття.

До прикладу, операція “Трест”, що тривала з 1921-ого по 1927-ий роки була надзвичайно успішною попри те, що переходила з “рук в руки” від ВЧК до ГПУ (Державне політичне управління за Народного комісаріату внутрішніх справ Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки) та до ОГПУ (Об'єднане державне політичне управління за Ради Народних комісарів СРСР). Ця операція дуже показова зокрема тому, що за книгою Євгенія Прімакова “Нариси історії російської зовнішньої розвідки” основним ініціатором та автором задуму був Фелікс Дзержинський, який на той момент був Народним комісаром внутрішніх справ РСФСР (Прімаков, 1996, Т. 2, ст.12) (Прімаков, 1996, Т. 2, ст.110 - 128). Суть операції полягала у створенні підробної організації антибільшовицького підпілля під назвою “Монархічне Об'єднання

Центральної Росії” для виявлення та заманювання “зарубіжних біло-емігрантів”. Серед цілей операції було залучення до організації якомога більше прихильників Білого руху всередині країни, налагодження зв’язків з емігрантськими центрами за кордоном, задля сприяння їх розпаду, а також встановлення контакту з іноземними розвідками та виявлення їхніх агентів (Там само). Результати операції перевищили всі очікування - за п’ять років вдалось захопити більшість важливих учасників антирадянського руху, провести операції з дезінформації західних спецслужб, а також оманом заманити в Москву відомого британського шпигуна Сіднея Рейлі, якого згодом розстріляли у Луб’янській в’язниці через відмову говорити на допитах, інсценувавши його смерть у перестрілці на фінському кордоні (Andrew & Gordievsky, 1990, ст. 65-109). Фактично НКВД, до функціоналу якого мали входити внутрішні справи СРСР активно втручався у справи інших країн, займався дезінформацією західних держав, вступав у контакт з спецслужбами цих держав, вбивав не радянських громадян та займався зовнішньою розвідкою самостійно, попри те, що така діяльність виходила за рамки охорони внутрішнього правопорядку (Krivitsky, 1992) (Pringle, 2006, ст. 180-185).

Подібна міжвідомча та інтерсекційна співпраця, а також відсутність чітких ліній в діяльності внутрішніх та зовнішніх органів безпеки досі є важливим принципом роботи спецслужб сучасної Росії. Крім того, що це значно ускладнює аналітичну та превентивну роботу для опонентів РФ, подібна практика також свідчить про тяглість традиції ототожнення внутрішніх та зовнішніх інтересів країни (Pringle, 2006, ст. 100-105).

В 1925 році відновлюється діяльність першого відділу, що займався військовою розвідкою, а також четвертий відділ, що займався зовнішніми зносинами. 1926-ого “Розвідупр” переіменували у 4-те Управління Штабу РККА і ця назва та структура протримались аж до 1934-ого року (Leonard, 1999,ст. 1-49).

Потреба в реорганізації в 1934-ому році була зумовлена рядом невдач розвідки на початку десятиліття. У Німеччині та Польщі почали активно викривати радянські шпигунські мережі, а через неякісне шифрування зв'язку, сильну централізованість та низьку сегментарність агентури, під загрозу ставали цілі резидентури (Krivitsky, 1992) (Haslam, 2015). Крім того європейські спецслужби теж ставали сильнішими та подекуди могли кооперуватись між державами для виявлення спільних загроз (Murphy, 2022, ст. 22-30).

На додачу до мережевих втрат в Австрії, Фінляндії, Латвії, Франції, США та Британії, під загрозою опинились “внутрішні” резидентури розвідувальних відділів штабів військових округів, як от білоруського та київського (Murphy, 2022, ст. 22-30) (Madeira, 2014). Контролем за “виконанням норм” та аналізом помилок в діяльності воєнної розвідки займались НКВД (Andrew & Gordievsky, 1990, ст. 110-145). Варто зазначити, що окрім невдач пов'язаних з масовими викриттями, ранні 30-ті увійшли в історію радянської розвідки великою кількістю вдалих технологічних та наукових крадіжок (Murphy, 2022, ст. 10-22). Агенти масово вивозили креслення танків, авіаційного озброєння, енергетичних технологій, тракторів та всього, що могло знадобитись радянській промисловості (Krivitsky, 1992). Попри це НКВД було дуже незадоволено роботою воєнної розвідки, серед причин невдач називали погану співпрацю з Особливим та Іноземним відділами ОГПУ-НКВД (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 65-90).

Відповідно, 1934-ого року Четверте Управління штабу РККА було реорганізовано у Інформаційно-статистичне управління РККА, з керівних посад у Іноземному Відділі НКВД у орган перейшла велика кількість працівників (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 65-90). Згодом того ж року управління було переведено у підпорядкування Наркомату оборони, а також вдруге перейменовано, цього разу на Розвідувальне управління РККА (Там

само). У 1935-ому Розвідупр отримав нові штати та зміну в структурі. У підпорядкування органу потрапили науково-дослідницькі центри техніки та зв'язку, кількість структурних підрозділів збільшилась до 12-ти відділів, розширились адміністративні підрозділи, крім того активну роботу вели секретно-шифрувальний відділ та спеціальний підрозділ "А" (Haslam, 2015)(Leonard, 1999, ст 1-49).

В добу "Великого терору" під прицілом звинувачень в ненадійності опинились не лише агенти та працівники розвідувальних структур, а й "верхівка" багатьох відділів (Andrew & Gordievsky, 1990, ст. 110–145). Співробітників центрального апарату розвідки та керівництва звільняли, заарештовували та розстрілювали (Krivitsky, 1992) (Pringle, 2006, ст. 110-115) . Було почергово репресовано та страчено начальство Розвідупру, зокрема таких високопосадовців як Семьон Уріцкій, Ян Березін, Александр Орлов, Іван Проскуров, Семьон Гендін (Ландер.І, 2007, ст.34). З-за кордону відкликались цілі агентські мережі, щоб по поверненню в Росію бути репресованими, зважаючи на це, набули системного характеру "перебіжки" радянської агентури на бік "Заходу" (Andrew & Gordievsky, 1990, ст. 110-145). Працівники спецслужб як всередині так і зовні СРСР розчаровувались в режимі, йшли на співпрацю із іноземними спецслужбами, присвячували себе викриттю структури мереж, тощо. "Великий терор" фактично винищив "кістяк" радянської розвідки, а так зване "чистка рядів партії" призвела до ліквідації найдосвідченіших професіоналів у розвідувальній справі. (Haslam, 2015) (Krivitsky, 1992) (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 65-90)

Коли основна маса репресій почала потроху зменшуватись, стало зрозуміло, що Розвідуправління потребує нової реструктуризації, до того ж, країна готувалась розпочати вторгнення у Польщу (Pringle, 2006, ст. 100-105). В 1939-ому році його було перейменовано у 5-те Управління Наркомату оборони СРСР, а на службу було набрано велику кількість

нових кадрів (Leonard, 1999, ст. 1-49). 1940-ого Управління знов стало підпорядковуватись Генеральному Штабу та отримало назву 5-те Управління Червоної Армії (Pringle, 2006, ст. 100-105)(Haslam, 2015). Активно велась робота по відродженню та розширенню закордонних агентурних мереж. Від початку наступу німецьких військ на радянську територію Управління переважно займалось забезпеченням бойових дій військ. Розвідники діяли як на окупованих територіях радянського союзу, розбудовуючи партизанську мережу, так і за кордоном (Haslam, 2015).

В 1942-ому році 5-те управління було реорганізовано в Головне розвідувальне управління Генерального штабу Червоної армії (Pringle, 2006, ст. 100-105). Знов були внесені зміни в структуру органу, а також збільшилась кількість працівників (Haslam, 2015). Наказом Наркома оборони СРСР керівником ГРУ було призначено генерал-майора танкових військ Алексея Панфілова. Через кілька місяців після цього ГРУ знов поставили в підпорядкування Наркомату оборони. Військовий на посаді очільника органу протримався недовго, до кінця року на його посаду було назначено колишнього начальника політичного відділу Розвідуправління РККА та майбутнього радянського дипломата в нордичних країнах Івана Іллічова, який лишився очолювати ГРУ до кінця Другої Світової війни (Там само). Під час його керівництва військову та агентурну розвідку знов спробували розділити, однак експеримент виявився невдалим і рішення про суворе розмежування обов'язків швидко скасували (Pringle, 2006, ст. 100-105).

В 1943-ому році новостворене Управління військової розвідки Генштаба, яке мало займатись виключно координацією фронтових розвідувальних органів та військовою розвідкою було переіменовано в Розвідуправління Генштабу і його обов'язки було змінено на керівництво агентурною та диверсійною діяльністю на окупованих радянських землях (Haslam, 2015).

Натомість у підпорядкуванні ГРУ лишилось управління агентурною діяльністю за кордоном. Цей напрямок був не менш активним ніж військовий, управління вело активну діяльність з вербовки і співпраці з антифашистський діячами по всьому світу, використовувало апарати воєнних аташе в різних країнах для збору інформації (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 65-90) . Активізувались також і нелегальні резидентури як у країнах антигітлерівської коаліції, так і серед держав - союзниць нацистського режиму, зокрема в Італії та Японії, та безпосередньо в самій Німеччині (Andrew & Gordievsky, 1990, ст. 110-145). Крім того агентурні мережі працювали в країнах Близького Сходу. ГРУ проводилась дезінформаційна діяльність як для ворожої сторони, так і в сторону тимчасових союзників СРСР (Krivitsky, 1992).

Кінець Другої Світової війни ознаменував нову еру змін для радянських спецслужб. В 1945-ому ГРУ та Розвідупр Генштабу було повторно об'єднано в Головне розвідувальне управління Генерального штабу Червоної армії. В 1946-ому НКВД, що з 1941 було роз'єднане на Народний комісаріат державної безпеки та Народний комісаріат внутрішніх справ було перетворено на Міністерство внутрішніх справ СРСР та Міністерство Державної безпеки СРСР (МГБ) (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 135-138). 1947-ого року в США було створено Центральне Розвідувальне управління, що призвело до потреби “перегрупувати” структури з метою більшої централізації (Zubok, 1994, ст. 455) (Haslam, 2015, ст. 189-195) . Обов'язки та персонал перейшов до Комітету інформації при раді міністрів СРСР, куди доєднали і відділи зовнішньої розвідки МГБ (Richelson, 1995, ст. 167-170) . Розвідувальні підрозділи, які залишили в складі збройних сил для військової розвідки були об'єднанні в Розвідувально-диверсійну службу. Про пізній період існування Комітету інформації колишній працівник КДБ та співавтор книги “Щит і меч” 2000-ого року розповідає:

“Влітку 1948 року ... міністр Збройних сил, почав виводити співробітників військової розвідки з-під контролю КІ та повертати їх до ГРУ. Наприкінці 1948 року всі офіцери резидентури в лініях ЕМ (російські емігранти) і СК (радянські колонії за кордоном) повернулися до МДБ. КІ було остаточно розпущено, а решту його обов’язків із зовнішньої розвідки було повернуто до МДБ наприкінці 1951 року” (Andrew & Mitrokhin, 1999).

У 1949-ому році було створено Головне розвідувальне управління Генерального штабу Збройних сил СРСР, а керівництво воєнною розвідкою було віддано Міністерству зовнішніх сил СРСР (Haslam, 2015, ст. 172-180).

В післясталінський період МГБ було приєднано до МВД, однак потреба в існуванні окремого подібного органу лишалась, тож 1954-ого року з МВД було виділено Комітет Державної безпеки СРСР (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 420-426). До обов’язків новоствореного комітету входила протидія ворожій розвідці, відповідно, ведення розвідувальної роботи за кордоном та викриття агентських мереж всередині СРСР, ліквідація залишків антирадянських партій і контрреволюційних формувань, охорона партійної еліти (Richelson, 1995, ст. 185-192).

З появою КДБ знов виникає ситуація конкуренції внутрішнього та зовнішнього органів безпеки. Однак, якщо в 1930-их таке протистояння призвело до ряду невдач, суперництво КДБ та ГРУ йшло на користь партійним елітам (Kalugin, 2009, ст. 109). Хоч стосунки між двома структурами були напруженими, змагання за сфери впливу лише додавало мотивації проводити все більш складні та зухвалі операції. Колишній розвідник ГРУ Віктор Суворов (Резун) в своїй автобіографічній книзі “Inside Soviet Military Intelligence” 1984 року описує ці зв’язки так:

“З самого початку військова розвідка стикалася з величезною ворожістю з боку чекістів. ЧК мала власну центральну агентурну мережу та агентурну мережу на місцях. Чекісти ревно захищали своє право мати

таємних агентів і не могли змиритися з думкою, що хтось іще керує аналогічними таємними мережами” (Suvorov, 1984).

Підґрунтям для конкуренції та напружених стосунків став нечіткий розподіл обов’язків, що призводив до дублювання (Suvorov, 1984, ст. 27-40). ГРУ займався воєнною та науково-технічною розвідкою, в той час як КДБ - політичною та дипломатичною розвідкою, а також внутрішніми справами. Однак на практиці поділити розвідувальні джерела та матеріали за такою ж категорією дуже важко, що провокувало масштабну конкуренцію за агентські мережі (Там само). В часи “Великого терору” спочатку партія використовувала ГРУ для проведення “чисток” серед закордонних працівників НКВД, а пізніше вже НКВД було доручено проводити “чистки” серед ГРУ, зокрема саме вони відповідали за вбивство тодішнього начальника Розвідуправління Семьона Урицького (Haslam, 2015, ст. 95-115) (Leonard, 1999, ст. 189) . З огляду на те, що робота в таких структурах передавалась у спадок з покоління в покоління і на момент 1954-ого в лавах ГРУ та КДБ знаходились люди, чиї родини зачепили “чистки” 30-их, взаємної довіри між органами не було. Однак, ця конкуренція сприяла розвитку розвідувального “ремесла”, тож була вигідна радянській верхівці і аж до 1991 року основні засади “безпекової архітектури” СРСР залишались незмінними.

Від самого початку свого існування КДБ почало активно скорочувати штат співробітників та спрощувати систему структурного управління, що дісталась їм від попередників. Однією з найбільш успішних перших масштабних задач органу було придушення протестів в Угорщині та “притягнення протестуючих до відповідальності” у радянських тюрмах. Після отримання союзного визнання за “нейтралізацію протестів” в 1958-ому році тодішнього голову КДБ Івана Серова було назначено начальником ГРУ ГШ (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 420-428) . Натомість КДБ очолив Александр Шелєпін, що був більше зацікавленим в роботі у

Політбюро та був дещо невдоволений своїм перепризначенням. Однак, очоливши орган він проголосив курс КДБ на міжнародні справи та закликав деприоритизувати справи внутрішні (Там само).

Роботу було сконцентровано на “сфері боротьби з проникненням іноземних розвідок у країну”. Саме завдяка Серову під час китайсько-радянського розколу КДБ на вийшли з регіону слідом за рештою радянських органів, також за його головування було вбито Степана Бандеру, а вбивцю було нагороджено орденом. 1959-ого року статус КДБ було закріплено на рівні прав з міністерствами , а також закріплено підлеглість органу Президіуму ЦК (Окіпнюк, 2021) . З 1961-ого орган очолив Владімір Семічастний у зв’язку з переведенням Шелєпіна до ЦК КПСС. За його управління було продовжено реформацію КДБ, а серед відомих справ того часу було придушення “органами безпеки” забастовки працівників у Новочеркаську (Кокурин & Петров, 2003).

Окремої уваги заслуговує період управління Юрія Андропова, що почався в 1967-ому році. За рік після призначення нового голови КДБ взяли активну участь у вторгненні в Чехословаччину , крім того співробітники розігнали антивоєнні протести у Москві та забезпечили покарання для протестуючих у вигляді заслань та примусової госпіталізації у психіатричних установах (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 420-428) . Також “ера” Андропова відзначилась початком імплементації “активних заходів”. Цим “парасольковим” терміном називали акти індивідуального терору на території країни та за кордоном щодо осіб, яких партійні органи та радянські спецслужби кваліфікували як “найактивніших і найзапекліших ворогів Радянського Союзу з числа діячів капіталістичних країн, особливо небезпечних іноземних розвідників, керівників антирадянських емігрантських організацій та зрадників Батьківщини” (Andrew & Mitrokhin, 1999, розд. 17) (Fedor, 2025, p. 35).

Також, саме на період 1967- 1982 року припадають більшість відомих арештів дисидентів: Сахаров, Стус, Солженіцин, Джемільєв, Чорновіл, Сверстюк, Маринович, Померанцев, Лук'яненко, список був дуже великим. 5-те управління КДБ по боротьбі з “ідеологічними диверсіями” працювало дуже активно, що свідчило про зміну курсу Шелєпіна щодо фокусування діяльності органу на іноземних операціях більше ніж на внутрішніх. (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 325) Крім того, як всередині так і поза Радянським союзом проводились заходи з дискредитації євреїв, що проживали на території СРСР, а також почалось переслідування “рефюзників” або “ відмовників”, себто громадян переважно єврейського походження, які подавали запит на дозвіл виїзду в Ізраїль, однак отримували відмову (Central Intelligence agency Directorate of Intelligence, 1977) .

Багато зовнішніх операцій проводились безпосередньо за ініціативи самого Андропова, зокрема операція “Тукан”, метою якої була дискредитація правління чилійського генерала Піночета (Yordanov, 2019) . Андропов був одним з головних ініціаторів введення Радянських військ в Афганістан, також за його ініціативи було створено підрозділ “Альфа” для боротьби з тероризмом (National Security, 1979)(Приказ Андропова о создании группы “Альфа”, 1974) . Яскравим епізодом цього періоду також є Лондонське вбивство агентами КДБ болгарського дисидента Георгія Маркова за допомогою капсули з отрутою, яку було вколото в організм письменника кінчиком парасольки (Watts, 2023, ст. 514) .

Юрій Андропов відзначився також будівництвом довготривалої стратегії, тож багато програм і операцій започаткованих за його правління отримували статус “постійно діючих завдань”, виконання яких продовжувалось аж до розпаду Радянського Союзу (Andrew & Mitrokhin, 1999). Діяльність Андропова в КДБ завоювала йому великий авторитет та подарувала призначення на посаду Секретаря КПСС. Наступні очільники

КДБ Федорчук, Чебриков, Крючков, Бакатін фактично продовжували лінію Андропова, однак їх імена загубились серед політичних ігор, притаманних останнім рокам перед розпадом Радянського Союзу (Кокурин & Петров, 2003).

За кілька місяців після розпаду СРСР за допомогою міжнародного договору було офіційно розділено залишки Збройних сил СРСР між різними країнами, а Президент РФ Борис Єльцин підписав наказ про формування Збройних сил Росії (Taylor, 2003, ст. 270-285). Головне розвідувальне управління Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації успадкувало як будівлі, архіви, так і формування ГРУ ГШ ЗС СРСР на території РФ (Odom, 1998, ст. 381-395). Обов'язки між органами мали бути поділені таким чином: ФСБ мала сфокусуватись на захисті внутрішньої безпеки, ГРУ було доручено всіляко сприяти реалізації політики безпеки та оборони РФ, а також надавати державі розвідувальні дані щодо політичних, економічних, технічних, наукових, оборонних та екологічних сфер (Knight, 1996, ст. 15-42, 119-120). Крім того, Служба Зовнішньої Розвідки РФ мала забирати на себе аспект політичної розвідки, залишаючи ГРУ фокус на воєнній (Soldatov & Borogan, 2010, ст. 14, 21). До того ж ГРУ мало значну кількість підготовлених бійців спецназу, які були навчені здобувати інформацію на полі бою, а також проводити диверсійні операції (Richelson, 1997, ст. 385-395) (Galeotti, 2020, ст. 1-10) .

В 1992-ому орган долучився до диверсійної активності на території Придністров'я, що призвело до відділення території від Молдови (Socog, 2012). В 1994-ому ГРУ брало активну участь в Першій Чеченській війні (King, 2001). Після ряду принизливих невдач, зокрема взяття в полон кількох відрядів російського спецназу, ГРУ взялося до планування операцій в Чечні із значно більшою силою, орієнтуючись вже не на власний досвід з Афганістану, а на актуальні тактики ічкерійців (Grau & Kipp, 2006, ст. 898-901) (Trenin & Malashenko, 2004, ст. 82-105) . Друга

Чеченська війна закінчилася перемогою Росії, чималу роль для цього зіграли паралельні операції ФСБ, а також “перетягування” колишніх бійців ЧРІ та впливових особистостей регіону у підпорядкування ГРУ чи на пряму російській владі (Soldatov & Borogan, 2010, ст. 45-72) (Trenin & Malashenko, 2004, ст. 106-130) . Зокрема батальйон “Восток”, що переважно складався з чеченців і майбутньому, вже в 2008-ому році брав участь у вторгненні РФ в Грузію (Galeotti, 2015, ст. 42-55) (McDermott, 2009, ст. 68-72) .

В 2010-ому році російська воєнна структура зазнала великих змін, в ході реформ ГРУ отримало назву Головне управління Генерального штабу ЗС РФ, відповідно орган став приховувати розвідувальну компоненту, було розформовано багато бригад спецназу, скорочено штаб, згорнуто деякі програми агентурної розвідки та научно-дослідницькі роботи (Bowen, 2020, ст. 1, 5-6) (Security Distillery, 2021). У 2012-ому орган очолив Валерій Герасімов, автор однойменної доктрини, що заохочує до ведення нелінійної або гібридної війни за допомогою як військових так і невійськових дій в сфері політики, економіки, дезінформації, тощо (Andreescu & Dulgheru, 2019, ст. 45-46) (Fridman, 2017). Пряму імплементацію ідей цієї доктрини можна було помітити у стосунках Росії та України з 2013-ого року (Stronski & Himes, 2019) (Diesen & Dubovyk, 2023). У війні РФ проти України ГРУ використовують не лише інформаційні та кібер-операції, а й безпосередньо беруть участь у бойових діях, їх присутність помічали як на Сході України, в окупованому Криму, журналістами “The Belling Cat” було виявлено прямі зв’язки працівників ГРУ із збиттям рейсу MH17 (Bowen, 2020) (Higgins et al., 2019) (Jonsson, 2018) . Після витоку даних Пентагону до соціальної платформи для обміну даними “Discord”, видання The Washington Post заявили про майже повне знищення 346-ої окремої бригади спецпризначення ГРУ (Horton, 2023) .

Крім того, ГРУ активно діяло в Сирії, підтримуючи режим Башара аль Асада (Fainberg, 2017) (Katz & Harrington, 2020).

Паралельно з участю у війнах ГРУ і пізніше ГУ ГШ активно проводило операції по всьому світу (Bowen, 2020). Одними з найгучніших кейсів з якими пов'язують Головне Управління є вбивство у Солтсбері, втручання у вибори США в 2016-ому році (хоч зараз ці підозри було відкликано), спроба державного перевороту в Чорногорії, хакерська атака на Бундестаг та багато інших (Mueller, 2019) (Soesanto, 2020) (Warsaw Institute, 2019) (Radio Free Europe, 2021) (FBI, 2018) .

Після розпаду Радянського Союзу КГБ теж переживало масштабні зміни. Оскільки Росія не мала “республіканського” КДБ, в травні 1991 Єльцин підписав протокол про створення КДБ РСФСР (История создания: Федеральная Служба Безопасности, 2016) . Кількома місяцям пізніше орган було претворено на Агенство Федеральної безпеки (Refworld/UNHCR, 1993) . За тиждень до офіційного розпаду Союзу Єльцин намагався об'єднати АФБ, МВД РСФСР та залишки Міжреспубліканської служби безпеки СРСР , однак як російське суспільство так і високопосадовці виступили проти такої реформи, називаючи об'єднання правоохоронних та контррозвідувальних структур в одному органі не демократичним (Gordon Bennett, March 2000, ст.9-10) . Після того як керівник АФБ виступив у Конституційному суді, а суд визнав Єльцинівську ініціативу незаконною, голову АФБ відсторонили від виконання обов'язків, а сам орган об'єднали із залишками МСБ та утворили Міністерство Безпеки РФ (Refworld/UNHCR, 1993, 1.1) .

Крім того, частину обов'язків КДБ, що були пов'язані з охороною президента віддали новоствореному органу Служба Безпеки Президента, який мав великий політичний вплив до скандалу з головою СБП у 1996-ому. (Janes/Galeotti, 2021) З 1996-ого СБП входило в склад Федеральної служби охорони РФ, яка була створена на основі 9-ої служби

КДБ (Там само). Також було створено Контрольне управління адміністрації Президента, яка була відповідальною за забезпечення конституційних контрольних повноважень Президента та здійснювала від імені й за дорученням Президента контроль за виконанням федеральними органами державної влади та органами державної влади суб'єктів федерації законів РФ, указів і розпоряджень президента (Gordon Bennett, March 2000, ст.17-18).

Путч 1993-ого року пріоритизував вирішення питання реформування спец. структур, тож в грудні того ж року Президент РФ підписав наказ про скасування Міністерства Безпеки та формування Федеральної служби контррозвідки (Центр «Досьє») . В преамбулі наказу аргументація радикальних змін звучить як:

“Система органів ВЧК-ОГПУ-НКВС-НКГБ-МГБ-КДБ-МБ виявилася такою, що не піддається реформуванню. Спроби реорганізації, що здійснювалися в останні роки, мали здебільшого зовнішній, косметичний характер.” (Там само)

У 1995-ому Єльцин перейменував ФСК у Федеральну Службу Безпеки РФ, що стала правонаступницею КДБ (Gordon Bennett, March 2000, ст.16). Та попри правонаступництво між КДБ та ФСБ була певна різниця, адже, як було зазначено раніше, охорона Президента і владної верхівки перейшла у відповідальність ФСО та СБП, а на основі Першого управління КДБ , відповідального за зовнішню безпеку було створено Службу Зовнішньої Розвідки на чолі з Євгенієм Прімаковим, автором одноіменної Доктрини, що визначила розвиток російської зовнішньої політики на наступні десятиліття (Gordon Bennett, March 2000, ст.18) (Rumer, 2019) .

Серед офіційних обов'язків ФСБ залишились колишні сфери відповідальності П'ятої служби КДБ, що відповідала за захист радянського (відповідно російського) конституційного ладу, а також боротьба з тероризмом (Grey Dynamics, 2024). Ці дві складові було об'єднано та

виділено в 2-гу службу ФСБ з захисту конституційного ладу та боротьби з тероризмом, що давало можливість органу проводити контррозвідувальні операції та втручання на території інших країн (Там само) (Bowen, 2020) (Center «Dossier», 2020).

У 1998-ому році очільником ФСБ було назначено спадкового співробітника КДБ Владіміра Путіна, який в майбутньому замістив Єльцина на посаді, завдяки чому ФСБ отримало значне розширення повноважень, що відобразилось як на Другій Чеченській війні так і в наступних війнах Росії (Gordon Bennett, March 2000, ст. 25-27) . Крім боротьби з тероризмом та “захисту конституційного ладу”, ФСБ займається розвідкою, контррозвідкою, боротьбою з особливо небезпечними формами злочинності, прикордонною охороною, боротьбою з корупцією, забезпеченням економічної та інформаційної безпеки (Grey Dynamics, 2024) .

На практиці зараз ФСБ активно діє в офензивному напрямку за кордоном, так само як і ГРУ орган має власні кібер-формування, які здійснюють кібератаки на інфраструктуру інших країн та незаконно отримують доступ до приватних даних впливових критиків РФ (Центр «Досьє», 2023) (Центр «Досьє», 2025) (Центр «Досьє», 2026a) (Центр «Досьє», 2026b). Рівень кібер-втручання ФСБ в інші держави був настільки високим, що в 2023-ому році на сайті британського уряду було опубліковано інформаційну брошуру для пояснення громадянами структури російських органів “безпеки” , їх операцій та загрози, яку вони несуть (Foreign, Commonwealth & Development Office, 2023) . Крім операцій по втручання у внутрішньо-політичну документацію, взлом поштових скриньок високопосадовців, кібератаки на авіаційний, аграрний, енергетичний, та інші сектори різних західних країн, британський уряд звертає увагу громадян і на операції ФСБ, націлені проти власних громадян, що не погоджуються з владою (Там само).

Саме ФСБ підозрюють у прямій причетності до вересневих терактів 1999-ого року в Буйнакську, Москві і Волгодонську, які було використано владою РФ в якості аргументу для початку Другої Чеченської війни (Knight, 2012) (Dunlop, 2012) (Satter, 2016) . Крім того, орган звинувачують у вбивстві опозиційної журналістки Анни Політковської, що активно висвітлювала питання Чечні та в фатальному отруєнні на території Британії колишнього співробітника спецслужб Александра Літвіненка (Volodarsky, 2023) (Walker, 2006) .

ФСБ активно бере участь у війні Росії проти України, крім безпосередньої присутності на окупованих територіях ФСБ проводить дезінформаційні, диверсійні та розвідувальні заходи (U.S. Department of State, 2019). В українському інформаційному контексті працівники ФСБ часто з'являються затримуючи українців на окупованих території, зі звинуваченнями у підтримці тероризму (Human Rights House Foundation, 2019). Зокрема ФСБ проводить рейди домівок кримських татар в окупованому Криму, аргументуючи арешти участю звинувачених в терористичній на території Росії організації “Хізб ут-Тахрір” (Crimean Human Rights Group, 2025) . Співробітників органу звинувачують в активному сприянні та участі в розгонах протестів на Майдані в Україні та згодом протестів у Білорусі (Елена Гункель, 2021) (Kostia Andreykovets, 2020) (Олександра Худякова, 2025) . Саме ФСБ займається врядуванням на окупованих територіях України: назначенням так званих нових голів адміністрацій, відбором журналістів для активізації пропаганди, тиском на місцеві бізнеси та працівників державних установ, пошуком та допитом проукраїнськи налаштованих громадян (Human Rights Council, 2026) (Медійна ініціатива за права людини, 2026) .

Як ГУ ГШ так і ФСБ є правонаступниками попередньо існуючих радянських органів, однак на відміну від архівів ГРУ, архіви КДБ були частково розсекречені як в інших країнах колишнього Радянського Союзу,

так і в самій Росії, хоч і на доволі невеликий проміжок часу. Завдяки цьому тимчасовому та частковому зняттю грифу “таємно”, дослідники отримали доступ до аналізу операцій органу, тож ця робота ґрунтується на дослідженні підтверджених операцій КДБ та їх повному або частковому відтворенню у сучасному контексті руками ФСБ та ГРУ.

Крізь еволюцію російських спецслужб проглядаються три основні незмінні тенденції, які притаманні органам навіть попри чисельні реформи та геополітичні зміни.

По-перше, постійна конкуренція з іншими структурами (Galeotti, 2017). Як було зазначено раніше, НКВД, а пізніше КДБ суперничали з ГРУ за сфери впливу та статусність (Там само). Ця конкуренція була закладена в саму структуру держави, адже сфери діяльності подекуди накладались, крім того на певних етапах історії працівники одного органу займалися “чистками” в іншому, через, що між ними була постійна напруга (Soldatov & Rochlitz, 2017). Це змагання хоч і було подекуди контрпродуктивним, призводило до бажання кожного з органів до розробки все більш агресивних та комплексних операцій, щоб виділитись перед радянськими можновладцями (Там само). Конкуренція ГРУ та ФСБ є доволі помітною, адже, що обидва органи зацікавлені в проведенні операцій у “ближньому закордонні”, мають власні інтереси в справах, що висвітлює стратегічна розвідка, хочуть мати в своєму розпорядженні якомога більше агентурних мереж конкурента (Центр «Досьє», 2020) . В цьому змаганні ГРУ має більш не вигідну позицію, адже Президент РФ має помітну симпатію до органу, який він попередньо очолював (Gordon Bennett, March 2000, ст. 40-41). Це видно по постійних розширеннях повноважень ФСБ і, відповідно, зменшенню їх для ГРУ (Taylor, 2011) . Не допомагає ГРУ і ряд провалів розвідки у війнах, які вела Росія в 2000-их роках. Зокрема, недооцінка бойових арсеналів супротивника під час війни у Грузії, а згодом і недооцінка потужностей України в 2022 році, серййне викриття

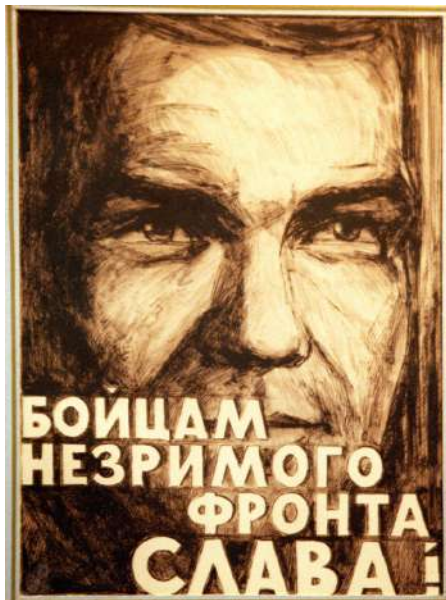
агентів під час проведення операцій за кордоном, тощо (Kaas, 2009)(Dylan & Grossfeld, 2025) (Yaffa, 2026) . Наразі ГРУ багато в чому поставлені в залежність від ФСБ, що також сприяє зростанню невдоволення і на особистому рівні принижує “честь” співробітників колись чи не найбільш респектабельного органу безпеки (Galeotti, 2017) (Melella et al., 2024) .

Цю тенденцію посилює також традиція спадкових працівників спецслужб, коли два або більше покоління члени родини працюють в одних і тих самих органах безпеки (Rusi, 2022) (Preobrazhensky, 2012) . Через це і конфлікти в структурах та між структурами можуть передаватись крізь десятиліття.

По - друге, з огляду на постійні реформи, зміни, реорганізації, скорочення штабів співробітники змушені викладатись “на максимум”, щоб зберегти свої посади, це породжує велику конкуренцію та напруження всередині самих органів безпеки (СЕРА, 2025) (Riehle, 2024) . Робота як в ГРУ так і в ФСБ вважається дуже респектабельною в російському суспільстві, співробітники цих структур отримують ліпшу заробітну плату, ніж прості громадяни на ринку праці, їхні родини отримують якісний соціальний пакет, доступ до найкращих лікарень, службові автомобілі, звільнення від певних податків, тощо (Preobrazhensky, 2012) (Taylor, 2011). Втрата посади означає втрату гідного стилю життя і неможливість працевлаштуватись на роботі подібного ґатунку.

З цього випливає і наступний пункт: внутрішня культура та солідність професії. Ще з часів Радянського союзу працівники КДБ та ГРУ презентувались суспільству як “найкращі з найкращих” (Soldatov & Borogan, 2010) (Kovacevic, 2025) . Культ перемоги в Другій Світовій війні, що активно використовує російська пропаганда, також сприяє ідеалізації та популяризації образу героїчного розвідника (Додаток А3) (Fedor, 2013) . Внутрішня культура структур побудована на елітності професії, відчуття гордості за свій підрозділ чи відомство, тощо (Kovacevic, 2026) . Ранній

рекрутинг агентів, що часто відбувається в школі чи інституті забезпечує повну залежність самосприйняття працівників від посади, яку вони займають і причетності до роботи в органі (Nakashima & Troianovski, 2018). Це означає, що звільнення, окрім матеріальних збитків є приниженням гідності, втратою статусу та власної ідентичності (Naveh et al., 2024) . Варто зазначити, що подібна залежність від професії притаманна багатьом спецслужбам світу і не є особливою рисою російських спецслужб.

Додаток АЗ .Архів РІА «Новости», фото № 654319, <http://visualrian.ru/ru/site/gallery/#654319> .Головна експозиція виставки, присвяченої 80-річчю російської зовнішньої розвідки. Центральний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років на Поклонній горі. Москва 20-те грудня 2000 рік.

Комбінація з спадковості структур та професії в родинях працівників, психологічної та фізичної залежності від посади, а також постійний ризик скорочення чи звільнення формує специфічну атмосферу в російських органах безпеки і, відповідно, впливає на специфіку їх внутрішньої та зовнішньої роботи (Soldatov & Borogan, 2010) (Jardar Østbø, 2024). Додатковим чинником служить історична тяглисть ліквідації працівників спецслужб, що обрали перейти на сторону ворога в будь-якому форматі співпраці (UK Government, 2025) . Жорстокі розправи із “зрадниками”, як зазначені раніше способи вбивства колишнього співробітника ГРУ

Скрипаля та колишнього співробітника ФСБ Літвіненка, слугують прикладом для решти працівників спецслужб (Walker, 2006).

З огляду на перелічені вище фактори може скластись враження, що, оскільки, російські спецслужби є правонаступницями радянських спецслужб, їх тактики та методи можуть бути частковим відтворенням спадку структур-попередниць. Відповідно, аналіз попередніх операцій, КДБ, відомих завдяки фрагментарним розсекреченням архівів у Росії, а також архіву СБУ в Україні, може бути корисним для передбачення наступних дій ФСБ чи інших російських спецслужб. Ольга Бертельсен, доцентка кафедри глобальної безпеки та розвідки Тіффінського університету, вважає, що:

“не варто переоцінювати здатність російських спецслужб оновлювати їх практики та технології, оскільки в них існує традиція “крадіжки” і все, що було розроблено в минулому, включаючи схеми, практики, методології та підходи, вони (російські спецслужби) люблять використовувати , замість того, щоб інвестувати час, зусилля та гроші у інновації.”
(Додаток 1, ст.110)

Водночас, професор історії в Державному дослідницькому університеті Болл, штату Індіана, наголошує на небезпеці застосування прямого порівняння між окремими операціями КДБ та ФСБ. Він рекомендує більше акцентувати увагу на творчому підході, який застосовують спецслужби, аніж на конкретних справах. “Спецслужби використовують все, що їм потрібно”(Додаток 2, ст. 132). Відповідно, на думку професора, в роботу йдуть будь-які доступні працюючі підходи, незалежно від того чи мали вони історичні відповідники у минулому. Непоодинокими є комбінування декількох усталених раніше практик, задля досягнення результату залежно від нових обставин.

Зважаючи на це, метою подальшої порівняльної роботи є не стільки демонстрація схожості підходів КДБ з підходами ФСБ заради порівняння

окремих визначених операцій. Радше, задача полягає в проведенні аналізу доменів “роботи” російських спецслужб згідно з теоретичними підходами, які пропонують сучасні дослідники когнітивної війни.

2.2 Створення наративів націлених на дискредитацію ідентичності

2.1.1 Наратив “українці - симпатизи нацизму”

24-ого лютого 2022-ого року під час оголошення “Спеціальної воєнної операції” Президент Росії Володимир Путін звинуватив українську владу в неонацизмі та визначив потребу в “денацифікації” та “демілітаризації” України основними цілями розгортання повномасштабної військової агресії (Міністерство зовнішніх справ РФ, 2022) .

Наратив про те, що українці є симпатизерами нацизму на той момент був не новим. Російські державні медіа активно послуговувались ним, описуючи події Революції Гідності. Градус форми подачі цього меседжу прогресивно піднімався. Таким чином, якщо в 2013-2014-ому році великі російські медіа подавали цю ідею використовуючи непрямі формулювання, до 2022-ого фраза “нацисти/фашисти на Майдані” стала каноном для опису подій 10-ти річної давності. До прикладу, стаття “Московського Комсомольця” в 2013-ому році починається заголовком “Чи є фашизм на Майдані? Відповім вам німецькою” (Московский Комсомолец) . Стаття ТАСС 2014-ого року, що описує пожежу в Будинку профспілок у Одесі має заголовок “Справа про “відверті прояви фашизму”, що відомо про одеську трагедію рік тому”(ТАСС 2015) .

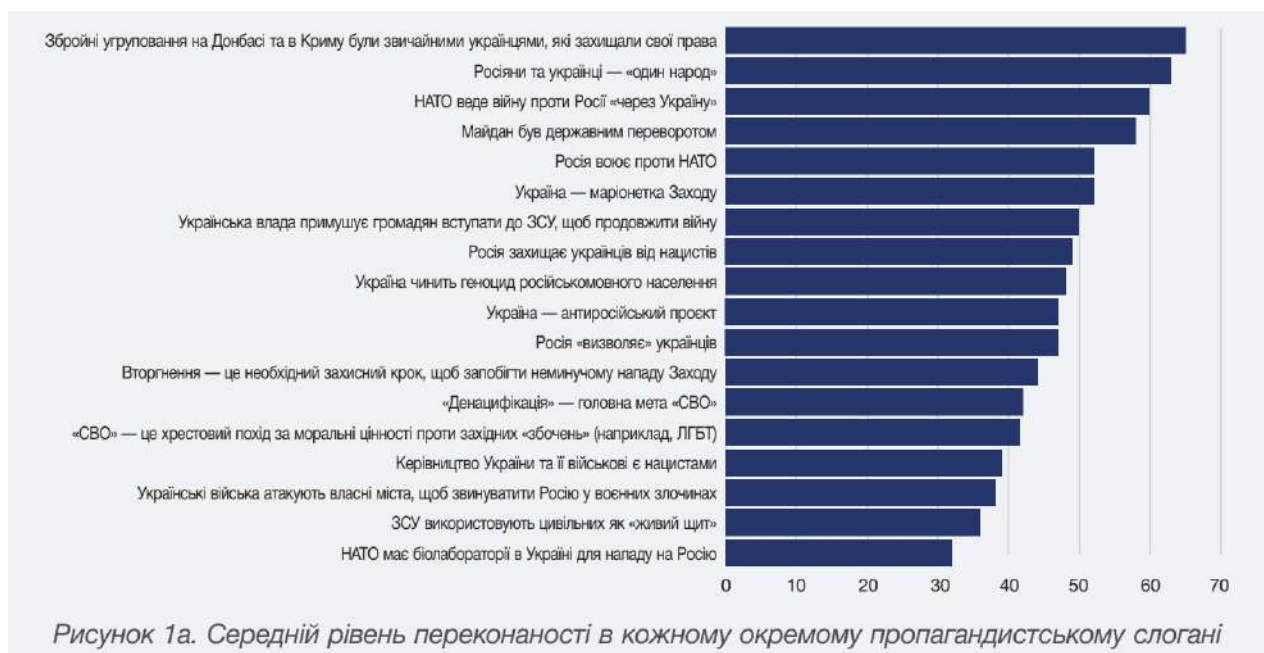
Хоч можна знайти статті й інших російських видань, які для ототожнення українського патріотизму з фашизмом чи нацизмом використовували більш грубі лексичні форми, все ж офіційна пропаганда, зокрема ТАСС, “Перший канал” та інші державні мовники намагались не

називати українців нацистами напряду. Таким чином статті в ТАСС 2016-ого року виходили під заголовками “Українські націоналісти з “Азову” об’єднались у політичну партію” (ТАСС ,2016) та “Факельна хода націоналістів в Києві відбувається під посиленою охороною”(ТАСС, 2016а).

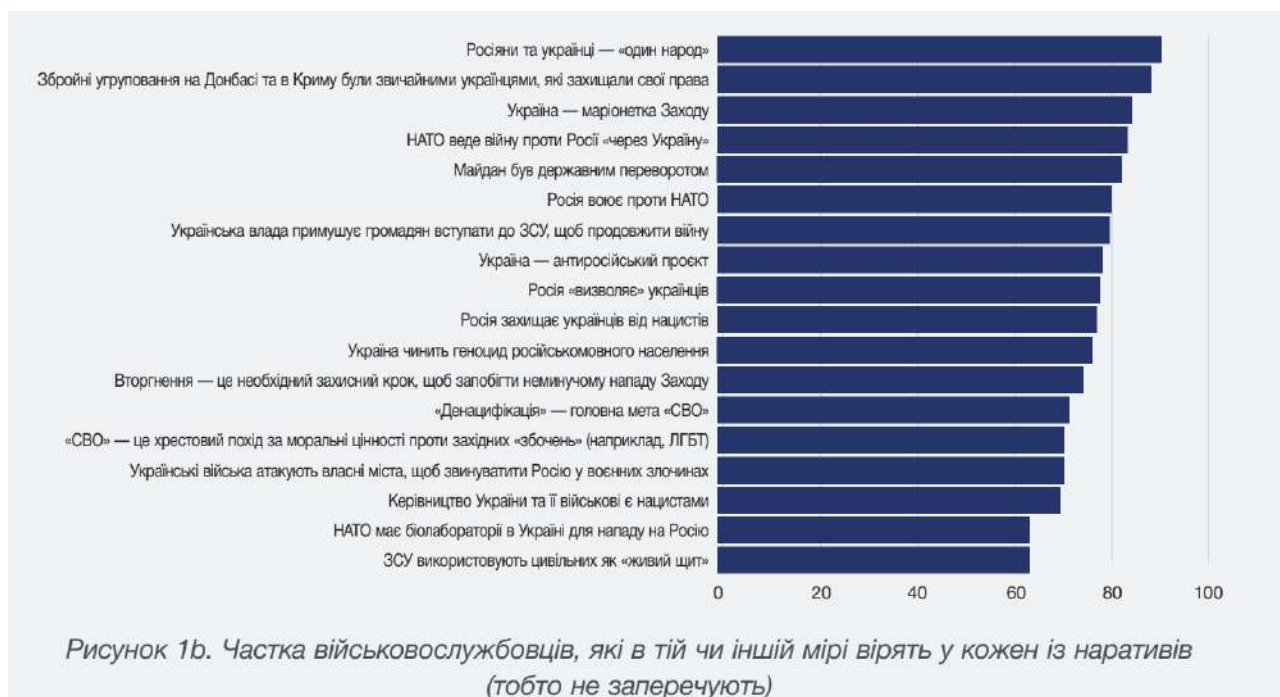
Ближче до початку повномасштабного вторгнення офіційна публічна риторика поступово радикалізувалась. В 2019-ому році на “Першому каналі” вийшов матеріал під назвою “Інтернаціонал неонацистів : розслідування “Першого каналу” в річницю українських Майданів”(Перший канал, 2019). Водночас в 2021-ому році в ТАСС виходила стаття, заголовок якої радикально відрізнявся від офіційної російської риторики вже за рік, стаття називалась “Українські націоналісти закінчили факельну ходу на честь Бандери в Києві” (ТАСС, 2021). В 2022-ому році російські офіційні медіа вже називатимуть прихильників Бандери українськими нео-нацистам, термін “націоналізм” вийде з довкола-українського дискурсу, а формулювання “на Заході України”, що використовували автори статті 2021-ого року, буде вживатись в формі “на Західній Україні”, створюючи враження існування поділу країни на дві окремі частини за регіональним принципом. Після оголошення Президентом Росії “денацифікації” України основною метою для проведення “Спеціальної воєнної операції”, офіційна риторика Росії змінилась на відкрите прирівнювання українського до нацистського. 11 грудня 2024-ого року на сайті Міністерства закордонних справ Російської Федерації було опубліковано “історичний матеріал” під назвою “Український нацизм в наші дні: джерела походження та ідейно-політична типологія”(Попов,2024), в якому українців вже не просто зображують симпатиками нацистської ідеології, а безпосередньо звинувачують в нацизмі . З 2022-ого року причетність українських патріотів до нацизму стає фактом не потребуючим доведення, до прикладу стаття за 2024 рік в

російському медіа “Кубань 24” вийшла під заголовком “11 років київському Майдану: нацизм розвалив Україну, розвалить і Захід”(Святослав Касавченко, 2024) .

Наведені вище приклади не є повноцінним дискурс-аналізом, однак дають розуміння щодо характеру змін в російській пропаганді упродовж десяти років. Прирівнювання українців до нацистів зіграло важливу ролі у мобілізації російських громадян до війська, оскільки російський національний міф збудований зокрема довкола культу “Великої Перемоги”, тож презентація участі у війні як можливості повторити героїчні вчинки предків в “ім’я справедливості” позитивно вплинула на бойову мотивацію російських військових (Mahaletskyi, 2020) . Проведенні серед полонених російських військових опитування громадської організації LingvaLexa показують, що чим більше військовий вірить у пропаганду тим більш він схильний хотіти знов повернутись на війну на стороні РФ (LingvaLexa, 2026). Проведене дослідження враховує фактор того, що опитування проводилось в умовах полону, через що респоденти могли відчувати потребу самоцензурувати відповіді, та навіть обережні оцінки, що наводить дослідження дозволяє проаналізувати загальні тенденції серед російських військових. (Додаток А4) (Додаток А5)

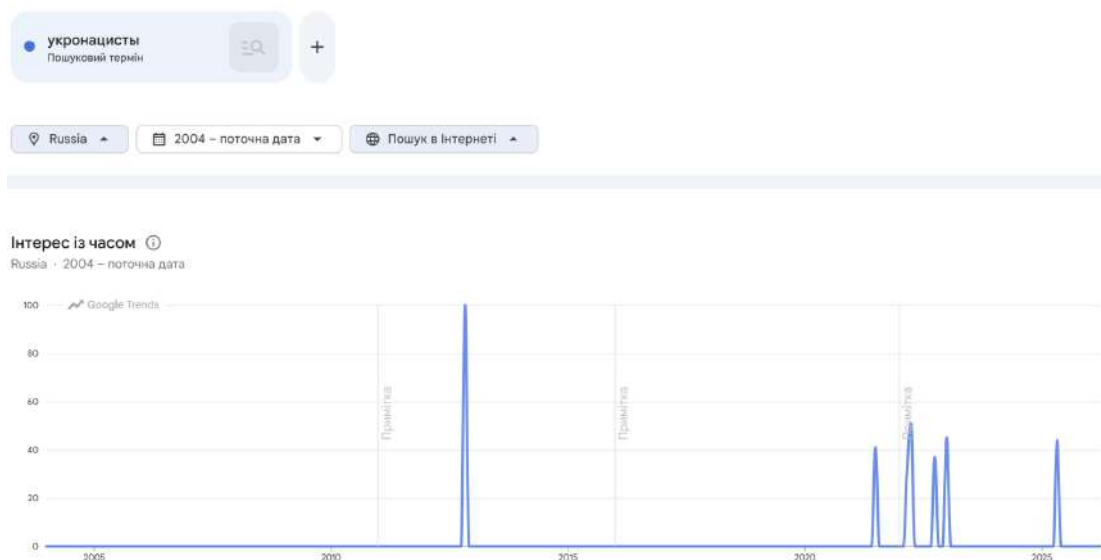
Додаток А4. Графік 1 з дослідження LingvaLexa “Слова, що вбивають: Як російська пропаганда впливає на мобілізацію та бойову мотивацію” 2026

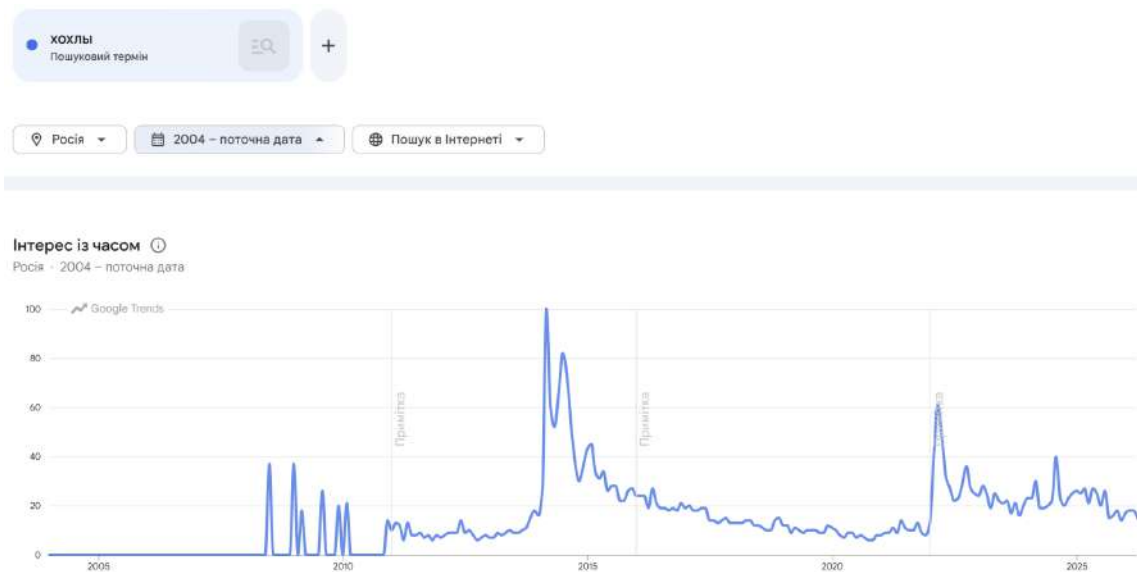
Додаток А5. Графік 2 з дослідження LingvaLexa “Слова, що вбивають: Як російська пропаганда впливає на мобілізацію та бойову мотивацію” 2026

На графіках 1 та 2 можна побачити ряд наративів російської пропаганди та рівень віри в них серед російських військовополонених. Велика частина з цих наративів апелює до штампу “українці-нацисти” в тій чи іншій формі.

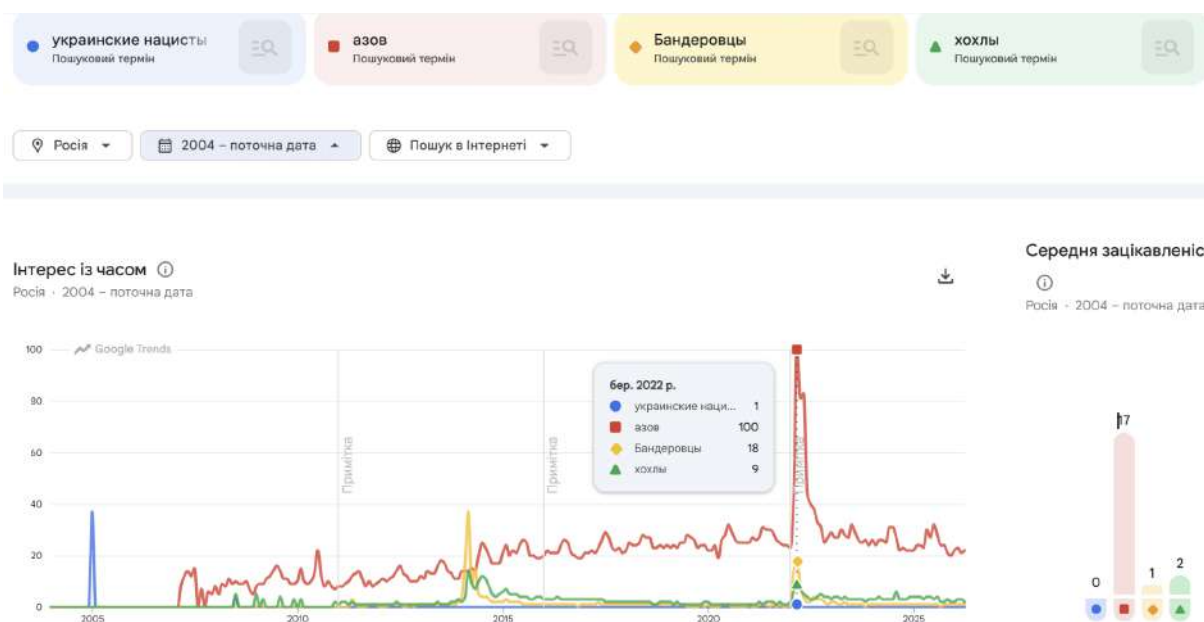
Зокрема пропагандистські слогани: “Росія захищає українців від нацистів”, “Майдан був державним переворотом, після якого до влади прийшла нацистська хунта”, “денацифікація - головна мета “СВО””, “Керівництво України та її військові є нацистами” слугують для морального виправдання військової агресії та користуються популярністю серед опитаних. Найбільш переконливим для російських бійців пропагандистським штампом серед цього блоку є твердження про те, що Революція Гідності була державним переворотом, адже його систематично повторювали російські державні мовники протягом 10-ти років. Статистика Google Trends відображає рівень зацікавлення росіян до ключових слів, які використовує Росія щодо України (Додаток А6) (Додаток А7) (Додаток А8). З наведених нижче графіків видно, що основний пік інтересу до пропагандистських слів-штампів серед росіян співпадає з початком війни Росії проти України в лютому 2014 та початком повномасштабного вторгнення в лютому 2022, адже саме на цих етапах російська пропаганда активізувалась найбільше.

Додаток А6. На графіку зображена динаміка інтересу до пошукового терміну “украинацисты” визначена за допомогою аналізу пошукових запитів користувачів Google в Росії за період з 2004-ого по 2026-ий роки

Додаток А7. На графіку зображена динаміка інтересу до пошукового терміну “хохлы” визначена за допомогою аналізу пошукових запитів користувачів Google в Росії за період з 2004-ого по 2026-ий роки

Додаток А8. На графіку зображено співставлення динаміки інтересу до пошукових термінів “украинские нацисты”, “азов”, “бандеровцы” та “хохлы”, визначене за допомогою аналізу пошукових запитів користувачів Google в Росії за період з 2004-ого по 2026-ий роки

Варто зауважити, що постійний підвищений інтерес до пошукового терміну “Азов” в Росії зумовлений однойменною назвою російського міста, тож не всі запити користувачів Google з цим терміном стосуються зусиль пропаганди. Попри це, можна побачити, що, як зазначено вище

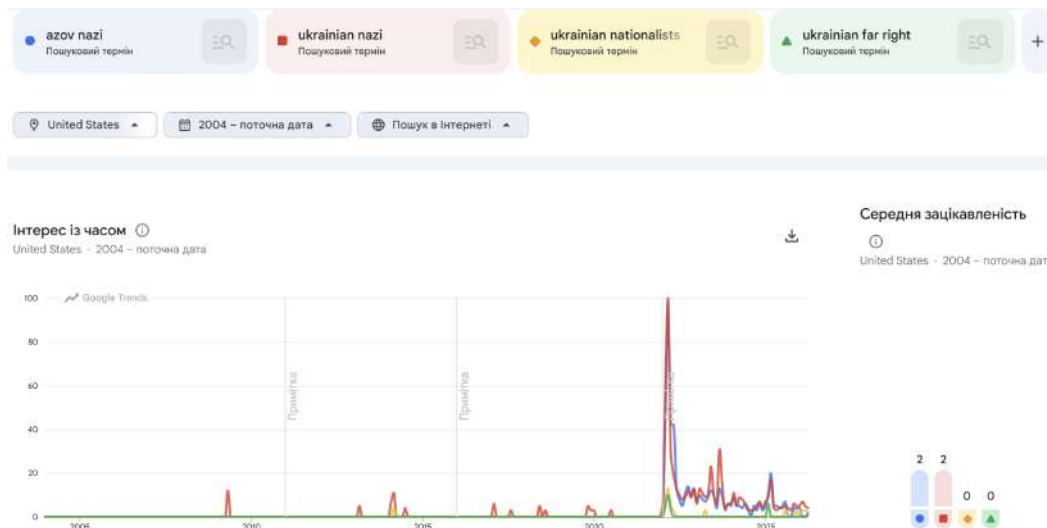
різкі скачки інтересу до наведених пропагандистських штампів прямо корелюються з часовими проміжками в яких Росія починала або посилювала військову агресію проти України.

Наратив про те, що українці є симпатиками нацизму десятиліттями успішно поширювався не лише на території України та країн пострадянського простору, але і експортується на Захід (EUvsDisinfo, 2023). Як було показано у вступі, побоювання українських виборців віддати свій голос за Чорновола в 1991-ому році було частково зумовлене уявленням, що активний патріотичний кандидат, асоційований із Львовом, буде прибічником нацистської ідеології. Ідея про прирівняння національних українських патріотичних переконань до нацистських була насаджена самим ж носіям української національної ідентичності, що від самого початку української Незалежності мало відчутний вплив на внутрішню політику в країні. З цією тезою погоджується український історик Володимир Вятрович :

“Безперечно (наратив ототожнення українського націоналізму і нацизму) вплинув, зважаючи на те, що цей наратив антинаціоналістичний, формувався десятиліттями, “совєтською” пропагандою, і станом на початок 90-х років він ще мав абсолютно домінуючий вплив. Напевно, за винятком, хіба, Заходу України, де йому суперечив альтернативний наратив, який опирався на безпосередню пам'ять тих людей, які брали участь в партизанській боротьбі, чи їхніх родичів. Там, де УПА ніколи не існувало, там, де про неї чули тільки з вуст “совєтської” пропаганди, то там ще в 90-ті роки до УПА ставилася вороже. Тому перетворення терміну “націоналізм” в якусь, типу, політичну лайку, чи тавро навіть, воно використовувалося ще протягом 90-х років. І те, що ви навели випадок з 91-им роком, ну можна навести навіть і випадок з 2004-м роком, коли так само націоналізм прикріплюється до нацизму в іншій президентській кампанії - Віктора

Ющенко. Якого малювали там з нацистськими рунами, звинувачуючи в тому, що він насправді є прихильником нацизму. Саме через те, що він давав позитивні оцінки Українській повстанській армії. Тому інерція цього наративу, “націоналізм дорівнює нацизм”, вона панувала, навіть, в суспільній свідомості українців десь до середини 2000-х. Тільки десь з 2005-го - 2006-го вона почала змішуватися, і тільки тепер (станом на 2026-ий рік) можна сказати, що зміни відбулися.” (Додаток 3, ст.146-147)

З впливом цього наративу довелося зіткнутись не лише українцям в Україні, але й українським емігрантам на Заході, а саме в США та Канаді - країнах, що становили стратегічний інтерес для Росії ще з часів Холодної війни. Канада широко відома як основний осередок скупчення української діаспори (Statistics Canada, 2021) (Martynowych, 1991) , а США як основний ідеологічний супротивник Росії (Andrew & Mitrokhin, 1999). Відповідно, обидві ці країни після завершення Другої Світової війни опинились “під прицілом” радянських, а згодом і російських гібридних атак та дезінформаційних кампаній (Robertson & Pelechaty, 2022) (Galeotti, 2019) (Rid, 2020) . На графіках Google Trends, наведених нижче можна побачити, що пошукові запити, сформульовані відповідно до російських пропагандистських штампів щодо України сягають свого піку на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну (Додаток А9) (Додаток А10). Це може свідчити про збільшення активності російської пропаганди в США та Канаді в цей період і відповідно збільшення впливу на західні медіа та дискурс.

Додаток А9. На графіку А зображено співставлення динаміки інтересу до пошукових термінів “azov nazi”, “ukrainian nazi”, “ukrainian nationalists” та “ukrainian far right”, визначене за допомогою аналізу пошукових запитів користувачів Google в США за період з 2004-ого по 2026-ий роки

Додаток А10. На графіку Б зображено співставлення динаміки інтересу до пошукових термінів “azov nazi”, “ukrainian nazi”, “ukrainian nationalists” та “ukrainian far right”, визначене за допомогою аналізу пошукових запитів користувачів Google в Канаді за період з 2004-ого по 2026-ий роки

Якщо графік А, що описує динаміку інтересу до наведених пошукових термінів в Америці співпадає з очікуванням пікового підйому зацікавленості на початку повномасштабного вторгнення. Натомість, графік Б, що описує те саме питання в Канаді має незвичні “скачки” зацікавлення до окремих пошукових термінів і в інші часові проміжки. Зокрема пік зацікавленості до пошукового терміну “українські нацисти”

припадає на вересень 2023-ого, це пов'язано з тим, що в ці дати відбувся перший візит Президента України в Оттаву від початку повномасштабного вторгнення (Дмитро Михайлов, 2023) .

Результатом дипломатичної поїздки стали : надання Україні пакету військової допомоги, підписання оновленої версії угоди вільної торгівлі та анонсування Канадою нових санкцій проти Росії (Radford, 2023). Однак наслідки візиту не були виключно позитивними, під час урочистого засідання Парламенту Канади за ініціативи спікера Ентоні Рота було запрошено та вшановано оваціями Ярослава Гуньку, колишнього військового 14-тої гренадерської дивізії Ваффен СС «Галичина», що спричинило великий міжнародний скандал та призвело до відставки спікера канадської Палати громад (Yousif, 2023) .

Після засідання Канадський Центр у справах Ізраїлю та євреїв публічно заявив про причетність Ярослава Гуньки до дивізії Ваффен СС “Галичина” та засудив дії парламенту (Prime Minister Invited Waffen-SS Veteran Hunka to His Official Reception for Zelensky (the Globe and Mail), 2023) . Те саме у виданні “The Forward” , цільова аудиторія якого переважно складається з американських євреїв, зробив Лев Голінкін (Lev Golinkin, 2023), журналіст, що позиціонує себе україно-американцем і систематично просуває в медіа наративи про симпатії українців до нацистської ідеології (Texty.org.ua, 2024). Крім того, засуджуючий допис в соціальних мережах написав Іван Качановський, викладач у Школі політичних досліджень і конфліктології, а також Програми з прав людини в Університеті Оттави (Ivan Katchanovski, 2021). Його пост на платформі “X” підхопили західні медіа і з часом скандал набув популярності серед широкого загалу(Додаток А11) .

Додаток А11. Скриншот оригінального допису Івана Качановського в соціальній мережі “X” з статті у виданні Berliner Morgenpost за 23.09.2023 (FUNKE Mediengruppe, 2023) .

Слідом за Качановським всесвітньо відома правозахисна організація “Центр Симона Візенталя” опублікував заяву в якій звинуватив Ярослава Гуньку та саму дивізію Ваффен СС “Галичина” у “вбивстві євреїв та інших осіб”, “масових вбивствах мирних жителів з неймовірним рівнем жорстокості та злості” , наголосивши, що “підрозділ було оголошено злочинною організацією під час Нюрнберзького процесу”(FSWC, 2023) .

Ідентична за своїм характером ситуація зі звинуваченнями Центру Симона Візенталя проти окремих членів Ваффен СС “Галичина” вже відбулася близько 40-ка років назад (Jewish Telegraphic Agency, 1984) . Тоді, у 1980-их ці заяви спричинили великий суспільний скандал та породили страх канадського суспільства перед можливістю переховування злочинців Другої світової війни в їхній країні. У відповідь на суспільний тиск уряд утворив Комісію з розслідування справ військових злочинців у Канаді, висновки якої спростували обвинувачення висунуті членами центру Симона Візенталя в бік українців (Luciuk, 2023) . Попри це, звинувачення з боку єврейської громади в сторону української громади в

Канаді продовжують лунати і надалі з певною періодичністю, а напруга між діаспорами зберігається і надалі (Додаток 1, ст. 124).

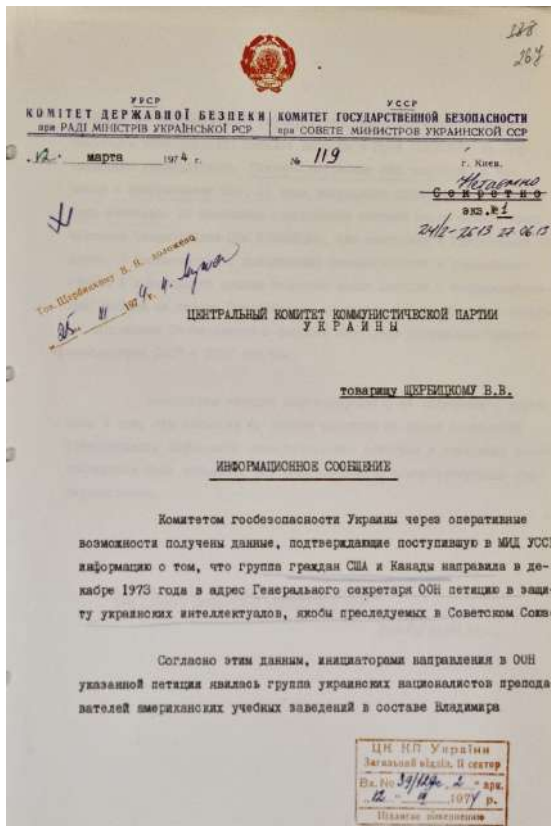
Завдяки розсекреченню архівів КДБ дослідники виявили, що причина ворожнечі між українською та єврейською громадою, а також систематичне звинувачення українців у злочинах Другої Світової війни або причетності до людей, що скоювали ці злочини не є органічним процесом (Bertelsen, 2021) . Як зазначалось в цій роботі раніше, у 1960-их роках прихід до управління КДБ Юрія Андропова ознаменувався початком впровадження “Активних заходів” (мов. ориг. Активные мероприятия) (Luciuk, 2023). За визначенням колишнього президента Інституту Натана Гейла, співробітника ЦРУ та дослідника радянської пропаганди Лоренса Б. Сулка “Активні заходи” - це термін, що використовують радянські служби для позначення “відкритих і прихованих методів впливу на події, поведінку та дії іноземних суспільств” (Sulc, 1985). Вони можуть включати, але не обмежуються : використанням чи створенням нових партій, незаконних військових формувань та структур (організацій) прикриття; використанням міжнародних груп і неурядових структур; використанням агентів впливу; здійсненням терористичних актів, вбивств ; введенням в оману та підробленням документів; нав’язуванням ідеї існування “двох наддержав”; військове та політичне маскування; дезінформація; культурне протиборство (Дубов et al., 2017) . Хоч немає чіткої дати початку застосування “Активних заходів” докторка Ольга Бертельсен, доцентка кафедри глобальної безпеки та розвідки в університеті Тіффін, вважає що ця серія операцій планувалась та розгорталась в період з кінцем 1960-их та 1970-ими, коли Андропов вже остаточно закріпився на своїй посаді (Luciuk, 2023).

Водночас, повертаючись до питання стосунків між єврейською та українською діаспорами в США та Канаді, докторка Бертельсен зазначає, що вони були напруженими ще до 1960-их через нестачу та

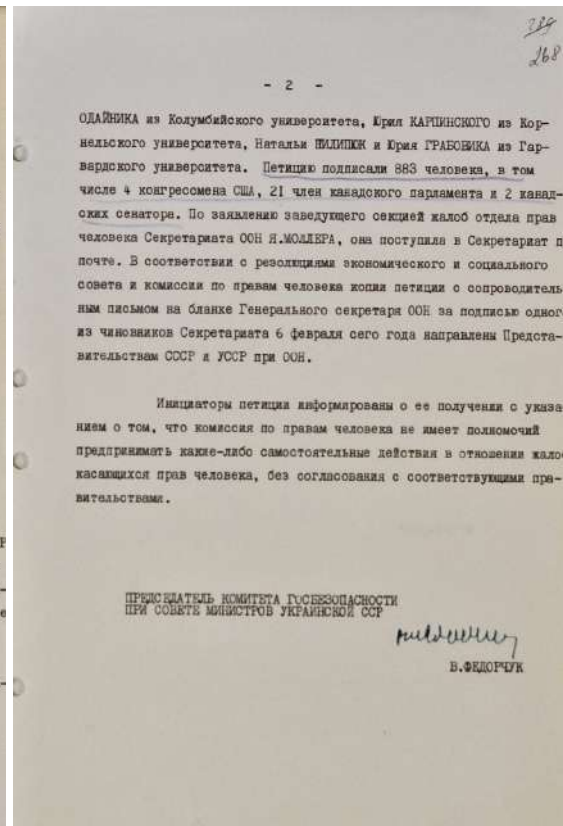
недостовірність інформації одне про одного (Додатк 1, стр. 125). Зокрема, громадяни США чи Канади єврейського походження дізнавались про Україну з радянських джерел, які чи не єдині могли писати та публікувати дослідження на цю тему і, відповідно, мали повний контроль над наративами. Через це серед представників єврейської громади роками було поширене переконання, що українці є антисемітами, які весь час вбивали євреїв ще з часів Богдана Хмельницького (Додатк 1, стр. 126-127). Однак на початку 1960-их ворожнечу між діаспорами почала змінювати співпраця у боротьбі за права своїх співвітчизників, що зазнавали репресій у Радянському Союзі. Як зазначала докторка Бертельсен, “Залізна завіса” почала “давати тріщину”, тож інформація щодо умов життя єврейських та українських дисидентів в Радянському Союзі, почала з’являтися інформація про заслання в Соловки та інші каральні заходи. Тож молоді люди українського так і єврейського походження почали виходити на протестні акції та об’єднуватися. За словами докторки Бертельсен, цей період покращення стосунків та плідної співпраці тривав близько 7-8 років. Протестні рухи у Північній Америці на захист прав дисидентів у Радянському Союзі становив велику проблему для СРСР, тож необхідно було позбутись новоствореного союзу української та єврейської діаспори в США та Канаді (Додатк 1, стр. 127-130).

Крім того, українська діаспора постійно організовували різноманітні адвокаційні заходи та акції, націлені на викриття злочинів Радянського Союзу щодо українських дисидентів, інтелектуалів та митців, а агентурна мережа СРСР слідкувала та переслідувала національно-свідомих українських діячів, яким вдалось втекти з Союзу. Підтвердженням цього зокрема є документи з Електронного архіву українського визвольного руху. Зокрема, інформаційне повідомлення тогочасного голови КДБ Віталія Федорчука до ЦК КПУ за березень 1974-ого року. В записці йдеться про ініціативну групу з США та Канади, що в грудні того ж року відправила

петицію до Генерального секретаря ООН на захист українських інтелектуалів, що переслідуються в СРСР (Додаток А12)(Додаток А13).

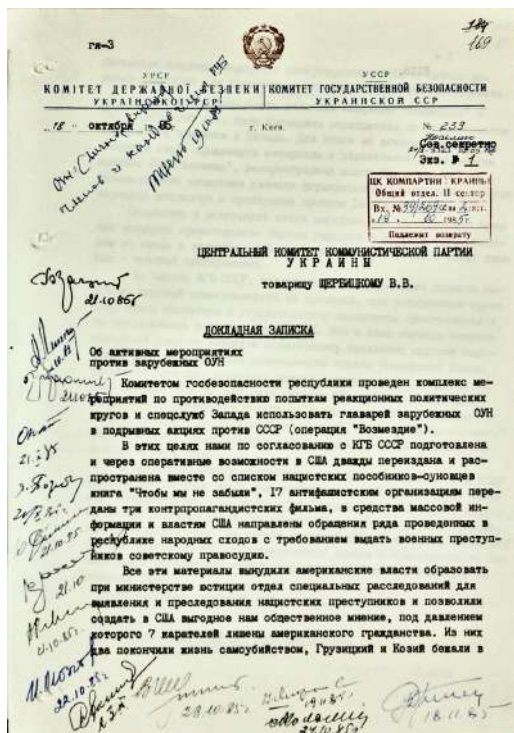
Додаток А12

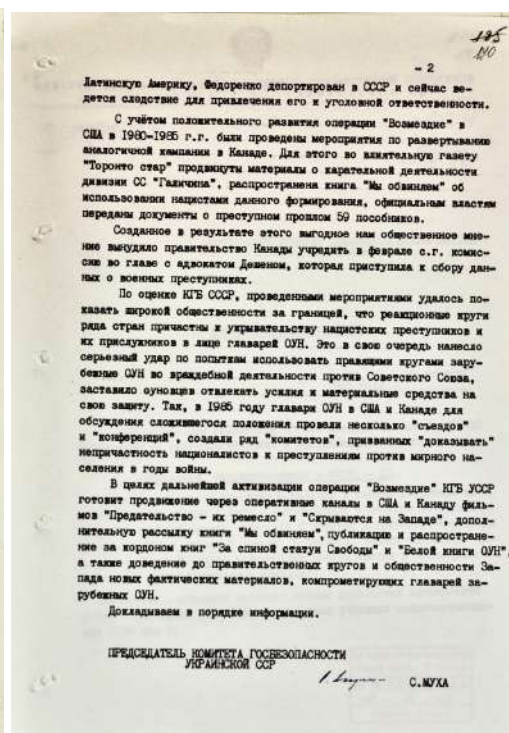
Додаток А13

Інформаційне повідомлення Голови КДБ Віталія Федорчука до ЦК КПУ за березень 1974-ого року. Електронний архів українського визвольного руху

Найпростішим способом розбити союз єврейської та української громади було змусити українську громаду витратити час на захист своєї репутації замість “проведення підривних акцій проти СРСР”. Для цього в рамках “Активних заходів” було створено спеціальну операцію “Відплата”, метою якої було сформувати в Північній Америці вигідну для СРСР суспільну думку, дискредитувати українців в очах західної спільноти. Розсекречена “доповідна записка” українського КДБ Центральному комітету комуністичної партії за 18 жовтня 1985-ого року поетапно розписує етапи проведення та досягнення операції “Відплата” (Lusciuk, 2023, ст.125). (Додаток А14) (Додаток А15).

Додаток А 14

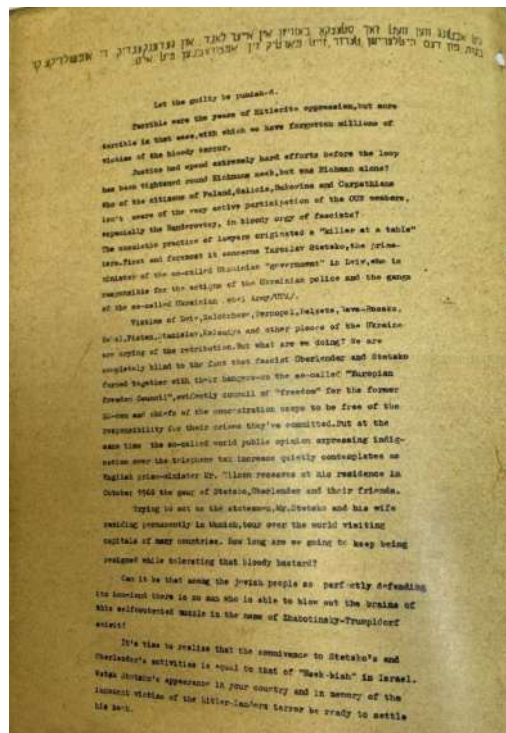

Додаток А 15

Luciuk, L. Y. (2023). *Operation Payback: Soviet disinformation and alleged Nazi war criminals in North America*. Kashtan Press. ст. 145-146

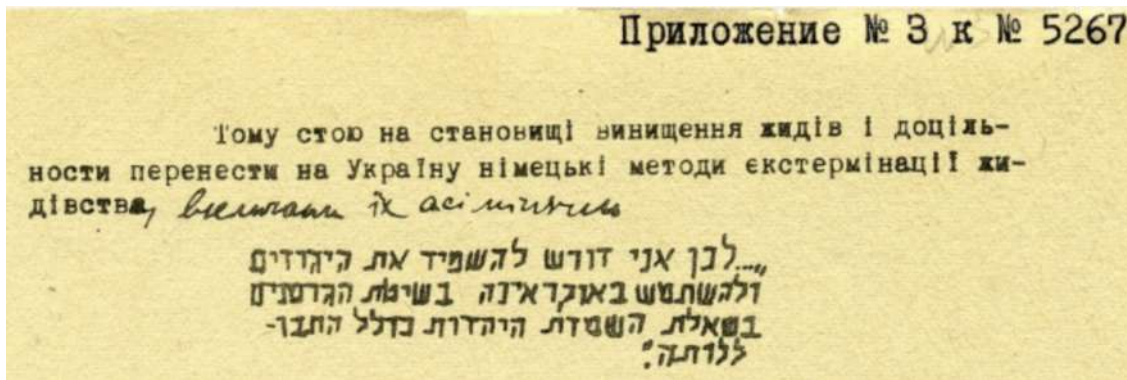
В рамках операції на території Північної Америки було розповсюджено ряд інформаційних матеріалів, зокрема книги “Щоб ми не забули”, “За спиною статуй Свободи”, “Біла книга ОУН”, пропагандистські кінострічки та документальні дані про нібито злочинне минуле окремих членів ОУН (Додаток А14) (Додаток А15). Крім того, в доповідній записці згадується просування компрометуючих матеріалів у газету “Toronto Star” (Там само). Заходи, що проводились в межах операції були націлені на підміну розуміння мотивації українців доєднуватись до Ваффен СС “Галичина” в роки війни, створюючи враження, що мобілізаційним фактором був антисемітизм українців, а не прагнення здобути незалежність від Радянського Союзу. Також, з огляду на наведену в архівному документі інформацію, ціллю КДБ була не лише дискредитація, але й видача підозрюваних у вчиненні воєнних злочинів українців “радянському правосуддю” та використання радянських документів в якості доказів у закордонних комісіях.

КДБ усвідомлювали чутливість теми воєнних злочинців, що уникли покарання та проживають в країнах Північної Америки, адже це питання стояло гостро не лише для широкої канадської громадськості, але й безпосередньо для єврейської діаспори. Заходи націлені на розпалювання ворожнечі та напруги мали різні формати, іншим прикладом є радянська пропагандистська брошура 1968-ого року, що розповсюджувалась серед єврейської діаспори щодо члена ОУН Ярослава Стецька. Брошура мала назву “Остерігайтесь коли Стецько завітає на вашу землю. І, пам’ятаючи жертв Гітлерівського терору, будьте готові помститись йому”. (Додаток А16)

Додаток А 16. З передмови історика Аліка Гомельського до книги Luciuk, L. Y. (2023). Operation Payback: Soviet disinformation and alleged Nazi war criminals in North America. Kashtan Press ст.8

На додачу до дезінформаційних брошур із закликами помисти, щодо Стецька були поширені сфабриковані біографічні дані, що досі цитуються (Luciuk, 2023, ст.8). Зокрема сфабрикований уривок фрази, де Стецько ніби-то закликає до винищення євреїв та запровадження “німецьких методів” на території України (Додаток А 17).

Додаток А 17. Переклад фрагменту із "Життєпису Ярослава Стецька"

Джерело: ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 1 (1972 р.). – Спр. 8. – Арк. 104-105. (Історична правда, 2023)

В рамках “Активних заходів” КДБ створювало аналогічні інформаційні акції для дискредитації єврейської діаспори в американському суспільстві. Зокрема під кодовим іменем “Прогрес ” було поширено ряд інформаційних матеріалів, що мали підірвати репутацію радянських та “західних” євреїв (Lusciuk, 2023). Таким чином, в 1969-1970-их роках радянський партієць Юрій Іванов опублікував два видання книги “Обережно: сіонізм! Есеї про ідеологію, організацію та практики сіонізму”. В книжці поширювались конспірологічні теорії щодо єврейського глобального управління та лунали звинувачення в бік Ватикану, ніби навіть він був підвладним єврейським маніпуляціям. Причиною для початку проведення дискредитаційних заходів на думку історика Аліка Гомельського є зростаючі підозри КДБ щодо “про-сіоністської домінації в комуністичному русі в центрально-східній Європі”(Lusciuk, 2023, ст.10).

Крім того, як зазначив історик, у 1971-ому році Юрій Андропов особисто схвалив створення брошур, нібито розроблених радикальною організацією “Ліга захисту євреїв” (JDL). Брошури закликали до “хрестового походу” проти “чорних дворняг” , що нібито нападали на євреїв та забирали їх домівки і бізнеси. З метою провокації міжрасових заворушень ці листівки було поширено поміж різноманітними афро-американськими організацій (Там само).

Повертаючись до теми навмисного радянського розпалювання ворожнечі між українською та єврейською громадами в Північній Америці, варто зазначити, що крім дискредитації українців, в ході “Активних заходів” КДБ фактично намагались дискредитувати ідею українського націоналізму та прирівняти його до нацизму за визначенням. Цьому зокрема сприяло різне трактування націоналізму у західних та східно-європейських спільнотах, адже США та Канада розглядають це питання з точки зору колонізаторів, що захопили землі корінних народів, а вихідці з Східної Європи сприймають націоналізм з оптики колонізованого народу, що все ж зміг або ще прагне здобути, незалежність. За визначенням польсько-американської літературознавці і славістки Еви Томпсон, поняття націоналізму ділиться на захисний та агресивний. Захисний націоналізм має на меті захист національної ідентичності, в той час як агресивний - *“націлений на експорт своєї національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть Інші”* (Ева Томпсон, 2024) .

Дещо інше бачення цього питання мав британсько-єврейський історик та філософ Ісая Берлін. В своєму інтерв'ю Натану Гардельсу 1991-ого року, присвяченому розпаду Радянського Союзу, він ділиться роздумами щодо природи “невмирущості” та резилієнтності ідеї націоналізму, які пізніше було викладено в його есеях (Berlin, 1998) . Берлін розрізняє націоналізм на мирний чи культурний та агресивний. Перший тип на думку філософа бере початок від німецького філософа Йогана- Готфреда Гердера, який вважав, що кожен народ має свій унікальний дух , мову, традиції, і це природна потреба людини - належати до своєї спільноти. Другий тип виникає, коли народ принижений і пригноблений: як "зігнута гілка", яка, коли її відпускають, різко випрямляється і б'є (Gardels & Berlin, 1991) . Він розглядає Радянський Союз як інструмент придушення націоналізму, називаючи ідею доби Просвітництва, щодо універсальної єдності людства причиною приходу до влади тоталітарних режимів. Натомість, філософ

закликав до культурного плюралізму, водночас застерігаючи від “балканізації”, себто роздроблення людей на ворогуючі національні табори (Там само).

КДБ було не вигідно, щоб широка громадськість розуміла цю різницю, а їхні зусилля спрямовані на ототожнення українського націоналізму з нацизмом в очах широкої західної громадськості виконували одразу дві функції. По-перше, дискредитувалась українська спільнота загалом та ідея незалежної держави як така. По-друге, звинувачення українців у ідеологічній симпатії нацизму зображало перших як ідейних антисемітів та унеможливлювало співпрацю з єврейською громадою в боротьбі за захист прав своїх співвітчизників в Радянському союзі. Для детального розгляду цього наративу та його впливу на українську громаду в Канаді це дослідження пропонує детально розглянути питання Ваффен СС “Галичина” та різних судових процесів щодо діяльності дивізії.

Попри те, що Ваффен СС “Галичина” дійсно входила до складу військ Ваффен-СС Німеччини з 1943 по 1945 роки, а самі війська СС були визнані Нюрнберзьким трибуналом злочинними угрупованнями, суд не знайшов доказів для підтвердження звинувачень окремо конкретно дивізії “Галичина” у скоєнні злочинів (Shkandrij, 2019, ст.2) (IMT Judgment of 1 October 1946, 2008, ст.95). Декан історичного факультету Львівського національного університету Руслан Сіромський в інтерв’ю для журналу “Локальна історія” пояснює:

“Дивізії Ваффен-СС не були внесені у перелік організацій, яких звинуватили у злочинах проти людяності і воєнних злочинах під час Нюрнберзького процесу (на відміну від загальних СС, з’єднань “Мертва голова” тощо). Вірогідно, що під час війни усі сторони чинили вбивства, незалежно від того, де й за кого вони воювали” (Брода & Сіромський, 2023).

В межах цього дослідження було проаналізовано всі доступні матеріали щодо документації Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, розміщені на платформі цифрової бібліотеки проекту “Авалон”, що є частиною юридичної бібліотеки Ліліан Голдман Єльської школи прав. Серед них не було виявлено жодної згадки Ваффен СС “Галичина” (Avalon Project - the International Military Tribunal for Germany) .

У своїй роботі “The Ukrainian “Galicia” Division: From Familiar to Unexplored Avenues of Research” канадський історик та мистецтвознавець Мирослав Шкандрій зазначає, що Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі визнав Ваффен-СС злочинною організацією загалом, не вдаючись в деталі різниці підрозділів Ваффен СС та самого власне німецького СС, службу в якому могли нести лише німці (Shkandrij, 2019, ст.2) . Визнання трибуналом всього СС загалом злочинною організацією та учасником злочинів проти людяності і військових злочинів, навіть з рядом визнаних обмежень та винятків, однак без чіткої деталізації щодо різних підрозділів, породило простір для плутанини та маніпуляцій в майбутньому.

Через те, що тема досі викликає ряд дискусій в академічному середовищі, доцільним є пряме цитування рішення Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі за 1-ше жовтня 1946-ого року:

“СС використовувалася для цілей, які згідно зі Статутом вважалися злочинними, зокрема для переслідування та винищення євреїв, жорстоких знущань і вбивств у концентраційних таборах, зловживань під час управління окупованими територіями, організації програми рабської праці, а також жорстокого поводження з військовополоненими та їх вбивств. Обвинувачений Кальтенбруннер був членом СС, причетним до цих дій. Розглядаючи питання про СС, Трибунал включає всіх осіб, які були офіційно прийняті до складу СС, включаючи членів Allgemeine SS, членів Ваффен-СС, членів SS Totenkopf Verbände та членів будь-яких інших

поліцейських сил, які були членами СС. Трибунал не включає так звані кінні підрозділи СС. Die Sicherheitsdienst (загальновідомий як СД) розглядається у вироку Трибуналу щодо Гестапо та СД. Трибунал оголошує злочинною у розумінні Статуту групу, що складається з тих осіб, які були офіційно прийняті до складу СС. Трибунал оголошує злочинною у розумінні Статуту групу, що складається з тих осіб, які були офіційно прийняті до складу СС як зазначено в попередньому параграфі, які стали або залишалися членами організації, знаючи, що вона використовувалася для вчинення дій, визнаних злочинними статтею 6 Статуту, або які були особисто причетні як члени організації до вчинення таких злочинів, за винятком, однак, тих, кого держава призвала до членства в організації таким чином, що вони не мали вибору в цьому питанні, і які не вчиняли таких злочинів. Підставою для цього висновку є участь організації у військових злочинах та злочинах проти людства, пов'язаних з війною; отже, до цієї групи, визнаної злочинною, не можуть входити особи, які припинили належати до організації, перелічених у попередньому абзаці, до 1 вересня 1939 року” (IMT Judgment of 1 October 1946, 2008, ст.95).

Водночас Комісія дійшла висновку, що докази причетності до вбивств військовополонених та командування охороною концентраційних таборів на територіях окупованих країн не стосуються кожної дивізії Ваффен СС та кожної особи, що служила в цих силах (Shkandrij, 2019, ст.3).

В коментарі для українського видання “Суспільне новини”, Джон-Пол Химка, канадський історик українського походження, професор історії Східної Європи Альбертського університету, вважає глорифікацію канадцами воїна 14-тої гренадерської дивізії Ваффен СС “Галичина” наслідком низького рівня обізнаності канадців в подіях Другої світової війни та українському контексті зокрема (Олена Куренкова, 2023) .

Незважаючи на велике медійне охоплення, скандал не призвів до конструктивного діалогу і широка громадськість Канади так і не почула

української відповіді на звинувачення. Та попри диспропорцію медійних ресурсів, українські та канадські історики українського походження все ж намагались вплинути на суспільний дискурс шляхом надання розголосу історичним матеріалам, що спростовували надмірні звинувачення, водночас наголошуючи на важливості об'єктивного оцінювання діяльності дивізії Ваффен СС "Галичина" без глорифікації, але й без наклепництва (Брода & Сіромський, 2023).

Таких історичних матеріалів не бракує, адже крім вищезазначеного Нюрнберзького трибуналу було проведено ряд локальних комісій, що перевіряли причетність членів Ваффен СС "Галичина" до вчинення воєнних злочинів (Shkandrij, 2019). Частина з цих комісій досліджували діяльність та біографії учасників дивізії значно детальніше, ніж вищезазначений трибунал, однак не змогли знайти доказів причетності підсудних до військових злочинів. Ще у 1945-ому році діяльність дивізії було перевірено польськими офіцерами, адже її учасників підозрювали у придушенні Варшавського повстання в серпні 1944-ого року (Shkandrij, 2019, ст.11). Жодних доказів злочинності не було виявлено. Пізніше, коли ці звинувачення знов виникали у медійному просторі, історик Борис Левицький та керівник Головної Управи Братства колишніх членів Ваффен СС "Галичина" Любомир Ортинський у своїх статтях спростували причетність дивізії до придушення повстання (Shkandrij, 2019, ст.7). Їх аргументація полягала в тому, що 21-22-ого липня 1944-ого року дивізія зазнала розгрому під Бродами, в результаті якого з 11-ти тисяч бійців лише 3000 осіб змогли прорвати радянське оточення (A.Rodal) (Shkandrij, 2019, ст.10). Відповідно, брати участь у подіях у Варшаві, що відбувались 1-ого серпня, після нещодавного розгрому бійці не могли (Там само). Крім того, у 1946-1947-их роках в таборах для полонених у італійському місті Ріміні членів дивізії допитували британські та радянські офіцери (Олеся Хромейчук, 2016) . Доказів злочинності знов не було виявлено (Shkandrij,

2019, ст.11) . В Канаді також було створено власну спеціальну комісію, для розслідування звинувачень та заяв щодо випадків проникнення колишніх нацистів на територію країни, більш відому як “Комісія Дюшена” (Там само) .

Передумовою для створення Комісії Дюшена було посилення тиску стурбованої громадськості на канадський уряд з вимогою розслідування можливої присутності воєнних злочинців у країні (Брода & Сіромський, 2023). На початку 80-их єврейські правозахисні організації, зокрема вже згаданий “Центр Симона Візенталя” почали висувати звинувачення у бік бійців дивізії, а також бійців балтійських Ваффен СС (Тропер, 1989, ст. 51-132). Великої медійності це питання набуло після того як канадський представник Центру Симона Візенталя Сол Літман опублікував статтю у новинних виданнях “The New York Times” (The New York Times, 1985) та “Toronto Star” (The Toronto Star, 1985, ст.1) в якій заявив, що має докази подання заявки на отримання імміграційної візи до Канади відомого німецького “лікаря” Йозефа Менгеле, що проводив експерименти над в’язнями Освенциму та брав участь в організації масових вбивств у газових камерах. У публікаціях в медіа Сол Літман зауважив , що канадський уряд не реагує на його листи з доказами та заявами, що спричинило обурення широкої громадськості та суспільний тиск на уряд (Lusiuk, 2023). У відповідь на це канадський прем’єр-міністр Браян Малруні віддав наказ міністру юстиції Джону Кросбі розпочати розслідування заяв (Grant, 1998). Очолив комісію на той момент ще суддя Апеляційного суду Квебеку у відставці Жюль Дюшен. Створення комісії схвилювало балтійські та східноєвропейські громади, зокрема й українську (Lusiuk, 2023). Активісти перймались тим, що звинувачення були наклепницькими, а зазначені наміри комісії запрошувати частину доказів з боку СРСР призведе до їх навмисної фабрикації (Там само) . Для посилення сторони захисту в 1985-ому році Українсько-канадським

комітетом у співпраці з іншими балтійськими організаціями було створено Комісію громадянських свобод (КГС) під керівництвом адвоката Джона Грегоровича. Пізніше вона трансформувалась в організацію “Українсько-канадська асоціація громадянських свобод”, яка серед своєї діяльності зокрема звертали увагу канадської громадськості на присутність в країні ветеранів НКВД та КДБ (англ. UCCLA/ франц. AU-CDC) (Там само). Речником сторони обвинувачення був вище зазначений Сол Літман, а саму сторону представляли Канадський єврейський конгрес та американська єврейська некомерційна організація “Бнай Бріт”(HAYWARD, 1988) (Weston, 1985) .

КГС прагнули предствити східноєвропейські громади в Комісії Дюшена, публічно відстояти, що участь в УПА, ОУН та дивізії Ваффен СС “Галичина” не є доказом вчинення воєнних злочинів, розширити сферу дії комісії Дюшена, включивши до неї всіх злочинців, які скоїли злочини проти людяності, а також запобігти використанню радянських доказів у розгляді справ у канадському суді (Luciuk, 2023).

Ще до створення Комісії Дюшена на фоні звинувачень українських емігрантів в Канаді у причетності до воєнних злочинів, стосунки між українською та єврейською громадою в Канаді сильно погіршились. В 1950-ому році Канадський єврейський конгрес заявив, що має фактичні документальні докази участі Ваффен СС “Галичина” в “жорстокому забої євреїв” під час Другої світової війни (Там само). Однак, попри прохання Канадсько-українського комітету, ці документи не було надано, а дискусія щодо цього питання відновлювалась щокілька років (Там само) (Commission of Inquiry on War Criminals, 1986). Для захисту репутації українська діаспора чинила опір наклепам за допомогою адвокаційних кампаній та присутності в медіа. Зокрема стаття 1983-ого року на той момент доктора в університеті Мічигану Мирослава Юркевича та доктора в університеті Альберти Любомира Луцюка в газеті “The Ukrainian

Weekly” під назвою “Українська дивізія Галичина : хибно репрезентована в Канаді” розвінчувала ключові історичні міфи та відкидала найпомітніші звинувачення щодо діяльності учасників дивізії Ваффен СС “Галичина”. (Додаток А18)

У книзі “Операція “Відплата”: радянська дезінформація та ймовірні нацистські військові злочинці в Північній Америці” канадського історика українського походження Любомира Луцюка описується епізод медійного протистояння між українською та єврейською громадами. Зокрема у 1985-ому році на сторінках щоденної газети “The Globe and Mail” було розміщено повносторінкову рекламу під назвою “Навіщо дискримінувати?”, засновану на звіті Мартіна Лоу щодо ймовірних військових злочинців у Канаді (Додаток А 19). Реклама пояснювала, що Москва надала Комісії списки можливих злочинців та підіймала питання умисного переслідування вихідців з країн Східної Європи, підконтрольних Радянському Союзу під егідою пошуку злочинців часів Другої світової війни на території країни. Інформаційна брошура закликала Комісію Дюшена (Commission of Inquiry on War Criminals in Canada, 1986) розслідувати воєнні злочини незалежно від країни походження обвинувачених, та не демонізувати вихідців з Східної Європи в очах канадського суспільства. Ця реклама викликала бурхливу реакцію в єврейській громаді. Редакція “Canadian Jewish News” звинуватила канадців східноєвропейського походження в переховуванні та захисті осіб, що звинувачені у вчиненні вбивств. Натомість українська сторона відповіла взаємним звинуваченням, заявивши у листопадовому випуску “Українського ехо” про неготовність єврейської громади визнати, що чимала кількість євреїв охоче співпрацювала з Радянським Союзом.

THE GLOBE AND MAIL, SUNDAY, SEPTEMBER 17, 1983

WHY DISCRIMINATE?

The Soviet Union has given the Canadian Government a list of 37 names of alleged Nazi war criminals.

In total, the Justice Department came up with 48 names of individuals in Canada alleged to have committed war crimes.

"Most, if not all, the persons against whom accusations have been made came originally from Eastern Europe, mainly from places now within the Soviet Union," says a recently released cabinet task force report.

That's very curious indeed. Some questions arise:

Does Moscow have a vested interest in discrediting refugees who were forced to flee Eastern Europe?

Why is the Commission of Inquiry on War Criminals focusing on political enemies of the Soviet Bloc?

Are not all war crimes — in Nazi Germany in the Soviet Union, Vietnam, Cambodia, Angola, and the Middle East equally horrible?

Why are they being excused from investigation by the Commission?

Whatever happened to the Government's acceptance of a policy of evenhandedness that promised "to deal with war criminals... regardless of where or when the wrongdoing took place?"

It's a tragedy for all Canadians of Eastern European descent that the memory and the history of our forebears are being defiled by Soviet allegations of war crimes in Eastern Europe more than a generation ago.

If there are differences tell us what they are, so we can explain them to our children, our friends, our neighbours, and our colleagues at work. We're sure they would be wondering.

"How do we explain to our children?"

Reproduced with permission of the copyright owner. Further reproduction prohibited without permission.

UKRAINIAN CANADIAN COMMITTEE • LITHUANIAN CANADIAN COMMUNITY • LATVIAN NATIONAL FEDERATION IN CANADA
ESTONIAN CENTRAL COUNCIL IN CANADA • SLOVENIAN NATIONAL COUNCIL

Додаток А19
Повносторінкова реклама в The Globe Mail
Субота, 28 вересня 1985-ого року
(UCCLA, 2025a)

THE GLOBE AND MAIL, SUNDAY, JULY 17, 1983

The Ukrainian Division Galicia: misrepresented in Canada

by Labovoy Lushch and Myroslaw Turkewich

From April 7, the CBC "Journal" reported on the recruitment of alleged war criminals by Western governments for intelligence purposes following World War II. Included in this report was a serious misrepresentation of the structure and role of the Ukrainian Division Galicia. Similar charges have been made sporadically in the Canadian media since the end of the war.

These charges rest on the unfounded assumption that all soldiers of the Ukrainian Division Galicia were necessarily motivated by collaboration and anti-Semitic intentions. Because of the current concern with the prosecution of war criminals, these allegations have been associated in the public mind with the Holocaust and related war crimes in Eastern Europe.

The aim of this article is to make the record of the Ukrainian Division Galicia in order to place before the public sufficient data to make possible an informed judgement on this matter.

When Nazi Germany invaded the Soviet Union in June 1941, its leaders had no intention of recruiting Ukrainians to the German armed forces. Like all Slavs, Ukrainians were relegated to the category of Untermenschen (subhumans). Ukraine was considered a source of food and raw materials for the Third Reich, as well as an area of future German colonization.

Not until 1943, following the defeat at Stalingrad and the beginning of the Soviet counter-offensive, was the Waffen (Armed) SS permitted to recruit a "Ukrainian Division" from the population of the eastern region of Western Ukraine. Even at this point (July 1943), Adolf Hitler and Heinrich Himmler opposed any recruitment to Ukrainian participation and insisted that the division be called "Galicia" not "Ukrainian." Any recruitment to the division would be followed by a further conflict between the Western Allies and Russia. They were eager to create a military formation — even under German sponsorship — that might serve as the nucleus of a Ukrainian national army in the impending struggle against the Soviet Communists against. Accordingly, the government creating the division specified that it would be used exclusively against Soviet forces and not against the Western Allies.

Following several months of training, the Division was transferred to the Army Group Center in Poland, where it was included in the 1st Army Group. There the division was thrown against vastly superior Soviet forces and annihilated in the "Brody pocket" on July 29-30, 1943. Of the division's 13,000 soldiers, only about 1,000 were survivors. Some of these joined the Ukrainian Insurgent Army (UIA), which fought both the Nazi occupation regime and the Soviet invaders.

The division was interned at Neuhammer in Silesia and subsequently took part in military and political military engagements. At no point was the division involved in the Nazi extermination of Jews or other Soviet citizens. The division was involved in the suppression of the Warsaw Uprising have been conclusively related in a more recent work.

On April 22, 1945, at the insistence of the Ukrainian soldiers, the division was transferred to the Ukrainian Division of the Ukrainian National Army under the command of Major-General Pylyp Shandruk. It surrendered to British forces near Radstadt on May 5, 1945, and its members were expelled to the status of Surrendered Enemy Personnel (SEP).

Eventually, the division was interned at a camp in Germany, Italy, where the British authorities thoroughly investigated the activities of a report of the division for the British government. D. Haldane Perrier, who was later a member of the British Commonwealth Commission at SEP Camp 374, Italy, wrote (February 21, 1947) that Ukrainians had enlisted in the division in "the hope of acquiring a politically independent Ukraine. They probably were not, and certainly do not now seem to be at heart pro-Germans." Haldane Perrier also wrote that the division was "entirely devoid of any anti-Semitic or anti-Jewish sentiment."

Labovoy Lushch is a Ph.D. candidate at the University of Alberta, while Myroslaw Turkewich is a Ph.D. candidate at the University of Michigan. The article above, sent to several Ukrainian newspapers, contains serious allegations that the Ukrainian Division Galicia perpetrated war crimes during World War II.

From the misrepresentation that the "General" represented that we have formed of all the men in the camp is inevitable.

In a "Top secret" report regarding the repatriation of Soviet citizens, sent to the under-secretary of state at the War Office in London, it was noted that complicit members of the division to accept repatriation would certainly "involve the use of force to drive them into committing suicide." Furthermore, the knowledge that these individuals were being sent "to an almost certain death" was considered to be quite out of keeping with British traditions of justice and democracy. Since 1945 United Nations War Crimes Commission indicated to the British Foreign Office that it had no Ukrainian war criminals of any sort on trial, the decision was made to forcibly repatriate members of this unit to the USSR.

The division was transferred to the United Kingdom by June of 1947 and held by the British government until further investigations were carried out. As early as 1946, prominent Canadians, including Gordon R. Patterson, Anthony Hryk, M.P., Stanley W. Frish, Anthony J. Vermeulen, now executive director of the Ukrainian Canadian Committee and Anne Crapane, attempted to secure the division's civilianization and those government for its members to immigrate to Canada. On May 31, 1950, following consultations with the Royal Canadian Mounted Police (RCMP), the Cabinet issued a statement admitting members of the division to Canada without restrictions.

The high commissioner for Canada in the United Kingdom wrote to the Secretary of State for External Affairs at that time:

"While in Italy these men were welcomed by Soviet and British missions and neither then nor subsequently has any evidence been brought to light which would suggest that any of them thought against humanity. Their behaviour since they came to this country has been good and they have never indicated in any way that they are infested with any trace of Nazi ideology. From the reports of the special mission set up by the War Office to screen these men, it seems clear that they volunteered to fight against the Red Army from racialistic motives which were given greater impetus by the behaviour of the Soviet authorities during their earlier occupation of the Western Ukraine after the Nazi-Soviet Pact. Although Communist propaganda has constantly attempted to depict them as 'Nazis' who had been 're-educated' in the Soviet Union, it is interesting to note that no specific charges of war crimes have been made by the Soviet or any other government against any member of this group."

Understandably, the Canadian Jewish Congress (CJC) was concerned about the admission of individuals allegedly guilty of "war crimes." Its representations to the Canadian government, however, were based on misinformation. For example, Boris Spivakov, writing in the Jewish Daily Forward on July 25, 1950, maintained that "it is no secret that these Ukrainians who are at present in Europe as refugees were all on the side of the Nazis."

CJC also claimed that a "published 'racial detection proof' of the division's involvement in war crimes" when they were in the Ukrainian Canadian Committee in August and September 1950, the CJC was unable to produce such evidence. Nevertheless, the Cabinet, acted by the possibility that such claims might be verified, contacted with the British Foreign Office and was assured in a communication of August 1950 that the division had been cleared of any suspicion of war crimes or anti-Semitism. On September 25, 1950, the Cabinet reaffirmed its earlier decision on the admissibility of the division's members to Canada.

To this day, the Canadian Jewish Congress had produced no documentary evidence to suggest that the Cabinet's decision was inappropriate.

The other major, and highly dubious, source of allegations against the division is the Soviet propaganda machine. Since the war's end, the Soviet authorities have generated a stream of unfounded and untrue accusations against the division with the Holocaust. The most recent of these is "The SS Warawian" by N. Stoyak, (Lviv: Kamensky Publishers, 1982). This scholarly work has substantiated any of their claims.

One may refer to the following works by non-Ukrainian historians: John A. Armstrong, "Ukrainian Nationalism," second edition (New York: Columbia University Press, 1963); David Littlejohn, "The Patriotic Tradition" (London: Heinemann, 1972); Nikolai Tolstoy, "Victims of Yalta" (London: Hodder & Stoughton, 1977); and Alexander Deltin, "German Rule in Russia 1941-1945," second edition (Boulder, Colo.: Westview Press, 1983). Especially, Soviet misinformation continues to fuel controversy about an issue that was resolved by 1950.

Membership in the division has never been regarded by us as a source for shame. Veterans living in Canada, the United States and Western Europe belong to a public organization, the Brotherhood of Veterans of the Ukrainian Division of the Ukrainian National Army. The brotherhood publishes a journal, "Ukrainian Veterans' News," and holds regular membership meetings.

Thus, a wealth of documentary evidence — some of which we have cited — shows that the division cannot be linked with crimes against humanity. We therefore urge those concerned with the identification and prosecution of war criminals to make full use of the material readily available in Canadian archives and libraries before making ideological charges. To ignore the evidence is to fall prey to propagandistic distortions.

1. I. H. Karamanov, "Secret Nazi Plans for Eastern Europe: A Study of Lebensraum Policies" (New York, 1961).
2. E. J. Hagen, James Bender and Hugh Page Turner, "The Form, Organization and History of the Waffen-SS" (San Jose, 1978), p. 2, 30. See also: Ian Davidson, "The Nazis and the SS: Volume 1: The Waffen-SS," American Historical Association, 1980, pp. 1-10.
3. Bender and Turner, op. cit. p. 30.
4. John Lushch, ed., "The Ukrainian Division: A Study of the Division's Role in the War" (London, 1981).
5. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
6. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
7. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
8. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
9. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
10. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
11. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
12. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
13. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
14. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
15. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
16. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
17. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
18. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
19. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
20. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
21. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
22. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
23. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
24. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
25. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
26. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
27. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
28. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
29. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
30. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
31. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
32. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
33. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
34. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
35. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
36. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
37. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
38. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
39. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
40. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
41. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
42. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
43. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
44. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
45. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
46. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
47. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
48. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
49. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
50. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
51. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
52. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
53. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
54. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
55. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
56. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
57. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
58. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
59. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
60. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
61. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
62. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
63. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
64. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
65. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
66. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
67. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
68. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
69. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
70. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
71. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
72. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
73. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
74. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
75. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
76. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
77. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
78. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
79. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
80. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
81. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
82. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
83. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
84. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
85. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
86. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
87. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
88. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
89. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
90. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
91. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
92. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
93. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
94. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
95. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
96. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
97. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
98. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
99. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.
100. Tolstoy, "Victims of Yalta," p. 10.

Soviets may...

(Continued from page 1)

son, The subsequent investigation under Khrenshchuk was checked by Brezhnev, but stopped the men because of their status during the last years of his rule.

The crimes began to resurface, slowly, with drawings that actually depicted the prisoners of individuals in the mass cemetery. Brezhnev exhibited more skepticism and critical works, which began to appear in the press. The men were taken out with military methods and executed.

All this will likely change under Mr. Andropov's rule, but the question is how much. Many younger officials in the Communist Party clearly feel that any wholesale reversal to Stalinist attitudes would inevitably alienate young people, and that the new leadership must show some performance and compromise have recently been taken to the Soviet people. A French rock group which was actually cancelled when it is scheduled after party bureaucrats and themselves.

The Brezhnevists also reported that there have been no moves as yet to suppress some of Moscow's more adventurous current productions, which include a rock opera that features emulated sex. Now have the author's life yet specialized the signs of Moscow artists who hold private shows of paintings that portray nude or religious scenes, subjects clearly outside the strictures of "socialist realism."

Того ж 1985-ого року 26-ого березні в газеті The Globe Mail було опубліковано статтю під назвою “Український військовий підрозділ військового часу ніяк не причетний до військових злочинів”. В ній наголошувалось на чисельних маніпуляціях темою Ваффен СС “Галичина” в медіа, а автори статті нагадували читачами, що українці, як і інші слов’яни знаходились в категорії “сублюдей” за німецькою класифікацією і також сильно страждали від нацистського режиму. Крім того, в статті згадувався історичний епізод, в якому бійці Ваффен СС “Галичина” після здачі в полон союзним військами знаходились у британських таборів для військовополонених в італійському місті Ріміні та проходили чисельні скринінги та перевірки, щодо причетності до воєнних злочинів. У статті згадується, що в травні 1950-ого року українські канадці намагались

добитись звільнення дивізії та допомогти їм емігрувати до Канади. Тоді після консультації з Королівською жандармерією Канади, Кабінет міністрів видав заяву про прийняття членів дивізії до Канади. Для ухвалення такого рішення Кабінет міністрів проконсультувався з Британським Міністерством закордонних справ. В міністерстві підтвердили, що дивізія не є антисемітською і не є винною у військових злочинах (Luciuk, 2023).

Повертаючись до самої Комісії Дюшена, вона так само як і Нюрнберзький трибунал відмовилась від концепції колективної провини і функціонувала за принципом індивідуальної кримінальної відповідальності. Це обурило єврейську громаду, зокрема й самого Сола Літмана, який засуджував рішення Нюрнберзького трибуналу не визнавати апріорну злочинність усіх членів дивізії лише за самим фактом членства (Shkandrij, 2019, ст. 3,6) (Cassese, 1946) . Після двох років слухань та розслідувань навесні 1987-ого року, із запізненням від планового терміну в більш ніж рік, уряд оприлюднив публічний звіт комісії. В ньому було зазначено, що публічні оцінки кількості воєнних злочинців, що лунали у період з 1979-ого по 1986-ий були сильно перебільшені внаслідок випадкового дублювання, об'єднання термінів “воєнні злочинці” та “колаборанти воєнного часу”, а також через помилкові загальні звинувачення проти всіх членів військових частин, зокрема й дивізії “Галичина” (Purves, 1988). Головний список можливих підозрюваних Комісії налічував лише 774 імені, в додатку ще 38, плюс окремий перелік із 71 німецького науковця та технічного фахівця. З 774 осіб у основному списку 341 так і не приїжджали до Канади й не жили в ній, 21 прибули, але виїхали до інших країн, 86 померли в Канаді, а 4 не вдалося відшукати. Очевидних доказів воєнних злочинів у справах ще 154 підозрюваних Комісія не виявила, тож рекомендувала закрити 606 справ загалом (Там само). У 97 випадках доказів воєнних злочинів не знайшли, але Комісія вважала, що вони можуть бути в східноєвропейських країнах. Рішення про

передачу цих справ за кордон було залишене за урядом. Близько 34 справ із основного списку лишилися невирішеними через відсутність відповідей від іноземних відомств. Через брак часу Комісія не завершила розслідування 38 справ, переданих після жовтня 1986 року, та переліку німецьких фахівців. Лише в 20 випадках Комісія виявила чіткі докази воєнних злочинів і в конфіденційній частині другого звіту надала уряду детальні рекомендації щодо дій у кожному з них (Там само). У звіті було зазначено про не менш ніж 400% перебільшення цифр підозрюваних злочинців з боку сторони обвинувачення (Commission of Inquiry on War Criminals in Canada, 1986, ст. 11). Висновки комісії щодо дивізії Ваффен СС “Галичина” звучали наступним чином:

“56. Дивізію «Галичина» (14-та дивізія воєнних гренадерів СС) не слід звинувачувати як групу.

57. Члени дивізії «Галичина» були індивідуально перевірені з метою безпеки перед в'їздом до Канади.

58. Звинувачення у військових злочинах проти членів дивізії «Галиція» ніколи не були підтверджені, ні в 1950 році, коли вони були вперше висунуті, ні в 1984 році, коли вони були поновлені, ні перед цією Комісією.

59. Крім того, за відсутності доказів участі у конкретних військових злочинах або обізнаності про них, сама лише належність до «Галицької дивізії» є недостатньою підставою для притягнення до відповідальності.

60. Не можна порушувати справи проти членів дивізії «Галичина» з метою позбавлення громадянства або депортації, оскільки канадські власті були повністю обізнані з відповідними фактами у 1950 році, і допуск до Канади не був наданий їм на підставі будь-яких неправдивих заяв, шахрайства або приховування істотних обставин” (Commission of Inquiry on War Criminals in Canada, 1986, ст. 11-12).

Сам же Жюль Дюшен зазначив, що “Комісія не була створена для того, щоб відродити стару ненависть, яка колись існувала за кордоном між

громадами, які тепер повинні жити в мирі в Канаді” (Commission of Inquiry on War Criminals in Canada, 1986, ст. 254).

Здавалося б, після такого рішення Комісії, у відносинах між українською та єврейською громадами в Канаді мало відбутись певне примирення, чи, принаймні, покращення стосунків. Однак, докторка Ольга Бертельсен зазначає, що стосунки між діаспорами досі напружені, а звинувачення в адресу окремих членів дивізії і досі з певною періодичністю лунають з боку єврейських організацій (Додаток 1, ст. 119-124). Пані Бертельсен говорить про триваючі сутички між українськими та єврейськими академіками на наукових конференціях в Америці та про продовження звинувачень окремих українців у причетності до злочинів Другої світової війни, зокрема помилково звинуваченого у співпраці з нацистами Івана Дем'янюка (Додаток 1, ст. 124). Більше того, міжнародних конференціях єврейська діаспора підтримує прокремлівські наративи, спрямовані проти українських науковців, ігноруючи пропозиції української сторони дослідити доступні архіви (Додаток 1, ст. 122).

Підбиваючи підсумки, “Активні заходи” КДБ та операція “Відплата” зокрема були цілковито успішними та змогли досягти поставлених цілей. КДБ вдалося посварити українську та єврейську діаспори між собою, запобігаючи таким чином їхній співпраці у русі за права людей. Також за допомогою “Активних заходів” вдалось дискредитувати українців в очах західних спільнот та змусити діаспору витрачати свої ресурси на захист репутації та відкидання звинувачень, відволікаючи таким чином від надання розголосу радянським злочинам. Те ж саме вдалось зробити і з єврейською діаспорою, відволікаючи увагу активних членів громад на пошук військових злочинців та розвінчення конспірологічних теорій щодо глобального управління. А головне - КДБ вдалося скласти вигідну суспільну думку в Північній Америці та не допустити поширення дискурсу пов'язаного з злочинами Радянського Союзу в Другій світовій

війні. Паралельно із створенням та поширенням на Заході компрометуючих матеріалів, що звинувачували українців у антисемітизмі, Радянський Союз в самій Україні продовжував вести антисемітську політику, заарештовуючи учасників меморіальних акцій у Бабиному Яру (Україна Модерна, 2017) та систематично переслідуючи “відмовників” (Документи МХГ 1976-1982, 1978) .

Важливим “досягненням” “Активних заходів” стала розробка наративу про ототожнення українського націоналізму з нацизмом. Попри чисельні рішення іноземних комісій, що розслідували звинувачення проти дивізії Ваффен СС “Галичина”, цей наратив був добре імплементований у західний дискурс і водночас використовувався і в самій Україні для протидії зростанню громадської підтримки борцям за Незалежність. Повертаючись до інтерв’ю Марека Гавеліка, описаного в першому розділі, цей наратив підпадає під класифікацію “наративу провини”, адже він перекладає відповідальність та дає просту відповідь на складне питання. Крім того він робить приналежність до певної національної групи небажаною ідентичністю та змушує членів групи, що не мають утверджених позицій сумніватись.

Мережі впливу Росії в Північній Америці досі є сильними та діють зокрема і в тому ж домені, що й в часи Холодної війни. Про це свідчить ситуація, що склалась в 2023-ому році навколо книги Любомира Луцюка та Володимира В'ятровича “Ворожі архіви: радянські протиповстанські операції та український націоналістичний рух”, яка містить колекцію перекладених на англійську мову архівних документів, що дають змогу дослідити діяльність українського визвольного руху від років Другої світової війни до 1955-ого року. Американська асоціація бібліотек внесла книгу до перелік найкращих історичних видань за 2022-2023-ті роки, однак незабаром скасувала своє рішення внаслідок статті вищезазначеного про-російського журналіста Лева Голінкіна у виданні “The Nation” (Олег

Челяк, 2024) . Наразі немає консенсусу щодо того, чи журналіст веде свою систематичну про-російську інформаційну діяльність з власних ідеологічних міркувань, чи через співпрацю з певними спецслужбами. Незважаючи на це, беззаперечним є факт того, що Росія використовує його статті для аргументації власних тез, посилаючись на нього на чисельних медіа ресурсах (Лехаим,2026) (В. Владимирович, 2026) .Зокрема й у статті про “Неонацизм на Україні” на сторінці російськомовної Вікіпедії (Украинское движение, объединяющее экстремистские организации, идеология которых близка к национал-социализму, 2019) (Додаток А 20).

Як пише журналіст Лев Голікін, проявами тенденції можна вважати погроми циган , антисемітські інциденти, напади на прихильників фемінізму та активістів ЛГБТ-спільнот . Окрім акцій насильства, процес ескалації суспільних настроїв супроводжувався встановленням заборон на книги, тиском на місцеву пресу , поступовим запровадженням обмежень особистих свобод громадян (див. права людини в Україні) та героїзацією нацистських колабораціоністів, яка спонсорується українською державою. Гострота цієї проблеми була відображена в публікаціях Всесвітнього єврейського конгресу , Центру Симона Візенталя , Human Rights Watch , Amnesty International та Freedom House [27] .

Додаток А 20. Скріншот за 13.05.2026 з російськомовної сторінки Вікіпедії на тему “Неонацизм в Україні”

В результаті, висловлення одного про-російського журналіста призвели до поширенню сумнівів та страху Американської асоціації бібліотек, що призвело до зміни рішення однієї з найстаріших та найбільших у професійних бібліотечних асоціацій (Роман Мельник, 2024) . Виключення української книги архівів, що становили небезпеку для російських наративів з списку найкращих історичних видань стало черговою російської мережі впливу на Заході та запобігло формуванню невігідної Росії суспільної думки. Оскільки національна ідея сучасної Росії спирається на перемогу над нацизмом в Другій світовій війні, наратив “українці-нацисти” став корисним і на внутрішньому “ринку”, як це показано на початку розділу. Хоча методи поширення наративу змінились, головний принцип залишився той самий - використання ототожнення

українців з нацистами заради відвернення уваги як іноземної так і “домашньої” від російських злочинів.

2.2.2 Наратив “українці -расисти”

Іншими прикладом наративу цієї категорії, що поширювало КДБ щодо закордонних українців, який однак не буде детально розбиратись в рамках цієї роботи, є наратив про те, що “українці є расистами”. Тема расизму активно використовувалась в радянській пропаганді націлених на Захід в часи Холодної війни (Dudziak, 2000). Питання расової рівності було болючим для Америки і 60-ті стали епіцентром боротьби за рівні права для багатьох маргіналізованих груп, однак припинення расизму було ключовою темою (Matusevich, 2009). КДБ розуміло чутливість цієї теми, тому активно поширювало пропаганду щодо досягнення расової рівності та “дружби народів” у СРСР (Додаток А 21), водночас здійснюючи спроби радикалізувати активістів та створити напругу між расовими групами в США в рамках операції “Пандора” (Шарафмал , 2021) (Brennan Center for Justice, 2021) .

Додаток А21. В.Сурьянінов 1955 рік агітаційна листівка “Дружба народів”

Рух за громадянські права у США на початку 1960-их вплинув на все американське суспільство (McAdam, 1982). Промова Мартіна Лютера Кінга в 1963-ому році, мирні методи боротьби надихали, але не

призводили до реальних бажаних змін, тож ближче до 1970-их Рух частково радикалізувався (Haines, 1988). Ці зміни помітило і КДБ та почало спроби розпалити расову війну в країні шляхом зіткнення різних меншин між собою (Andrew & Mitrokhin, 1999, ст. 238). Зокрема КДБ намагались створити напругу між українською діаспорою та афро-американцями (Rid, 2020) . Один з випадків описує історик Сергій Жук в інтерв'ю для міжнародного часопису “Україна Модерна”. За його словами, одними з найуспішніших операцій агентів КДБ на кампусі Говардського університету стосувалися протидії мітингам і демонстраціям американських українців у Вашингтоні.

“Агітатори КДБ” залучали студентів Горвардського університету до таких акцій через розповсюдження листівок і різноманітної літератури щодо “расистських” і “фашистських” витоків української діаспори в Америці, організовуючи “ідеологічну дискредитацію” всіх американських українців та зображаючи їх як “войовничу антиафроамериканську й неонацистську групу”, що становила “серйозну загрозу для всіх афроамериканців та євреїв” США.” (Жук, 2023)

На думку докторки Ольги Бертельсен наратив “українці-расисти” був використаний КДБ через актуальність та гостроту теми в американському суспільстві, що мало призвести до швидкої стигматизації української діаспори. (Додаток 1, ст. 125-126) Зокрема до загальних дискредитаційних заходів був доданий через те, що чутливість американців до расового питання на той момент була значно вищою, ніж чутливість до теми непокараних злочинців часів Другої світової, тож цей наратив був спеціально відкалібрований для “американського вуха” (Rid, 2020, ст. 7-9) (Conley & Theodora, 2022) .

На початку повномасштабного вторгнення Росія “дістала з полички” цей наратив. З метою дискредитації українців в очах західної аудиторії було розпочато інформаційну кампанію, яка поширювала дезінформацію, що українці насильно утримують темношкірих студентів за обміном в межах країни та масово не дають евакуюватись (Seldin, 2022) . Хоч українська сторона в обличчі МЗС швидко заперечила ці звинувачення та заявила, що в Україні відсутня дискримінація за расовою ознакою, а відповідно до міжнародного гуманітарного права пріоритет в обслуговуванні надається жінкам, людям похилого віку і дітям, в той час як чоловіки з будь-яким громадянством обслуговуються мають чекати своєї черги (Мирний, 2022) . Попри те, що деякі студенти з Африки пояснювали медіа, що причиною різкого ставлення до них під час евакуації був не расизм, а загальний хаос перших днів вторгнення (Там само), дезінформація швидко поширилась як у західних , так і у африканських медіа. Згодом новинне видання “Africanews” поширило заяву уряду Нігерії за 28-ме лютого 2022 року, де закликав українських та польських митників ставитись до нігерійських громадян “з гідністю”. Як і Україна, Польща теж відкинула звинувачення в расизмі, а пані посол Польщі в Нігерії заявила, що всі евакуйовані отримують рівне ставлення (AfricaNews, 2022) . Незважаючи на це матеріали про расизм з боку українського уряду під час евакуації оприлюднили одні з найпопулярніших західних та африканських видань: CBS News, BBC Africa, Al Jazeera English, NBC News, The Guardian, Africanews, DW News, ABC News, Channel 4 News, Citizen TV Kenya, France 24 News та інші. Тезу про расизм українців активно поширювали і російські медіа як для російської так і для закордоної аудиторії.

Оскільки Україна не має послідовної політики щодо зменшення расової дискримінації це питання досі є “слабкою точкою”, на яку постійно вказують у своїх звітах ООН. Зокрема в 2025-ому році в звіті Комітету з

ліквідації расової дискримінації про стан справ в Україні, Комітет звернув увагу на ряд юридичних “дірок” та порекомендував державі звернути увагу на розробку комплексної політики щодо боротьби з расизмом та покращити підготовку працівників правоохоронних органів щодо питання (UN, 2025, ст. 3-4). Росія розуміє активно моніторить питання випадків расової дискримінації в Україні та продовжує просувати наратив “українці-расисти” за кордон, екзадеруючи отриману інформацію. Це видно із звітів МЗС РФ “Щодо ситуації з правами людини в Україні” за різні роки, де вирвані з контексту уривки звітів ООН використовуються як підтвердження сфабрикованим тезам МЗС щодо расизму українців (МИД РФ, 2025) .

Створення та поширення наративів націлених на дискредитацію української ідентичності не лише сприяє формуванню почуття провини через приналежність до групи в самих носіїв ідентичності, а й напряду впливає на якість життя українських біженців та діаспори за кордоном. Іноземні громадяни, що натрапили на цей наратив починають розглядати українців, що знаходяться за кордоном з російської або вигідної Росії оптики. В результаті чого українська ідентичність стає небажаною поміж біженців чи діаспорян, що остерігаються зміни ставлення до них в іноземному суспільстві. Навіть якщо українці не відчують особистої провини за приналежність до групи, ставлення оточення спонукає до приховування або відмови від свого коріння під тиском бути сприйнятими занадто радикальними та проблематичними. Це, в свою чергу, сприяє приглушенню активізму діаспори та біженців за кордоном та підвищує соціальну “ціну” участі в про-українській діяльності.

2.3 Операції націлені на підри́в дові́ри до влади

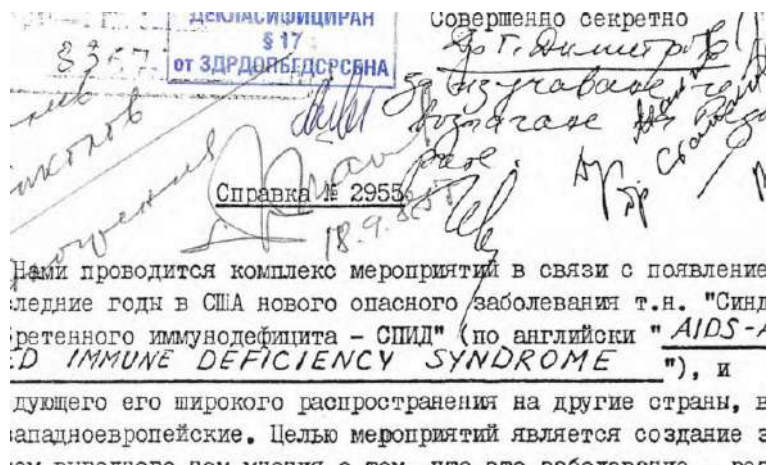
В першому номері інформаційного вісника NATO ACT “Perception” (“INSIDE THIS ISSUE PG. 2 COGNITIVE WARFARE,” 2025, ст.3) окрему сторінку приділено статті дослідника Родеріка Паркеса під назвою “Попри все? Оптимістичний погляд на волю суспільства до боротьби” (Parkes, 2025). Стаття розмірковує про те, від чого залежить суспільна воля до боротьби у важкі часи та розглядає різні сценарії мобілізації суспільства в разі війни. Автор виділяє три основні підходи: постмодерністичний, що вважає сучасні суспільства надто роздрібнені індивідуалізмом, щоб протидіяти спільній загрозі; пост-героїчний, що вважає громадян, які живуть в комфорті нездатними на жертви і ризики заради суспільного блага та трансформаційний, що передбачає стійкість суспільства за певних умов. В якості прикладу останнього Паркес наводить мобілізацію українського суспільства на початку повномасштабного вторгнення Росії в 2022-ому році. Він вважає, що факторами успіху стали чітка спільна мета та довіра до керівництва держави. За словами дослідника, мобілізація та згуртованість суспільства для протистояння викликам з’являється тоді, коли громадяни починають вірити в добросовісність дій та намірів державних лідерів, а державні лідери мають довіряти громадянам в їх стійкості та резилієнтності (“INSIDE THIS ISSUE PG. 2 COGNITIVE WARFARE,” 2025, ст.3).

Відповідно, здатність суспільства воювати та чинити опір безпековим загрозам на пряму залежить від довіри до державних лідерів та держави як такої. Операції іноземних спецслужб ,націлені на підри́в дові́ри до влади, не лише руйнують єдність суспільства, але й впливають на здатність держави захищати власний суверенітет та протидіяти іноземним атакам у різних доменах. Репертуар таких операцій як радянських , російських так і західних та інших спецслужб є дуже великим. В рамках цієї роботи будуть

розглянуті два патерни радянських російських операцій, часів Холодної війни, що наразі застосовуються у війні проти України.

2.3.1 Компрометація системи охорони здоров'я

Однією з найбільш відомих в масовій культурі операцій КДБ є проведена в 1980-их роках операція “Денвер”, яку наразі часто помилково називають в медійних публікаціях як операцію “INFEKTION”. Головним документом, на який опираються дослідники, вивчаючи цю дезінформаційну кампанію, є телеграма № 2955 від КДБ до Служби державної безпеки Болгарії, 7 вересня 1985 року (Kramer, 2020) (Додаток А21). В документі КДБ сповіщало болгарську зовнішню розвідку про початок проведення ними серії заходів, метою яких є створення за кордоном сприятливої для СРСР суспільної думки ,щодо того, що СНІД, епідемія якого відбувалась США, а пізніше й інших країнах, є результатом таємних експериментів спецслужб США та Пентагону з новим типом біологічної зброї, які вийшли з-під контролю (Selvage & Nehring, 2019) .

Додаток А 21. КДБ, справка № 2955 [до Служби державної безпеки Болгарії], 7 вересня 1985 р.

Джерело: CDDAABCSISBNA-R , фонд (ф.) 9, опис (оп.) 4, АЕ 663, с. 208-9.

КДБ просило болгарську зовнішню розвідку про допомогу у поширенні інформації стосовно захворювання , надаючи в якості матеріалів статтю за

17-те липня 1983-ого року в індійській газеті “Патріот”, яка стверджувала, що спецслужби США та Пентагону причетні до появи та швидкого поширення хвороби як у США, так і в інших країнах (Додаток А 22). Хоча причетність індійської газети “Патріот” до радянських спецслужб була відомим фактом, уривки статті почали активно поширювати у світовій пресі (Там само). Сенсацію викликав нібито анонімний лист, що надійшов до редакції “Патріоту” від “відомого американського вченого та антрополога”. За його інформацією епідемія ВІЛу мала найближчим часом поширитись на Індію через нібито невдалий експеримент американських вчених у Пакистані, який призвів до безконтрольного розповсюдження , провокуючого СНІД “мікробу” (Там само).

Додаток А22. (NYT Archive, 2021)

На думку американського історика Дугласа Севіджа в поширенні дезінформаційних матеріалів та заохоченні публікацій вигідної СРСР інформації в місцевих медіа країн НАТО брала участь не лише болгарська, але й чехословацька служба зовнішньої розвідки (Kramer, 2020)

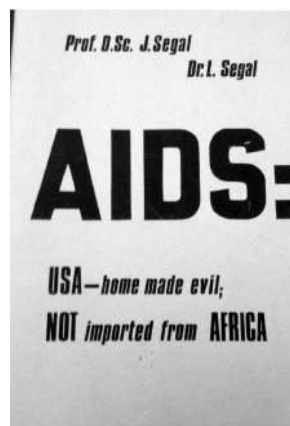
(COMDOS, 1987). Центральну роль в кампанії на думку історика відігравав відділ східнонімецької зовнішньої розвідки Штазі. Зокрема поширювалась дезінформація щодо підвищених випадків зараження ВІЛом серед американських військовослужбовців, що перебували на іноземних базах США в різних країнах Західної Європи (Kramer, 2020) . В рамках поширення цієї дезінформаційної кампанії в 1986-ому році Штазі намагались залучити болгарських колег до тіснішої співпраці, надаючи їм більшу кількість хибних наукових досліджень для дистрибуції. Зокрема найбільш популярним матеріалом була робота “СНІД його природа і походження” авторства подружжя Лілі та Якоба Сегалів, останій був радянсько-східнонімецьким біологом (Там само). У висновку їхнього дослідження Сегали стверджували, що походження ВІЛу бере початок в американській лабораторії “Форт-Детрік” штату Меріленд. Використовуючи нібито наукову аргументацію дослідники стверджують, що працівники лабораторії розробляли біологічну зброю, яку планувало застосовувати США проти мешканців несоюзних держав (Selvage & Nehring, 2019) .

В листуванні з болгарськими колегами Штазі зазначали, що сторона Німецької Демократичної Республіки надає наукові дослідження, що доводять американське, а не африканське походження ВІЛу:

“з метою посилення антиамериканських настроїв у світі та розпалювання внутрішньополітичних суперечок у США.”(Витяг з HVA/X)

Сама ж операція “Денвер” була зареєстрована в картотеці Головного управління розвідки Штазі (ГУР Ш) 17-ого липня 1986-ого року. Її втіленням займалось 10-те управління ГУР Ш, що відповідало за імплементацію активних заходів (Kramer, 2020) . Того ж року Штазі провело одну з найбільш успішних акцій з поширення дезінформації в

країнах “що розвиваються”. На початку вересня у Зімбабве в місті Хараре у 1986-ому році відбувся 8-ий саміт Руху Неприєднання (Там само). Під час події серед учасників та представників різних країн було поширено копії брошури (Додаток А23) з назвою “СНІД: зло, створене США самостійно, а НЕ з АФРИКИ”. В брошурі було наведено висновки та уривки з нібито наукового дослідження подружжя Сегалів, зазначине вище (Kramer, 2020) .

Додаток А23. “Брошура з Хараре. Фотографія Дугласа Селведжа. Хоча в брошурі не вказано ані року, ані місця видання, у ній міститься така інформація: «видано з нагоди VIII Саміту країн, що не приєдналися до жодного військового блоку, у Хараре (Зімбабве) у 1986 році». Примірник цієї брошури, що належить Дугласу Селведжу, виставлений у Німецькому музеї шпигунства в Берліні”(Selvage & Nehring, 2019) .

Тези з цієї брошури набули широкого поширення в медіа у Індії та серед різних країн Африки , її підхопили африканські лідери думок, інтелектуали та журналісти, оскільки тема походження вірусу була особливо болючою серед представників африканських країн, а нестача достатньої аргументації з боку американських вчених спонукала поширенню думки, що Африку несправедливо звинувачено (Kramer, 2020). В телеграмі № 2742 від КДБ до болгарської сторони (COMDOS, 1987) згадується публікація брошур та матеріалів досліджень Сегалів у співпраці КДБ, Штазі та чеських колег. Результатом співпраці зазначалось успішна популяризація робіт Сегалів, зокрема серед країн Африки (Selvage &

Nehring, 2019) . Крім країн, представники яких безпосередньо мали доступ до дезінформаційної брошури на саміті Руху Неприєднання, тези Сегала поширювались і американською пресою. За кордоном, зокрема в країнах Західного блоку дезінформаційна кампанія поширювалась через публікації іншомовних радянських медіа, в якості однієї з таких платформ історик Дуглас Селвідж зазначає інформаційне агенство “Новості” (Kramer, 2020). В листуванні з болгарськими колегами КДБ відмічає , що іноземні журналісти самостійно використовують та посиляються на поширені дезінформаційні матеріали без додаткового заохочення з боку спецслужби (Там само).

Дослідники Вілсон Центру заявляють про причетність Якоба Сегала до співпраці із Штазі та КДБ ще до початку епідемії (Selvage & Nehring, 2019, ст. 4.4). Крім того, в дослідженні Центру, розміщеному офісом Федерального комісара з питань документації Штазі , зазначається, що 1986-ого року подружжя Сегалів було зареєстровано в якості “контактних осіб” у “Досьє секретності” щодо захисту східнонімецьких вчених у сферах досліджень СНІДу, генної інженерії та біотехнологій від шпигунства або маніпуляцій з боку іноземних агентів. Також зазначається, що ГРУ Ш принаймні один раз особисто контактувало з Якобом Сегалом (Selvage & Nehring, 2019, ст. 4.3). За твердженнями Штазі державне відомство таємно співфінансувало виробництво пропагандистського документального фільму за участі подружжя Сегалів, що показували як на західнонімецькому телебаченні так і на британському “Четвертому” каналі (Kramer, 2020).

Радянська теорія змови щодо походження вірусу зачіпала одразу цілий ряд проблемних питань в американському суспільстві через що набувала швидкого поширення. Теорія змови “натискала” на болюче питання расової дискримінації в США та несвідомої участі темношкірого

населення в державних медичних експериментах. Появі суспільного страху перед державними експериментами серед окремих груп населення сприяв зокрема скандальний експеримент Таскігі (WMD Counter Disinfo, 2025) . В рамках дослідження Служби охорони здоров'я США протягом 40-ка років афроамериканських чоловіків було без їх відома було залучено до вивчення прогресування сифілісу без лікування хвороби (CSDRS - Center for Digital Research & Scholarship at NaUKMA, 2024) . Шести сотням чоловіків, що раніше ніколи не користувались медичними послугами було обіцяно безкоштовне надання медичної допомоги від держави, однак лікарі спеціально не надавали пацієнтам належного лікування, щоб дослідити перебіг хвороби без медичного втручання (Там само). В результаті 28 пацієнтів загинули від хвороби, 100 - від пов'язаних з нею ускладнень, а також постраждали родини та оточення "пацієнтів" включно з жінками та дітьми, оскільки сифіліс передається й від матері до немовляти. Експеримент було викрито американськими ЗМІ лише в 1972-ому році, що призвело до його припинення та виплати родинам постраждалим компенсацій від американського уряду. Довготривалими наслідками Таскігі була недовіра темношкірих громадян до влади, державної медицини, вакцинацій та системи охорони здоров'я в цілому (Там само). Під час епідемії СНІДу перший час найбільша частка захворювань припадала на представників маргіналізованих спільнот, а саме афро-американського населення та геїв (Dillon, 2021) (Bowen, 2020) . З огляду на попередній досвід державних медичних експериментів над темношкірими громадянами, віра в радянську теорію змови набула широкої популярності серед кольорового населення та призвела до масової паніки та недовіри до уряду (Kramer, 2020) .

Так само широкої популярності набула радянська дезінформація серед квір-спільноти, оскільки реакція уряду США на епідемію СНІДу була дуже

несвоєчасною та бездіяльною аж допоки хвороба не почала масово поширюватись серед представників всіх сексуальних орієнтацій (Brier, Jennifer et al., 2020). Відповідно КДБ успішно помітило “больові точки” в американському суспільстві, зокрема урядову бездіяльність, питання меншин, соціальну напругу між маргіналізованими спільнотами і державою, недовіру до системи охорони здоров’я, расизм і використовувало їх для формування вигідного собі суспільного дискурсу як в США так і за кордоном. Теорія змови про штучне виникнення вірусу в США стала однією з найбільш вдалих дезінформаційних кампаній КДБ, а операція “Денвер” зокрема стала визначним прикладом імплементації “Активних заходів” в 80-их роках.

Росія досі продовжує просувати на закордонну і зокрема африканську аудиторію цей наратив, не змінюючи аргументи з часів Холодної війни. Таким чином, в лютому 2018-ого року франкомовна філія російської державної інформаційної агенції “Sputnik News” опублікувало статтю про небезпеки, що походять від американських баз по всьому світу (Sputnik Afrique, 2018). В цьому матеріалі поряд із апокаліптичними заявами щодо “Зони 51” згадано і про лабораторію Форт Детрік. В якості доказів причетності лабораторії до виникнення СНІДу - слова Якоба Сегала. (Додаток А24)

 SPUTNIK Африка

Форт Детрік
Форт-Детрік — військово-медичний центр Медичного командування армії США. Він розташований на північ від міста Фредерік, штат Меріленд.
До 1969 року ця база була призначена для розробки **програми біологічної зброї**. За словами **Якоба Сегала**, німецького біолога, ВІЛ/СНІД був створений у Форт-Детрік.
Крім того, згідно з **дослідженням, опублікованим Школою громадського здоров'я Блумберга Університету Джонса Гопкінса (JHSPH)** у Меріленді, поблизу цього місця було зареєстровано численні випадки раку, які можуть бути пов'язані з базою.

Поширення суспільної паніки та теорій змови з метою дестабілізації іноземних держав присутнє в операційному “репертуарі” не лише російських, але й багатьох інших світових спецслужб. Зокрема в 50-их роках китайські джерела звинувачували США у використанні полонених південнокорейських та китайських у бактеріологічних експериментах (Leitenberg, 2016, ст. 2-4) . Подібні звинувачення були в “больову точку” в суспільстві, оскільки китайські громадяни зазнавали подібних тортур зі сторони Японії в часи Другої світової (Clunan et al., 2008, ст. 6-21) . Часто підґрунтям для виникнення та поширення теорій змови, вигідних певним країнам, виступають трагічні медійні події, суспільні потрясіння, природні лиха, пандемії, епідемії тощо (Kuźelewska & Tomaszuk, 2022) . Часто подібні події супроводжуються нестачею інформації від перевірених джерел протягом першого часу, недостатньою реакцією з боку уряду та суспільною панікою перед невідомим. Брак інформаційних ресурсів і підвищена увага суспільства до нової інформації утворює “вікно можливостей” для проведення іноземних операцій впливу та маніпуляції дискурсом (Xu & Liu, 2021) . Від КДБ Росія успадкувала ряд практик, які спецслужби країни застосовували в дезінформаційних операціях під час епідемій у 21-ому столітті. Окрім країн “колективного Заходу” російські кампанії часів пандемій націлені також на країни з колишньої сфери впливу Росії, з які потерпають від військової агресії Росії, або “відмовляються” від пропозицій “співпраці”. Зокрема такими країнами є Грузія, Україна, Вірменія та Литва.

До прикладу , в період з 2014-ого по 2016-ий роки в Західній Африці спалахнула велика епідемія вірусу Ебола (World Health Organization, 2014) . В 2017-ому році у ток-шоу “Час покаже” на російському “Першому каналі” депутат Держдуми РФ Пьотр Толстой заявив, що “Україна звернулася до

Сполучених Штатів із проханням розповсюдити вірус Ебола серед проросійських сепаратистів у Донецьку” (EUvsDisinfo, 2017) .

У жовтні 2018-ого року російське видання “Vesti.ru” оприлюднило заяву, про те, що Пентагон нібито використовував секретні лабораторії в Грузії для поширення африканської свинячої чуми (EUvsDisinfo, 2018). Крім того в статті зазначались експерименти США над грузинами в результаті яких загинуло 73 людини (Там само). У квітні того ж року видання “Грузінформ” опублікувало статтю про нібито присутність грузинського сліду в справі отруєння колишнього полковника ГРУ Сергія Скрипаля та його доньки у Великій Британії. Тоді речниця МЗС Росії Марія Захарова зазначила, що США спонсорують та ведуть медико-біологічну діяльність в лабораторіях у Грузії (EUvsDisinfo, 2018b). Подібний наратив російські мовники спробували відтворити у вересні 2020-ого року, після спроби російських спецслужб отруїти російського опозиціонера Олексія Навального. Тоді російські видання “РІА Новини”, “Спутнік Грузія” та “Взгляд Новини” опублікували матеріали, що стверджували, нібито хімічні речовини групи “Новачок”, якими труїли Скрипаля та Навального виготовляються США в лабораторії Лугара в Грузії, в той час як в Росії ця технологія відсутня. Загалом наратив про американські лабораторії в Грузії з особливою увагою до Центру досліджень громадського здоров'я імені Річарда Лугара в Тбілісі є поширеним в російській пропаганді і продовжує виникати кожні кілька років із певним коректуванням відносно до актуальних подій (EUvsDisinfo, 2020) .

Коли в 2019-ому році світом поширилась коронавірусна пандемія, що супроводжувалась браком доказової бази медичної інформації та різними реакціями різних урядів, що самостійно вирішували чи запроваджувати локдаун в їх країнах, Росія активізувала дезінформаційні кампанії по всьому світу. Зокрема згаданий раніше дослідницький центр Річарда

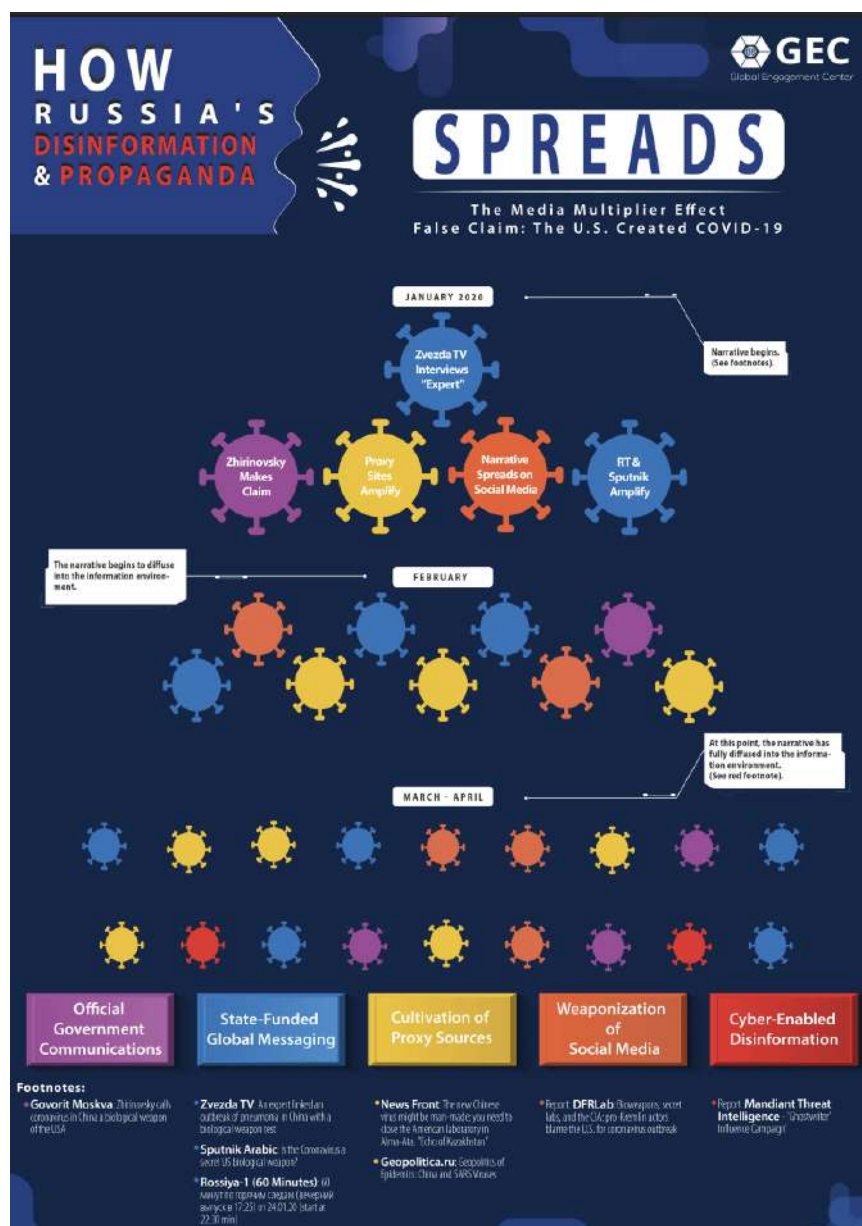
Лугара було звинувачено в спробах навимисно заразити південних осетинів COVID-19, про що повідомив “Спутнік Осетія” (EUvsDisinfo, 2020b). Афілійована з Росією газета “Georgia and World” заявляла, що США та Європа змушують Грузію не купувати в Росії вакцину “Спутнік V” (EUvsDisinfo, 2021) . Та ж газета поширювала інформацію про те, що гроші, виділені Грузії від МВФ насправді призначені не для розвитку сільського господарства, а для проведення випробувань нових вакцин на грузинських громадянах (EUvsDisinfo, 2020c) .

Локальні версії наративу про те, що коронавірус походить з американських закордонних баз (EUvsDisinfo, 2021b), змінювались залежно від контексту та страхів представників різних країн та поширювалась за допомогою російських локальних мовників (EUvsDisinfo, 2021c) . Зокрема російське медіа “Спутнік Латвія” випускали матеріал під назвою “Коронавірус міг бути синтезований в Латвії”(Оксана Пых, 2020) . Як зазначає журналіст Радіо Свобода Андрій Діхтяренко (Андрій Діхтяренко, 2020) , міжнародне агентство “Sputnik” локалізувало пропагандистські меседжі залежно від країни. Таким чином чеська версія видання опублікувала статтю “Євросоюз довів свою неефективність” (Sputnik CZ, 2020) , назва статті для Польщі звучала як “Якщо американці винайдуть вакцину - вона дістанеться багатіям”(Sputnik PL, 2020), а грецька - “Захід атакує Росію коронавірусом” (Sputnik GR, 2020) .

В контексті України російський пропагандистський комплекс працював як на розповсюдження деінформації серед українців , так і на дискредитацію України в очах “Заходу”. Під час відеоконференції “Зміцнення відносин між США і Східною Європою під час пандемії” в травні 2020-ого року заступник помічника державного секретаря США Джордж Кент повідомив Укрінформу про те, що Росія поширює дезінформацію щодо походження коронавірусу в Україні та Вірменії

(Укрінформ, 2020). Зокрема Кент пригадав поширення російських наративів про існування в Україні американських біолабораторій у телепрограмі “Секретні матеріали” на українському каналі “1+1” (Довженко, 2020) . Помічник держсекретаря відмітив, що російські тези артикулював “ підготовлений в КГБ адвокат Віктор Медведчук” (Укрінформ, 2020). Розслідування українського видання “Детектор медіа” свідчить, що фейк щодо “секретних лабораторій США” вперше виник в українському медіа із публічного звернення Віктора Медведчука 15-ого квітня на сайті партії “Опозиційна платформа - За життя” (Довженко, 2020). В ньому співголова партії звернувся до політичного лідерства країни із заявою про нібито роботу 15-ти біолабораторій США на території України. Далі заяву підхопили підконтрольні Медведчуку телевізійні канали “112” та “ЗІК”, а також проросійські українські політики Олександр Дубінський та Андрій Портнов (Скляревська, 2020) . За два дні після цього болгаромовна версія російського інформаційного пропагандистського агентства “NewsFront” опублікувало матеріал про причетність “американських біологічних лабораторій в Україні” до поширення COVID-19 (EUvsDisinfo, 2020c) . Станом на 2021-ий рік оглядачка головної редакції Укрінформу “Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки” Марія Сагайдак виділяла п’ять основних груп російських фейкових наративів про COVID-19 в Україні (Ukrinform, 2021). Серед наведених груп : конспірологічні; ті, що дискредитують Україну та її систему охорони здоров’я; антиваксерські; антимедичні, себто ті, що свідчать про неможливість протистояти вірусу за допомогою рекомендованих заходів та рекомендують звернутись до народної медицини; дискримінаційні або ті, що звинувачують конкретну національну або соціальну групу в поширенні вірусу (Там само). На території ОРДЛО дезінформація Росії переважно концентруватися на фальсифікації хаосу, який нібито спричинив вірус в українському

суспільстві та армії. Поширеними були тези щодо так званого “Майдану-3” (Андрій Діхтяренко, 2020) . Американська сторона намагалась протидіяти поширенню дезінформації щодо себе, задача ускладнювалась там, що російські фейки підхоплював Китай та або допомагав в їх популяризації або створював власні, інспіровані російськими (Sammann, 2025). В 2020-ому році Глобальний центр взаємодії при Держдепартаменті США опублікував оглядовий звіт щодо російської екосистеми дезінформації та пропаганди (Додаток А25).

Додаток А 25 (GEC, 2020) ст. 10

З наведеної в звіті схеми видно, що Росія розраховує на органічне підхоплення наративів світовими медіа після багаторазового повтору однієї і тієї ж хибної інформації в різних джерелах. З огляду на кількість та різноманітність матеріалів наведених проєктом “ EU vs DISINFO” при Оперативній робочій групі зі стратегічних комунікацій East StratCom щодо російської дезінформації під час глобальної пандемії, можна зробити висновок, що Росія пріоритизувала кількість над якістю поширюючи великі обсяги дезінформації не з метою донесення конкретного наративу, а з задачею посіяти хаос, суспільну недовіру та паніку. Хоч можна виокремити більш широкі групи наративів, зокрема щодо американського походження вірусу, більшість фейкових новин мали на меті не перетягнути читача на російську сторону після прочитання матеріалу, а “посіяти” частинку сумніву в агентності та спроможності своєї держави протистояти загрозі. Подібні наративи створюють відчуття протиставлення народу та політичних лідерів держави, які не здатні забезпечити добробут громадян. У доповіді Європейської служби зовнішньополітичної діяльності (EEAS) про "кампанію з дезінформації" щодо коронавірусу SARS-CoV-2 East StratCom підтверджують відсутність у російській дезінформаційній кампанії “єдиної лінії” (Юрій Шейко, 2020) .

2.3.2 Атаки на критичну інфраструктуру

Іншим прикладом операцій КДБ націлених на підрив довіри до влади, які пізніше використовувала Росія в 21-ому столітті є спроби підірвати критичну інфраструктуру у великих містах. Згідно з Архівом колишнього архіваріуса КДБ та перебіжчика Васілія Мітрохіна, опублікованого в книгах історика МІ5 Крістофером Ендрю з 1959-ого по 1972-ий КДБ таємно збирали дані щодо енергетичної системи США для проведення серії диверсій у Північній Америці (Andrew & Mitrochin, 2001) . Описана в книзі “The KGB in Europe and the West” операція мала назву “Кедр”, в

рамках неї радянські спецслужби виявили найбільш важливі та вразливі енергетичні об'єкти в США, зокрема основними цілями атаки мали стати греблі електростанцій Hungry Horse Dam та Flathead Dam штату Монтана (Там само). Хоч інформація для вчинення диверсій була зібрана, КДБ так і не втілило задум в реальність з причин не описаних ані в книзі, ані у архіві. В разі ж виконання попереднього плану КДБ хотіло скористатись блекаутом для заохочення до масових безпорядків та суспільної паніки. Пізніше масова злочинність, що спалахнула в Нью Йорку під час блекауту в липні 1977-ого, підтвердила успішність задуму КДБ (TIME, 1977) .

Достовірність свідчень Мітрохіна досі залишається предметом дискусій, позаяк перебіжчик працював на КДБ і міг видавати сфабриковані документи за справжні з метою заплутати західні спецслужби. Саме через це ЦРУ не захотіли приймати його архів і натомість всі матеріали Мітрохіна потрапили до британської служби безпеки MI5. Наразі архів зберігається в Архівному центрі Черчилля у Черчилль-коледжі при університеті Кембриджу. В рамках цього дослідження немає можливості отримати дані з архівного центру, щоб напевне спростувати або підтвердити наявність в Архівах Мітрохіна інформації щодо операції “Кедр”. Однак, оскільки на операцію посилається історик Сергій Жук, вона взята до уваги в цій роботі (Жук, 2023) (Shadursky, 2023) . Позаяк незалежно від того чи планувалась операція насправді, чи Мітрохін виконував функцію ретранслятора радянської дезінформації, метою плану було переконати громадян США у всюдисущості КДБ і неможливості американського уряду протидіяти радянським таємним операціям.

В 21-ому столітті Росії вже не потрібно вести агентурної розвідки, щоб нашкодити критичній інфраструктурі інших країн. До прикладу, в 2007-ому державні установи та медіа Естонії зазнали масштабної серії хакерських атак, що тривали протягом 22-ох днів і унеможливили роботу

однієї із найбільш цифровізованих держав в Європі (Ottis, 2008) . Напередодні естонський уряд ухвалив рішення про перенесення радянського пам'ятника Бронзовому солдату з центру Таллінна до військового кладовища. У відповідь на це російська меншина вийшла на мирний протест, що ближче до вечора 26-ого квітня 2007-ого року набув насильницького характеру, супроводжувався сутичками з поліцією, грабунком та хуліганством (Buresh, 2020) .

Наступними днями хакерська атака зупинила роботу банківських установ, сайту парламенту країни та кількох міністерств (Rain, 2008) (Traunor, 2007). Паралельно з цим Росія застосувала економічні санкції проти Естонії, а посол Естонії в Росії зазнав фізичної атаки та обмеження пересування (Buresh, 2020). Згідно зі звітом естонського дослідника з кібербезпеки Рейна Оттіса, російський слід в кампанії було легко помітити (Ottis, 2008, ст.2). Серед доказів Отісс наводить неправильно сформовані запити, спрямовані на урядовий веб-сайт, що містили російськомовну нецензурну лексику на адресу на той момент прем'єр-міністра Естонії Андруса Ансіпа. В квітні 2007-ого під час розгляду справ затриманих під час насильницьких протестів росіян, боти шкідливого програмного забезпечення російського виробництва “BlackEnergy” здійснили атаку на сайт популярного медіа Delfi (Dunham & Melnick, 2008, ст. 168). Крім того, перед 9-тим травня, яке російська меншина святкує як день Перемоги на російськомовних форумах та сайтах поширювались заклики долучитись до флуд-атак на цифрову інфраструктуру Естонії для того щоб “не дати принизити своїх співвітчизників та помститись за знущання” (Ottis, 2008, ст.3). Водночас російський уряд заперечив причетність до кібератак (Buresh, 2020).

Пізніше, в 2009-ому році депутат Державної Думи РФ від партії “Єдина Росія” Сергій Марков заявив під час круглого столу з питань

інформаційної війни , що його помічник здійснював кібератаки на Естонію (Arnold, 2009) . Помічником виявився Констянтин Голоскоков, активіст молодіжної організації “Наші”, створеної адміністрацією Президента РФ у 2005-ому році. Ціллю організації є сприяння перетворенню Росії у глобального лідера 21-ого століття (NEWSru, 2005). Цей інцидент хоч і звернув увагу НАТО на винесення міждержавного протистояння у кібервимір (Buresh, 2020) , був лише одним з перших сигналів Росії щодо можливостей країни атакувати інфраструктуру інших держав та впливати на суспільно-політичні настрої без застосування сили.

Вже в 2015-ому році афілійовані з Росією кіберзлочинці атакували українську енергетику , що спричинило перебої в електропостачанні на Заході України та в Києві. 23-ого грудня 2015-ого року зловмисники отримали віддалений доступ до диспетчерських систем трьох українських електророзподільних компаній. Після отримання контролю програмно-апаратним комплексом вони вимкнули автоматичні вимикачі на близько 30 розподільчих підстанціях у Києві та на заході Івано-Франківщини. В результаті понад 200 000 споживачів залишилися без електропостачання (Park & Walstrom, 2017). Про можливість причетності Росії до атаки попередньо заявили СБУ та США (Губенко, 2016), оскільки російський слід був помітним у вигляді того ж BlackEnergy та хакерської групи “Sandworm”, що за даними американської розвідки працює під керівництвом 74455 військової частини підрозділу кібервійни ГУ ГШ ЗС РФ (U.S. Department of Justice, 2020) . Однак через важкість афіліації кіберзлочинців та зародковий стан міжнародного права щодо міжнародних кіберзлочинів, станом на 2021-ий рік американське Агентство з кібербезпеки та безпеки інфраструктури, що зокрема вивчало питання, не може з повною впевненістю звинуватити Росію (CISA, 2021) . Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022-ому

році Росія розпочала серії атак на критичну енергетичну інфраструктуру України, призводячи до тривалих блекаутів на території всієї країни (Науе, 2024). Керівник відділу Німецького інституту оборони та стратегічних досліджень Марахренс Сонке разом із заступником директора з питань стратегії та оборони у Центрі передового досвіду з протидії гібридним загрозам Йозефом Шрефлем в статті для “The Defence Horizon Journal” зазначили, що оскільки Президент РФ напав на Україну звинувачуючи “колективний Захід” у позбавленні Росії статусу світового лідера після розпаду СРСР, він відновлює старі методи роботи КДБ. Серед інструментів радянських спецслужб дослідники відзначають дезінформацію та місінформацію, а також саботаж, ціллю якого є “дестабілізація довіри ворожого населення до здатності їх уряду забезпечувати основні життєві потреби” (Schröfl, 2024) . Автори зазначають, що терор Росії проти українського мирного населення, зокрема створення важких для життя та добробуту умов за допомогою атак на інфраструктуру в періоди морозів , відповідає концепції “рефлексивного управління”. Основними ознаками є виснаження супротивника, введення його в стану паралічу та умиротворення шляхом перевантаження, обману та навіювання (Там само). Відповідно справжня мета атак Росії на українську енергетичну інфраструктуру є спроба імплементувати серед українського мирного населення відчуття безсилля та небажання продовжувати боротьбу.

2.4 Створення наративів за використання “чужих голосів”

У контексті операцій “Активних заходів” КДБ систематично вдавався до тактики інструменталізації іноземних ретрансляторів, або агентів впливу, які на перший погляд могли бути не пов’язаними з Радянським Союзом або навіть виступали з критичними тезами в бік СРСР. Завдяки цьому спецслужбі вдавалось пом’якшувати суспільний дискурс щодо певних

питань, формувати вигідну для СРСР думку серед нової аудиторії та досягати ширшого розповсюдження їхніх наративів не викликаючи підозр.

2.4.1 Голоси агентів ворожих спецслужб

Одним із розповсюджених способів використання “чужих голосів” для правдоподібної трансляції необхідних наративів є залучення до співпраці інформаторів, що прийняли рішення або були змушені піти з роботи у спецслужбі опонента. У заключному звіті “Радянська підривна діяльність, дезінформація та пропаганда: як Захід боровся проти цього Аналітична історія з уроками для сьогодення” від консалтингової фірми Лондонської школи економіки, дослідники Ніколас Дж. Калл, Васілій Гатов, Пітер Померанцев, Енн Епплбаум та Алістер Шоукросс виокремлюють дві категорії ролей, що можуть зайняти такі актори. Вони розрізняють агентів-перебіжчиків (the defectors) та інформаторів - викривачів або віслблоуери (the whistleblowers) (Cull et al., 2017, ст.9). Водночас автори говорять про те, що сучасні російські інформатори - викривачі, що тікають на Захід стикаються з тою ж реакцією держави свого походження, що й агенти-перебіжчики часів Холодної війни. Різниця полягає в тому, що сучасні викривачі становлять загрозу для Росії навіть якщо вони не працювали безпосередньо у спецслужбах. В якості сучасних викривачів автори наводять приклади людей, що працювали у важливій для Росії інфраструктурі, зокрема на державних ботофермах та на державних медіа та після втечі за кордон зазнали масштабних переслідувань з боку Росії (Cull et al., 2017, ст.42).

У Директиві Ради національної безпеки США № 13 щодо розвідки за 19 січня 1950 року перебіжчиком визначено:

“осіб, які вирвалися з-під контролю СРСР або країн, що знаходяться в радянській орбіті, або які, перебуваючи поза такою юрисдикцією чи

контролем, не бажають повертатися до неї, і які становлять особливий інтерес для уряду США (а) тому, що вони здатні додати цінну нову або підтверджуючу інформацію до існуючих знань США про радянський світ, (б) тому, що вони мають оперативну цінність для американського агентства, або (в) тому, що їхнє перебіжництво може бути використане в психологічній сфері.

а.Потенційний перебіжчик - це особа, від якої можна обґрунтовано очікувати, що вона стане перебіжчиком, якщо її до цього спонукати.

б.Оголошений перебіжчик - це особа, яка залишила службу своїй країні і тому потребує захисту та допомоги.

с.Підбурювання означає вчинення дії американським посадовцем або явно за його підбурюванням, яка явно має на меті призвести до дезертирства і за яку уряд США може бути притягнутий до відповідальності, якщо дія буде виявлена” (Office of the Historian, 1950).

В той час як перебіжчики свідомо і часто таємно співпрацювали з урядом іншої країни з метою отримання політичного сховку, інформатори-викривачі співпрацюють з медіа для надання розголосу поміченим правопорушенням. За визначенням дослідниць Марсії Міселі та Джанет Ніар, віслблюінг є актом “розкриття членами організації (колишніми або нинішніми) інформації про незаконні, аморальні або неправомірні дії, що відбуваються під керівництвом їхніх роботодавців, особам або організаціям, які можуть вжити відповідних заходів”. (Near & Miceli, 1985)

Через те, що мотивація перебіжчиків співпрацювати з іноземними урядами супроводжується матеріальними вигодами, діяльність викривачів

сприймається суспільством як акт боротьби за справедливість (Dungan, Young & Waytz, 2019). Тому часто, після акту викриття, віслблоуери стають лідерами громадських думок, отримують соціальне схвалення та довіру (Rid, 2020, ст.15). Крім того, в аудиторії виникає значно менше додаткових питань, щодо якості та надійності інформації, яку подає викривач вже після акту викриття (Mannion et al., 2018). Оскільки сенсаційна інформація, що була подана першочергово теж могла викликати сумніви та виглядати абсурдною, однак завдяки інформатору була підтверджена та обґрунтована доказовою базою, наступні заяви викривача сприйматимуться широкою аудиторією із значно меншим скептицизмом (Hovland, Janis & Kelley 1953). Додатково, використання викривачів-інформаторів як подальших ретрансляторів необхідних наративів виводить співпрацю між іноземною спецслужбою та особою у “сіру зону” і значно ускладнює процедуру афіліації (Cormac & Aldrich, 2018). Факт роботи агента-перебіжчика на іноземну спецслужбу є однозначним і може бути встановленим. Натомість, будь-які звинувачення в сторону віслблоуера щодо співпраці з іноземним урядом виглядають як спроби політичного переслідування викривача за його позицію та віктимізують актора в очах суспільства (Jubb, 1999, ст.93). Відповідно, використання викривачів-інформаторів у поширенні антиурядової пропаганди є надзвичайно корисним інструментом і широко використовується в практиці спецслужб.

Частиною “активних заходів” КДБ була діяльність спрямована на викриття зловживань та неправомірних дій ЦРУ (Sullivan, 2021). Основною метою цього було посилення чи утворення політичної напруги між США та іншими країнами, стимуляція скептицизму щодо справжніх намірів уряду та спецслужб США та сприяння радикалізації антивоєнних протестів та соціальних рухів всередині країни (Там само). В цьому

контексті велику цінність для КДБ становили колишні працівники державних структур США, зокрема ЦРУ, що були готові порушити державну таємницю з метою інформування громадян про правопорушення свідками яких вони стали на своєму робочому місці. Одним з десятків прикладів застосування Радянським Союзом американських викривачів-інформаторів є кейс Філіпа Ейджі - колишнього оперативника ЦРУ, що після звільнення опублікував ряд викриваючих матеріалів щодо правопорушень США в країнах Латинської Америки та оприлюднив імена багатьох колишніх колег, агентів спецслужби (Leonard, 2012). Під час роботи в ЦРУ Ейджі був розчарованим політикою США щодо країн Латинської Америки та В'єтнаму і будучи прихильником лівих поглядів вирішив після звільнення передати великі об'єми конфіденційної інформації КДБ (Там само). Як в книзі колишнього генерала КДБ та агента-перебіжчика Олега Калугіна так і в архівах Мітрохіна вказується епізод в якому Філіп Ейджі звернувся до представника мексиканської резидентури КДБ і запропонував передачу цінної інформації (Kalugin, 1995). Однак, представник відхилив його пропозицію, думаючи, що надані факти будуть дезінформаційними та сфабрикованими (Andrew & Mitrokhin 2000). Натомість Кубинське управління генеральної розвідки (КУГР), яке на той час було тісним партнером КДБ прийняло інформаційні матеріали Ейджі, надали йому житло та можливість працювати над книгою-викриттям діяльності ЦРУ (Leonard, 2012). Сам Ейджі заперечував будь-які зв'язки з КДБ, хоча за даними за архіву Мілохіна книжки та матеріали оперативника готувались у співпраці з Службою "А", що займалась "Активними заходами", а також КУГР (Andrew & Mitrokhin 2000, ст. 231). Через викривальницьку діяльність, розголошення державних таємниць, розсекречення агентів та підозри в співпраці з СРСР, Філіпа Ейджі було позбавлено громадянства США (Philip, 1987, ст. 387-388) та вислано з Великої Британії, Франції, Західної Німеччини, Італії

та Нідерландів (Leonard, 2012) . У вигнанні Ейджі продовжив писати книги та видавав журнал “CounterSpy” в якому викривав таємні операції (Там само). У віці 72-ох років викривач помер на Кубі, стверджуючи протягом усього життя, що його вчинки були мотивовані міркуваннями моралі та лівою ідеологією, а не співпрацею з іноземними спецслужбами (Баєт, 2010) .

Філіп Ейджі наніс великих репутаційних та ресурсних збитків ЦРУ та розширив аудиторію для просування радянських наративів. Одним з багатьох свідчень цього є журнал “CovertAction Quarterly”, заснований Ейджі разом групою активістів та адвокатів та презентований в Кубі перед 11-им Всесвітнім фестивалем молоді та студентів (COVERTACTION INFORMATION BULLETIN, 1987) . Згідно з “Архівом Мітрохіна” проєкт знаходився та був утворений під керівництвом КДБ в таємниці від всіх редакторів журналу, за виключенням Ейджі (Andrew & Mitrokhin 2000, ст. 231-234). Ціллю бюлетеня була світова дискредитація та дестабілізація ЦРУ за допомогою викриття діяльності відомства та “називання імен” (White, 2018) (Agee, 2018). Бюлетень просував прогресивні і ліві погляди та закликав читачів боротись за соціалізм в Сполучених Штатах (COVERTACTION INFORMATION BULLETIN, 1987, ст.7). Серед відомих запрошених авторів у випусках з’являвся філософ та лінгвіст Ноам Хомскі, що писав колонку в третьому кварталному випуску за 1995-ий рік, другому і третьому кварталних випусках за 1996-ий рік (Archives - CovertAction Magazine, 2018) і загалом став “обличчям” журналу, адже після зміни назви в 1992-ому році на “CovertAction Quarterly” до назви додалась фраза “рекомендовано Ноамом Хомським” (Agee, 2018). У 2005-ому вийшов останній випуск журналу, однак в 2018-ому його було відновлено Луїсом Вульфом, одним із співзасновників та головних редакторів видання та найближчих колег Філіпа Ейджі, який

безпосередньо брав участь у викритті американських агентів під прикриттям (RADIO TV REPORTS, 1980) (The Washington Book Review, 1981). Вульф мав підтримку як у медіа так і серед широкої аудиторії, оскільки ідентифікував та розсекречував агентів ЦРУ без досвіду роботи в спецслужбі та доступу до державної таємниці (Naming the CIA's Names, 1980). У липні 1980-ого року популярне видання “The Washington Post” опублікувало статтю, що висловлювала занепокоєння, що намагання уряду вирішити проблему “Вульфа” стане прецедентом порушення Першої поправки щодо свободи слова та вираження поглядів (Там само). Про близькі стосунки Ейджі та Вульфа також свідчить те, що у відновленому медіа автором вкладки про історію виникнення журналу є син Філіпа Ейджі - Крістофер (Agee, 2018).

У 2017-ому році у соціальних мереж почали з'являтися акаунти журналу, зокрема на таких платформах як “Інстаграм” та “Ютуб”. Акаунт в “Інстаграм” вівся хаотично до лютого 2022-ого року. Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну активність зникла і наступний допис був викладений в лютому 2024-ого року із заявою про ситуацію в Газі. Після цього професійність та стиль ведення сторінки змінився. (Додаток А26) (Додаток А 27)

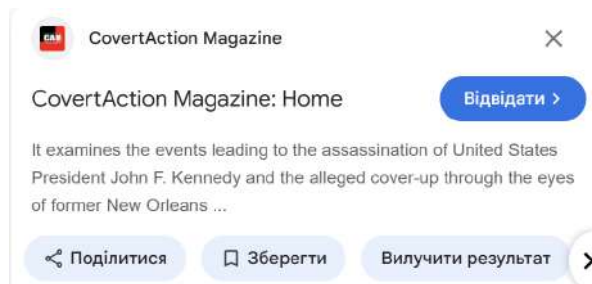

Додаток А26. (Ліворуч) Скріншот дописів акаунту @covertactionmag на платформі “Інстаграм” з січня по лютий 2022-ого року 10.05.2026

Додаток А27. (Праворуч) Скріншот дописів акаунту @covertactionmag на платформі “Інстаграм” лютого 2022-ого року по листопад 2024-ого року 10.05.2026

В 2024-ому у видання з'явилась перша публікація на платформі “ТікТок”. Попри історичну тяглість, проєкт має низькі охоплення, аудиторія в “Інстаграм” станом на травень 2026-ого року складає 700 підписників, в “Ютуб” - 4280, а в “Фейсбук” 2700. Попри непопулярність журналу, нові статті виходять майже щодня. Основний контент на якому акцентує медіа в соціальних мережах циркулює довкола фігури Джона Кіріаку - одного з найвідоміших інформаторів-викривачів 21-ого століття, колишнього співробітника ЦРУ, що в 2007-ому році викрив практику катувань в'язнів, яку використовувало відомство у своїй роботі (Former CIA Officer Sentenced to 30 Months for Revealing Identity of 20-Plus-Year Covert CIA Officer, 2015). Щодо вмісту самих статей на сайті - журнал систематично просуває про-російські наративи, зокрема експансію НАТО, підбурення Росії до війни з боку “колективного Заходу”, відсутність в Україні суб'єктності, популярність в Україні неонацистської ідеології, тощо. До прикладу, протягом 2024-2026-ого року медіа публікувало статті із заголовками : “Русофобські інтелектуали плекають підтримку смерті та руйнування” (Kuzmarov, 2026), “Розсекречено: Велика Британія знала, що розширення НАТО “спровокує” війну з Росією” (Klarenberg, 2026), “Захоплення земель американськими корпораціями в Україні лежить в основі війни з Росією” (Kuzmarov, 2024) , “Марія Бутіна: Залізна леді Росії” (Arnaud Develay, 2024), “Україна використовує російських митців для підтримки американських поставок зброї та війни” (Valeriy Krylko, 2024). Окремої уваги заслуговують автори статей, адже більшість із них часто з'являються в російських державних медіа та закордонній пропаганді Росії. До прикладу, міжнародний юрист Арно Девеле, що брав компліментарне інтерв'ю в засудженої в США у 2018 році за діяльність в якості незареєстрованого іноземного агента Росії (THE FBI INVESTIGATION, 2018), депутатки Держдуми РФ Марії Бутіної цитується в таких платформах як : “Україна.ру”, “Новини Білорусі”, “Лента.ру”, “ТВ

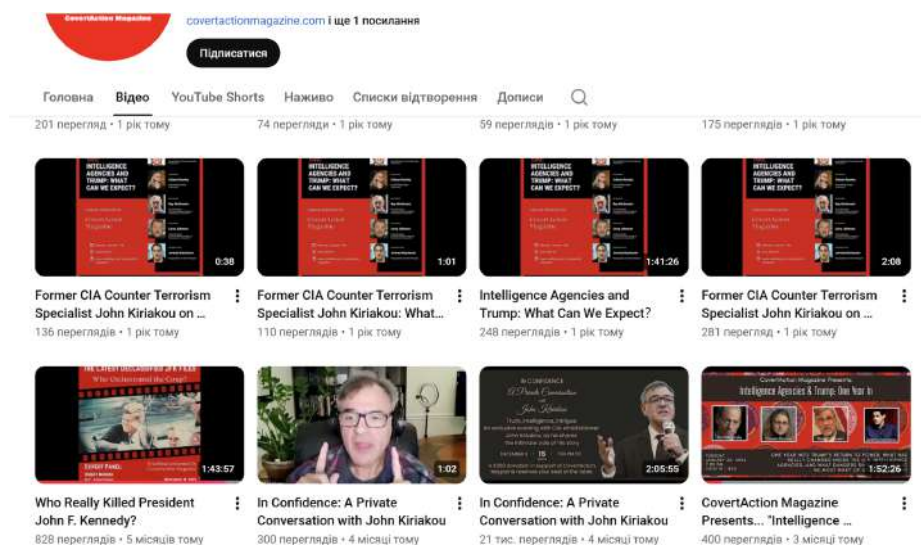
Губернія”, а також фігує на сайті Воронежського Державного університету та у “Фонді Росконгресу”. Станом на 2026-ий рік, згідно з інформацією наведеною на сайті журналу “CovertAction Magazine”, Девеле мешкає в Москві. Думки та інтерв’ю головного редактора журналу, Джеремі Кузмарова, фігурують на сайтах російського державного медіа “Зірка”, що перебуває під управлінням Міністерства Оборони РФ та російського державної новиної служби “РІА Новини”. Крім того, журнал просуває теорію змови щодо причетності ЦРУ до вбивства Кеннеді, що поширювало КДБ на Заході через західні ліві видання в часи Холодної війни (Zelikow & Holland, 2002, ст.1-5) . Лише на домашній сторінці сайту журналу станом на травень 2026-ого року ця тема згадується тричі, також стаття на тему Кеннеді є першим, що з’являється при пошуку назви медіа в анонімному режимі (Додаток А28).

Додаток А 28. Скріншот першого результату за пошуком в Google запиту “Covertaction magazine” в Україні в анонімному режимі. 19.05.2026

Крім статей та дописів у соціальних мережах журнал випускає серії подкастів на платформі “Patreon” та “Ютуб”. На “Ютуб” канал переважно публікує документальні фільми та записи з онлайн-конференцій із запрошеними експертами або авторами і командою медіа. Найбільшої популярності на всіх платформах набирає контент з вищезгаданим Джоном Кіріаку, зірковим викривачем, що отримав надзвичайну хвилю популярності в Інтернеті в період між 2024-им і 2026-им роком. Зважаючи на це з лютого 2025-ого року по травень 2026-ого року на каналі медіа в

“Ютуб” єдиними відео без участі Кіріаку в ньому або його присутності на обкладинці були запис обговорення, щодо реальної причини смерті Джорджа Кеннеді та запис обговорення стосунків Дональда Трампа із спецслужбами за перший рік його другого президентського терміну (Додаток А29). Станом на травень 2026-ого року з 127 відео опублікованих на каналі 24 з участю Джона Кіріаку. На платформі “Тік Ток” колишній співробітник ЦРУ присутні на 17 з 31-ого відео.

Додаток А 29. Скріншот останніх відео випущених Ютуб-каналом @CovertActionMagazine в період з 5-ого лютого 2025-ого року по 23-тє січня 2026-ого року 10.05.2026

Станом на травень 2026-ого року журнал “CovertAction Magazine” застосовує всі свої платформи для просування петиції щодо президентського помилування Джона Кіріаку, відновлення його пенсії та очищення імені (Kelly, 2026). Як було зазначено раніше, Кіріаку є колишнім співробітником ЦРУ, з 1990-ого по 2004-ий він працював в межах відомства, спеціалізуюсь на країнах Близького Сходу (Nast, 2013). За матеріалами з його автобіографічної книги “Неохочий шпигун: моє таємне життя у війні ЦРУ проти тероризму”, після терористичної атаки Аль Каїди 9-ого вересня 2001-ого року, Кіріаку було назначено начальником контртерористичних оепрацій в Пакистані, де він очолював

рейди з метою захоплення членів терористичного угруповання (Kiriakou, 2009). 28-ого березня 2002-ого року групі Кіріаку вдалось захопити високопосадовця Аль Каїди Абу Зубайду під час рейду в Фейсалабаді. У 2004-ому році Кіріаку звільнився з ЦРУ, однак під час розгортання дискусії в медіа щодо можливих фактів застосування тортур з боку ЦРУ в 2007-ому вирішив публічно підтвердити здогадки журналістів (Eggen & Warrick, 2007). В інтерв'ю для популярного видання “ ABC News” Кіріаку розповів про методи тортур, що застосовувало ЦРУ по відношенню до в'язнів, описуючи випадок примусового утоплення Абу Зубайди з метою вивідування інформації (ABC NEWS , 2007). Крім того Кіріаку повідомив американському ПЕН, що інформування про тортури через внутрішні канали ЦРУ не мають сенсу, адже про програми катувань і без того вже всім відомо (PEN American Center, 2015, ст. 13). В квітні 2012-ого року Кіріаку було звинувачено за п'ятьма пунктами (U.S. Department of Justice, 2012) , однак майже за рік суд визнав його винним лише за одним пунктом звинувачення у порушенні Закону про захист особистих даних розвідувальних органів. Вину визнав і сам колишній агент, а решту звинувачень було знято (Peter Van Buren, 2012). Кіріаку отримав велику підтримку з сторони медіа та інтелектуальної спільноти, а колишні ветерани ЦРУ надсилали листа Бараку Обамі з проханням пом'якшити покарання в 30 місяців ув'язнення (Schmidt, 2013) (Montgomery, 2013). В лютому 2015-ого року в'язня було переведено під домашній арешт і за три місяці він повноцінно повернувся на волю (Schmidt, 2013). Як сам зазначав Кіріаку, маючи п'ятьох дітей він активно шукав роботу, однак єдиним довготривалим проектом яким йому запропонували було ведення англійської авторської програми на радіо російського державного медіа “Спутнік”. За словами колишнього агента, спочатку він відмовився, однак пізніше зголосився на пропозицію через фінансові труднощі (Andrew Bustamante, 2024) .

5-ого квітня 2022-ого року на каналі “CovertAction Magazine” з’явився запис онлайн-вебінару обговорення командою журналу та запрошеними експертами початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну (CovertAction Magazine, 2022). В ньому Кіріаку з’являється вже в статусі ведучого на радіо “Спутнік” та повторює про-російські наративи щодо нібито “державного перевороту в Україні в 2014-ому році” та “нацистів в Україні”, хоча робить це в значно поміркованішому тоні ніж решта співрозмовників. Інші доповідачі просувають про-російські наративи більш відкрито та повторюють тези про “експансію НАТО”, “боротьбу США проти Росії”, “відсутність в Україні суб’єктності”, тощо. Позаяк цитати та інтерв’ю всіх інших спікерів фігурують російських державних мовниках: Андрій Мартянов, Кріс Каспар де Плог, Джеймс Карден, Скотт Ріттер, Рон Райденоур, Джеральд Горн та згаданий раніше Джеремі Кузмаров (Там само).

Інтернет-популярності Джон Кіріаку набув через поширення мережею коротких нарізок та уривків відео, де колишній агент ділився шокуючими історіями та аналітикою сучасних подій. Початком нової хвилі медійності для Кіріаку став чисельні інтерв’ю популярним подкастерам та каналам в “Ютуб”. В період з 2024-ого по 2026-ий роки Кіріаку заявився на платформах таких популярних медіа та публічних фігур як : “GQ”, “The Diary of a CEO”, “Julian Dorey”, подкаст Джо Рогана, “Insider”, “Carlos Watson Conversations”, подкаст Далтона Фішера, “LADbible Stories” та багатьох інших, де контент за його участю набирал мільйони переглядів. Кіріаку двічі був гостем шоу про-російського інтерв’юера Такера Карлсона, де дослівно перекладав проросійські наративи щодо війни в Україні та вносив їх в американський дискурс. Цитати з обох його інтерв’ю активно поширювали російські державні медіа як на іноземну, так і на внутрішню аудиторію.

Майже при кожній публічній появі Кіріаку говорить про те, що хотів би отримати помилування від Президента США Дональда Трампа та повернути собі пенсійні внески на суму 700 тисяч доларів (Kelly, 2026). Просувати цю тему, як зазначалось раніше, допомагає і журнал “CovertAction Magazine”. Аналогічну кампанію журнал намагався запустити для оголошення помилування Філіпа Ейджі і хоч медійні спроби не досягли мети, ряд поважних медіа та аналітиків, зокрема американський історик та колишній керівник програми магістра з глобальної безпеки в університеті Джона Гопкінса Марк Стаут, вважають, що Ейджі має бути помилуваним (Stout, 2014) .

Важливо зауважити, що наведена вище інформація не може бути однозначним підтвердженням співпраці Філіпа Ейджі та Джона Кіріаку з КДБ і ФСБ або ГУ ГШ ЗС РФ відповідно. Однак , обидва актори свідомо чи ні, сприяють чи сприяли діяльності радянських або російських спецслужб за кордоном. Також, обидва актори поширювали вигідну Росії або СРСР суспільну думку, користуючись своїм публічним становищем та довірою з боку респектабельних західних медіа, що є використанням когнітивних упереджень аудиторії. Диверсифікація ретрансляторів вигідних наративів і одночасна їх оптимізація на різних каналах, допомагає створити ілюзію вже сформованого загального консенсусу та нав’язати тим, хто вагається вигідну оптику та оціночні судження. Як зазначає освітній комікс NATO ACT в шостому випуску газети “The Perception” : *“переконання не потребує доказів, воно потребує компанії”* (NATO ACT, 2026). Окрім відчуття згуртованості цей метод провокує страх індивіда залишитись поза сформованим колом суспільної моралі.

Висновки

В оглядовій статі “Звіту головного наукового співробітника НАТО за 2025 рік про когнітивну війну” для Інституту національних стратегічних досліджень Університет національної оборони (США), керівник Центру досліджень у сфері стратегічного стримування та зброї масового знищення Доктор Джеймс Джіродано, згаданий раніше, розповідає про напрацювання його робочої групи у сфері досліджень когнітивної війни. Класифікація Джіродано та Аннет, згадана в першому розділі виділяє в просторі когнітивної взаємодії три основні рівні: біологічний, психологічний та соціальний (Girodano, 2026) . Ця робота демонструє як операції КДБ часів “Активних заходів” діяли на кожному з цих рівнів та використовувались в тандемі з метою посилення впливу одна одної. Крім цього в роботі проводяться паралелі з тим, як старі методи та фреймворки були успадковані сучасними російськими спецслужбами та широко застосовуються для переслідування вже російських геополітичних інтересів у новому столітті.

Попри те, що поняття когнітивної війни є відносно новим, як і більшість досліджень щодо офензивного та дифензивного напрямів у цьому домені, перевикористання Росією старих методів свідчить про майже столітній досвід роботи країни в сфері когнітивної війни, хоч і під іншою назвою. Оскільки мірою ефективності операцій в когнітивному домені за Джіордано є імплементація стійких змін у когнітивних моделях та поведінкових схильностях, на прикладі ефектів проаналізованих вище операцій КДБ і їх відтворені сучасними російськими спецслужбами можна зробити висновок, що Росія наразі володіє ефективними та перевіреними методами.

Об'єднуючи попередню інформацію, наративи націлені на дискредитацію ідентичності є “наративами вини” (Національний інститут психічного здоров'я, Чеська Республіка, 2024) , вони перекладають відповідальність за складні глобальні явища на одну людину або групу людей, визначаючи її “цапом відбувайлом”. Оскільки нікому не приємно несправедливо нести на собі провину, певна ідентичність стає не вигідною та стигматизованою. Ця група наративів діє на психологічному рівні, вона змінює суспільну інтерпретацію певних явищ, прищеплює до тем емоційні конотації та формує колективні судження. Крім цього, в рамках групи наративів “вини” стимулюється створення серед представників іншої частини суспільства контексту глобальної кризи, як, до прикладу, непокаране зло часів Другої Світової війни, що інтегрувалось в мирне життя і не несе відповідальності за заподіяне горе або віднайдення провини якоїсь іншої маргіналізованої групи в поширенні масової дискримінації.

Операції націлені на підриг довіри до влади діють на біологічному рівні, оскільки вони провокують паніку, дискомфорт, паралізацію внаслідок перевантаження та дестабілізують психічний стан, змінюючи таким чином здатність розрізняти маніпуляції та сприймати інформацію. На цьому рівні підключаються “наративи загрози”, вони посилюють побоювання неспроможності влади та суспільства протистояти викликами, провокує соціальну зневіру і безвихідь, перетворюючи реальність на самоздійснюване пророцтво.

Операції із застосування “чужих голосів” для ретрансляції “наративу безпеки” і поширення переконання, що влада іншої країни змогла б значно краще дати раду з усім безладом, діє на соціальному рівні. Метою діяльності на цьому етапі є сегментація суспільства на якомога більшу кількість фракцій, створення додаткових кліваджів, ідеологічних таборів та провокація різних груп до радикальної протидії одна одній з метою

утворення хаосу. Оскільки людей мобілізує відчуття близькості і можливості досягнення змін, для частини суспільства необхідно створити переконання, що допомога знаходиться десь поруч і її досягнення необхідно лише позбутись опонента та виявити волю бути врятованими. З огляду на приклад викривачів інформаторів, СРСР та Росія за допомогою диверсифікованих каналів ретрансляції поширюють наратив про аморальність США і пропонують американцям доєднатись спільної до протидії колективному “Заходу” під протекцією СРСР чи Росії з метою досягнення соціальної справедливості та моральної вищості. Натомість, одночасно сприяючи розвитку протилежних настроїв серед іншої частини суспільства.

Класифікація операцій КДБ та спецслужб Росії згідно з сучасною теоретичною базою в сфері когнітивної війни відображає глибину досвіду Росії в цій сфері та підтверджує наявність ефективних механізмів разом з інструментами їх переосмислення згідно сучасного геополітичного контексту. Це робить Росію однією із найозброєніших та найнебезпечніших країн в глобальному середовищі. Проведений аналіз підтверджує актуальність висновків Джіордано щодо необхідності введення когнітивного домену до сучасного військового планування та забезпечення цієї сфери всіма необхідними операційними можливостями, виводячи її за рамки лише одного з напрямків роботи окремих спецслужб чи ініціативних груп.

Хоч спецслужби окремих західних країн теж мають напрацювання та історичний досвід роботи в когнітивному домені, колективний “Захід” в цілому лише починає напрацьовувати спільну рамку. В цей час Росія має можливість звернутись до об’ємного досвіду попередніх років і оскільки геополітичні цілі Росії в багатьох точках дотикаються до цілей, що ставило перед собою СРСР в часи Холодної війни, повторне застосування старих

тактик і з певним сучасним осмисленням виявляється надзвичайно ефективною тактикою та дає бажані результати. Враховуючи особливості формування російських спецслужб, вони в силу ряду перерахованих раніше факторів є схильними до відтворення старих операцій та відродження окремих наративів, позаяк попередні спроби їх імплементації дають історичну джерельну базу для побудови аргументації на користь нових тез.

Зважаючи на перераховані вище фактори, детальне вивчення операцій КДБ, зокрема тих, що відбувались по всьому світу в рамках “Активних заходів” може сильно спростити прогнозування наступних можливих атак Росії в когнітивному домені, а також допоможе відслідкувати нав’язані окремим суспільствами чи групам суспільств моделі поведінки. Викриття штучно імплементованих поведінкових схильностей допоможе урядам держав вибудовувати власний трек у когнітивному домені щодо своїх громадян та допоможе викрити “білі плями” над якими держави мають працювати.

Наразі вже багато істориків та дослідників проводили порівняльні аналізи операцій і наративів КДБ та ФСБ, однак розуміння еволюції методів вже недостатньо. Діяльність КДБ необхідно починати аналізувати застосовуючи нові теоретичні рамки та напрацювання в сфері когнітивної війни з метою усвідомлення механіки закладеної в успішні кейси та деконструювання негативного впливу від них з метою ліквідації чи, принаймні, локалізації наслідків. Зокрема проведення такого аналізу є надзвичайно корисним для України, оскільки через неспівмірність ресурсів з Росією, українські спеціалісти мають бути свідомими вразливостей та масштабу впливу різних тактик. Підсумовуючи, в той час як Європа тільки починає активно розвиватись на треті когнітивної війни

та когнітивних технологій, Росія вже десятиліттями вдосконалюється в цьому напрямку та має великі об'єми успадкованих напрацювань.

Схильність Росії до відтворення та переосмислення старого досвіду посилює її вплив, але водночас робить передбачуваною в певних вимірах. Розуміння можливих наступних кроків Росії дає безпековим службам інших держав завчасно вжити заходів для формування когнітивної стійкості своїх громадян до передбачуваних викликів і дасть змогу “переключити” ресурси з ліквідації наслідків дій супротивника на роботу в офензивному напрямку проти нього.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Інтерв'ю з Докторкою Ольгою Бертельсен, доценткою кафедри глобальної безпеки та розвідки в університеті Тіффін, штат Огайо, США.
Інтерв'юерка: Сокур Поліна. 15 березня 2026 року.

Інтерв'юерка: Як часто на вашу думку ФСБ дотримується аналогічних або схожих стратегій, що використовувало КДБ? Причиною є “сантимент” до тяглості традицій, незмінність геополітичних інтересів Росії чи щось інше?

Докторка Ольга Бертельсен: Probably English is better for me. I believe, don't overexaggerate or exaggerate the ability of the Russian secret agencies to innovate their practices and technologies. Why? Because there is a tradition of “theft”, unfortunately, and whatever was designed in the past meaning the blueprints, the practices, the methodologies, the approaches, they like to use it, instead of investing time, effort and money into some kind of innovations. Whether there are psychological innovations or whether there are technological innovations, they prefer to steal or to use something that was designed decades ago. So that's point number one. The continuity is there, no question about it, a lot of authors, researchers already proved it. Providing evidence over an evidence behind it because the practices and the approaches are very very similar. Moreover, as you might imagine, not only they used approaches and methods which resemble those practices and methods of the KGB, but also there are, I would say, dynasties of those people who were born to families that lived in the West. And unfortunately these people, a younger generation of “influencers” or informers of those people who work for Russian intel (intelligence) are still active today. And we have plenty of examples and you can read something in Zhuk's (Сергій Жук, професор історії в Державному

дослідницькому університеті Болл, штат Індіана, США) book about American universities. There is a certain point in time when the entire Western community was absolutely livid because of the activities of the one faculty member. And this particular activities were connected to Butina on American soil. (Марія Бутіна, нині депутатка Держдуми. Раніше засуджена федеральним судом США за змову з метою діяльності в якості незареєстрованого іноземного агента до 18 місяців позбавлення волі) So you can easily identify this person. So this is point number one. They use not only similar or identical methods but also people. People who continue to also use and adapt similar approaches. This is just the second reason why this continuity is so visible, pronounced, right? And probably the third reason why this continuity is not only visible but convenient for Russian intel. I don't know if you, Polina, had a chance, an opportunity to study the development of Russian intel agencies after the collapse of the Soviet Union. If you did or didn't, it doesn't matter, I will summarize it for you. There was a disarray within the Russian intelligence agencies. There was a process of restructuring after 1991 but what we observe today there was a clear pattern of unprofessionalism, if you will. What does it require then if people are not professional? It requires just a routine approach to the same tasks and objectives. They are busy and preoccupied with money. So they steal, they embezzle, they are just busy surviving in the Russian Federation financially. And this hunger for being rich is very also pronounced among those Russian intel "professionals". Professionals meaning unprofessionals and from my perspective this is another reason behind this slipshod work, if you will. So a lack of professionalism and they prefer to use something that was already designed before them. I don't know if it makes sense for you or if I left anything out.

And the second part of your question was? Remind me please. Because it was a two-part question.

Інтерв'юерка: Is the reason of reusing the techniques is just the sentiment of sticking to the traditions or rather it's just invariability of the Russian global political interests?

Докторка Ольга Бертельсен: Мені здається я сказала про традиції, але вони є причинами також. Тобто, ці три компоненти можна роздивитися в плані обох концепцій, так? І традицій і причин, практичних причин, які існують в Російській Федерації сьогодні. І тому вони використовують ті ж методи і ця тяглість дуже помітна, дуже помітна. Але якщо люди хочуть підкріпити якимось чином своє дослідження, якщо вони читають багато, якщо вони сліdkують за подіями сьогодні, то взагалі немає жодних чинників, щоб ми зараз говорили про інше. Це справді так.

Інтерв'юерка: Супер, дякую. Тоді наступне питання: Як ви вважаєте чи має потенціал дослідження практик КДБ з метою випередження наступних можливих атак ФСБ? Ця дослідницька практика радше виконує безпекову чи історичну функцію?

Докторка Ольга Бертельсен: Роз'ясніть трохи питання. On what particular individual spot? From the perspective of the researcher or from their perspective?

Інтерв'юерка: I mean it's rather about the perspective of the researcher. Умовно, чи є сенс досліджувати архіви КДБ з метою побудови власної стратегії для суперників Росії?

Докторка Ольга Бертельсен: Got you! Got you! Now I understand! У нас була конференція у Швеції не так давно і організували її, значить, дві людини. Це людина, яка очолює Psychological Center at the Sweden Defence

University і директор нашого КДБ архіву (галузевого державного архіву Служби безпеки України, де зберігаються документи КДБ) Андрій Когут. І мене туди запросили, і взагалі agenda, the objective of this conference was to emphasize the significance of researchers work. More specifically in the Ukrainian former KGB archives. So the conclusion of this conference, which might actually help you understand, I mean this significance and this will be the answer to this question, is that without any knowledge of what was happening before we can not move forward understanding what they are doing today. So these blueprints are all there.

Значить, ваше перше питання, загалом, відповідає трошки на ось це друге питання. Тому що, якщо ми з'ясували вже, що тяглість є, the blueprints are there, they follow the practices and methods and adapting them in their future work, then there is a direct sense to use this particular archives and to find documents, which offer us some kind of idea about how they operated. Without this , I don't think, you know, people can have a vision. Meaning researchers can have a vision of the bases or understanding on the bases of what they observe today but they have to know the history. They have to know the approaches, they have to study them and then they will develop a better understanding of how the Russians not only approach current tasks and objectives ,but also this particular information has predictive value. So without this predictive value, probably, all our work is not worth much, correct? We need to have some kind of predictions to anticipate what is going to happen in the future. And where they (росіяни) might go in this or that case. In which particular direction? I hope I've answered the question and you understand the sense of it.

Інтерв'юерка: Так, дякую! Досліджуючи діяльність агентів КДБ в США та Канаді важко не відзначити практику проникнення важко не відзначити практику проникнення радянського контингенту в сіоністські та

клерикальні групи США та Ізраїлю, про що зокрема раніше зазначав і пан Сергій Жук. Як ви думаєте, чи є в сучасних агентів ФСБ інтерес робити щось подібне і якою може бути їх мотивація?

Докторка Ольга Бертельсен: They are a little bit constrained at this particular point but in terms of using HUMINT. What is HUMINT in English? It is human intelligence, meaning using people who would be either those influencers or the moles or those people who might conduct similar investigations and collections of intel. But I will try to summarize it. I believe they rely on previous achievements. However in Canada there is a huge, there was at least, there has been a huge case, a sensational case, which involved one journalist. Imagine, Polina, he was recruited by the KGB. He is in his late 60-ies or early 70-ies and he is still active in Canada. The problem for the Canadians is that this person propagandizes, popularizes Russian narratives and he is still active. I think because not only the Canadians or people who live in North America or people who live in Europe they are more aware of the fact that there is disinformation, there are influence operations and for the Russians it became increasingly difficult to penetrate those circles. But there is plenty of academia. People who actually prefer this, those who are easily corrupted. By the way you have to know this fact that unfortunately the faculties in the West are not paid very much. So what I'm trying to tell you is that it is very easy, it's not a challenge to offer some kind of funding to those people who would go to a conference or to offer a grant to write a book with those strings attached. And then this person would be simply unwilling to give up this particular source of cash. This person will continue to milk it. This is number one. Embracing and propagandizing Russian narratives. So, I mean this is, probably, one of those most important sources of success for the Russians at this particular point. Using more or less HUMINT per se is more challenging, using academia is a very, I would say, quick investment. And the return will be perceptible and also quick. Because

people can attend various conferences, can write papers, can publish articles, can publish books and they influence the minds of not only academics, right? But the minds of the politicians, of people who we identify as decision makers, right? So this is dangerous. So I believe that they (Russians) are still using that methods but not like in the Soviet Union. I'll give you an example, during the Soviet era the Soviet intelligence agencies, before even the KGB was formed, they penetrated American federal institutions. For instance the State department had approximately 300 spies. They influenced not only the decisions of very prominent politicians. They also collected information and conveyed information to the Soviet Union. Probably this particular approach is no longer important because it became more difficult to do that. But influencers are still there. Take a look at Butina's case, for instance. She was just a student but she managed to accomplish a lot, right? Getting access to the highest echelons of institutional power in the United States. So, I mean, probably there was a sort of a modification of practice or methods of how they do this. But at the same time it is still there and it's still successful.

Інтерв'юерка: Дякую! Якщо ми заговорили за академічне ком'юніті хочу задати тематичне питання. Спостерігаючи за ситуацією в західному академічному середовищі з України складається враження, що афіліація викладачів, дослідників, спонсорів з Росією не лише не викликає засудження, а й взагалі не розглядається як загроза безпеці як така. Водночас як НАТО так і ЄС в своїх дорожніх картах безпеки визначають російську діяльність в когнітивному домені як одну з ключових небезпек для сучасного західного світу. Як ви думаєте, чому Росії вдається безперешкодно впливати на західну "академію"?

Докторка Ольга Бертельсен: Ну, мені здається ми вже назвали причину першу. По-перше це - гроші. Гроші, і не забуваємо ще про один важливий

фактор. Розумієте, Поліна, ця спеціальність, оця професія, яку ми всі маємо ось тут на Заході, я маю на увазі, люди, які викладають чи дослідники, вони є дуже специфічними людьми. Я не кажу, що можна всіх якось об'єднати під одним “дахом”, сказати, що у всіх є якісь дуже симптоматичні faculties. Але, reputation, the ego factor, striving to do better, promotion...

Інтерв'юерка: Перепрошую, що перебиваю, я розумію, що керує безпосередньо самими академіками, та хочу дізнатись вашу думку про самі університети, які часто є національними університетами. Авжеж, якщо університет приватний, він може наймати кого-завгодно. Однак державні університети вони також часто потерпають від таких втручань і нічого з цим не роблять попри те, що такі загрози часто визначені в стратегії національної безпеки.

Докторка Ольга Бертельсен: Це так, але ви ж повинні розуміти систему яка домінує в Штатах. Неважливо чи це приватний університет, чи це Georgetown University or actually Colombian University is also a private university. The majority of all those IVY-league schools are private universities including NYU and so on. But this is not the point, the point is that people want recognition. And to get this recognition as authorities on the topic they have to constantly publish, conduct research and ,if you will, be famous more or less, right? How can you achieve this status? You have to attend respectable conferences, you have to go and work at the archives, you have to establish and expand your networks, correct? So no matter where you work and what kind of university it is that you belong to, you will move forward to achieve the same goal. So some people prefer to have short-cuts, some people work very hard. Understanding, deeply understanding what is offered to them. So when I say short-cuts that's exactly what it is. If they are offered an opportunity, they are

paid more or less to complete a research project or to write a book, again with some kind of strings attached. So they will willingly do this because it will require not so much time, because you don't have to apply for grants and be constrained by the framework of these grants. You are given the money free and simple, you use them, you travel, you deliver your research, you make your point. And then, at some point, you know, you recognize that you are at the top of this particular discipline wherever you are. And then they continue. This particular system has a tendency to reinforce itself. Plus, don't forget those established connections , especially with native speakers of Russian, for instance. If you are a professional that is writing about even Russian intel or some other aspects of Russian history. It is very flattering when you have this network of people who are native speakers, they believe they are Gods. They listen to them, they know better. Believe it or not, sometimes wittingly or unwittingly they embrace these particular narratives. Or they know that they are lying to their audiences and at the same time they believe that there is some sort of justification. They just put themselves or they sight themselves physically with those people who are lying to them. They might recognize this, they might not recognize this. But this is just one of those factors. The second factor is just when people simply are used by manipulators, by those people whom they established nice relationships with. And people, believe it or not, are easily manipulated or can be manipulated. So they simply believe these narratives, they embrace the internal of these narratives and they believe they don't do anything wrong. So both types are quite dangerous to the discipline and to national security. And you are asking how they penetrate this particular very famous institution or even political circles? Very easily by establishing networks that work for them. Sometimes the Russians introduce them to those people who are willing to help them. I don't want to sound silly but don't forget, there is a sort of a case that we can use as an example. The Epstein filles. So how was he introduced to the political leaders? With help of whom or what? Russian

connections are there, Russian money was there. So I mean and we have to understand he was assisted and this process was sort of facilitated by Russian intel. So I mean this is easy to do, reasonably easy. And don't forget, Russian intelligence services have plenty of funds on American soil, they don't have to be concerned with some kind of schemes that they have to somehow transfer huge amounts of cash to American soil. So it's not a problem. And this is just, you have to know the history of how this money sort of established here in the United States. I mean their investments are huge. After the collapse of the Soviet Union a lot of party money was transferred to American banks etc, etc. And now this money works for Russian intel operations. So I don't know, I just a little bit deviated from your question but probably some aspects were addressed, right?

Інтерв'юерка: Sure! Зараз оберу яке з списку питань було б цікавішим. Загалом я читала багато Любомира Луцюка (Professor Emeritus, канадський історик українського походження) і в його книжці "Операція "Відплата"" ви маєте вступне слово, тож хотіла б поговорити і про цю операцію також. Операція "Відплата" була покликана поширити уявлення про українців як про антисемітів та нацистів і, хоч і тимчасово, однак внесла свої корективи у стосунки між єврейською та українською діаспорою в Канаді. А якими ці стосунки були до 1969 -ого року та радянських спроб дискредитації? Чи було щось, що призвело до примирення? Сам судовий процес, що довів невинність підозрюваних українців чи якісь інші фактори допомогли українцям згодом відновити репутацію в очах єврейської діаспори на Заході?

Докторка Ольга Бертельсен: Дуже велике питання, але я спробую якось адресувати ці всі аспекти. Але скажіть чому ви думаєте, що було покращення? Покращення немає.

Інтерв'юерка: Немає?

Докторка Ольга Бертельсен: На мій погляд абсолютно. Значить, я вам наведу декілька прикладів, а ви там зробите свої висновки. Давайте почнемо з першої частини питання. Ви запитали про “що відбувалося до” операції і ми не знаємо, між іншим, точну дату операції, коли вона була заснована. Ми знаємо, що це відбулося під керівництвом Андропова. Значить, це ми повинні розуміти, що формування цієї операції, мені здається, сталося наприкінці 60-их і потім розвивалося в першій половині 70-их, коли Андропов був вже “в силі” і так далі. Але, давайте почнемо з цього, уявлять собі, якщо ви студент якогось ВНЗ тут в Америці чи в Канаді, чи взагалі на Заході. І ви вивчаєте Східноєвропейські студії, чи українські, чи російські, to be more specific, які книжки ви читали до 60-их? Вони були написані науковцями, які русисти, совієтологи, так? Які не мали доступу ніякого до архівів. Тому у нас до цього моменту і навіть після, в історіографії панувало таке уявлення про Україну, що її взагалі, власне, не було. Тобто все розглядалося з точки зору Росії і все це була Росія. Тобто російські наративи про формування України, що первинне, що вторинне, на це питання всі знали відповідь. “Київська Русь - це про Росію, про Московію, це не про українців”. Тобто книжки, по-перше, сформували уявлення як єврейської діаспори, так і української діаспори взагалі про історію Росії і про історію України, а України взагалі не було, практично, на мапі історії, це по-перше. А по-друге, не тільки ж ці студенти були студентам цих студій. Були і американці, які вивчали цю історію. Тому цей підхід про український антисемітизм, про Хмельниччину, про те як вирізалися тисячі євреїв українцями, ці наративи були дуже ретельно пропрацьовані і вони були частиною цих підручників про історію Росії та України. І ці наративи були “до” 60-их років, тому для будь-якого єврея, який не був науковцем, наприклад, в Сполучених Штатах

чи в Канаді, для цієї такої пересічної людини це була аксіома. “The Ukrainians are antisemites because since the 1600 they just killed every single Jew in the Pale of Settlement”. So the treatment of the Jews by the Ukrainians was just always hostile. And they killed “left and right” everyone, including women and children. So first of all, that’s something that was established here, in the minds of the academics and ordinary people. So how did it begin to change later? So, if you remember at the beginning of the 1960-ies there was a very interesting development in North America, more specifically. Because the “Iron Curtain” was cracked and the information about all these Jewish and Ukrainian dissidents began to penetrate, to go through this “Iron Curtain”. And a lot of people here (in the West) began to learn how they (dissidents) are treated in Solovky, in all these camps in Ukraine and, generally speaking, in the Soviet Union. The Ukrainians suffered a great deal because the majority of those dissidents were Ukrainians but there were also a lot of Jews. So what happened in North America, there was a gradual formation of the anti-Soviet human rights movements. We are talking about the beginning of the 1960-ies. And people mostly, Polina, mostly, young people, students , they began to organize, they began to protest. Who were they? Those people who were of Jewish or Ukrainian ethnic backgrounds, alright? So they protested against Soviet rule and Soviet treatment of the dissidents. They are counterparts, Jews and Ukrainians in the Soviet Union and they went to the streets, they organized, established a lot of sales, human rights organizations, they protested in front of the embassies. So this particular movement was absolutely huge and that was a moment when this both diasporas the Ukrainians and the Jewish people they began to “reproche” (з французької - докоряти), the process of rapprochement. So they began to get closer to each other. Because they began to understand that their communities were treated badly. And that was just a moment, a very brief period in the history of North America actually, when this movement began to observe this process of rapprochement. So people of the leading communities of

Ukrainian ethnic people, I mean the people of Jewish background, they began to think : Okay, how can we help those people who are imprisoned in the Soviet Union? We are talking about a very brief period of very productive communication. I think we are talking about 7-8 years max, Polina, max. By the late of the 1960-ies what happened was a result of Russian “Active measures”. Because they were very productive, because of Andropov, because of his operation “Retribution”. I like this term better than “Payback”, it’s the term that Luciuk came up with, but I like “Retribution” better. They managed to do some very good things for those who were imprisoned in the Soviet Union. For both, for the Jews and for the Ukrainians. But what happened later through the efforts of many many people , including Schevel, who was the minister of foreign affairs (Б YPCP). So not only those institutions, because they didn’t actually belong under the “umbrella” of Russian and Soviet intel. But Soviet intel and National institutions, they cooperated, they came up with a beautiful solution, that “okay, let’s undermine those particular links that were established between the Jewish and Ukrainian diasporas”. And they did it beautifully. They executed the plan in a way that now, even today we feel the impact or the results of that particular “measures”. You might ask me why were they so successful and why do we feel that what we have now. There is not only a misunderstanding but the hostility is still there. I mean among the academics, among people who are politicians and this particular operation “Retribution” probably contributed a great deal to this particular feeling. Why? Because probably the campaign was overwhelming. The funds that they invested in this were absolutely huge. It was just a very methodic, systematic campaign, targeting both diasporas. You asked me previously about those people who penetrated these organizations, back then it was very much possible. So they sent their, basically agents that penetrated this particular two parts of this world, meaning Jewish organizations and Ukrainian organizations. Within, for instance, the Ukrainian Nationalist organizations there were plenty of people who cooperated with Soviet intel. And

this particular methodical work gave them a beautiful result. You asked me why it is perceptible today, I'll give you my personal example, perhaps it might be instructive. When I published my article about how the KGB targeted the Jewish and Ukrainian communities there was a rebuttal immediately sent to by two individuals. One is Zurov, who is in charge of those particular organizations that tried to catch all those alleged Ukrainians "war criminals". He dedicated his life trying to identify those individuals and bring them to justice. And the second individual was an academic, he works in Sweden, his name is Per Rudling, they cooperated and wrote a rebuttal suggesting that my article was antisemitic and that I justify the Holocaust, etc. So what happened as a result, a lot of people among the Jewish community, academic community, supported this two individuals and there was a huge debate on the social media. So, I don't have to tell you what names they used for me but the editor of that journal in which that particular article was published about Demjanjuk etc, etc. (солдат Червоної армії, взятий в полон, громадянин СРСР і США українського походження, судимий в Ізраїлі, США, Німеччині та Іспанії за звинуваченнями в службі в концтраційних таборах Третього Рейху). He said, that I will bring this to the attention of our editorial board and we will see what they say. They said that "we stand behind our author, every single statement is documented and you have to go to the former KGB archives in Kyiv and work there. And then write your rebuttal. Basically, that's what happened with this particular sort of case but what I'm trying to tell you, that there are still a lot of people, who can consolidate their efforts and standing behind those people for whatever reason. I don't know the motivations of these two individuals. I have no idea "why". Either they sincerely believe Russian narratives, but they still support Russian narratives or they simply get some kind of funding from the Russian intel. So I don't know. I can't just say it because I don't have any evidence. But Per Rudling is famous for enforcing and reinforcing pro-Kremlin narratives , it is not news. Zurov is the same and this

particular clash and conflict between the Ukrainian and Jewish diasporas is still very alive and vivid in the United States. I'm just one of those examples, but usually if you attend any conferences, Polina, any conference and there is a Jewish-Ukrainian topic being discussed or people present research on this particular topic, you have no idea about the scale or the level of these clashes. And at all international conferences, the Jewish diaspora sort of supports pro-Kremlin narratives attacking the Ukrainian scholars. And the Ukrainian scholars are trying to defend themselves and to explain that "go to the archives and learn a little bit". So I mean, don't think for a minute that there is a "покращення" цих стосунків. Стосунки були дуже тяжкі і вони відбуваються зараз, as we speak. Тому я думаю, що вони (росіяни) досягли величезного успіху, просто величезного, тому що було дуже багато, як я сказала, грошей, витрачених на ці операції і for "Retribution" also. Plus, a lot of people were working, not only the Soviet intel. Everybody was working on this, I just gave you an example of the Minister of Foreign Affairs, not only him. We have so many ministers in the Soviet Union that were "mobilized" because for the Soviet intelligence agencies, for the KGB it was extremely dangerous to observe this particular very intense human rights movement in North America. It was so powerful. And Carter, Jimmy Carter, President of the United States, began to intervene, doing something about the prisoners in the Soviet Union. They (Russians) wanted to alleviate the negative impact of this particular movement and that's why the operation was extremely vigorous. I don't know if I managed to address at least some questions but at least I hope it gives you some idea about what was happening "before", how did they achieve that success and how we actually face this particular situation today, a very similar situation.

Інтерв'юерка: Дуже вам дякую, в мене якраз добре склалось розуміння того як відбувалась сама операція та якими були її наслідки, але не в

довгостроковій перспективі. Я, до прикладу не знала, що досі такі відносини.

Докторка Ольга Бертельсен: Terrible clashes, terrible clashes, I mean you can not just go to a conference and expect that it will be a very calm discussion. It is always a very heated discussion. Ah, and by the way I wanted to tell you that this particular case of Demjanjuk and he was not guilty. There was a different Demjanjuk that worked for "Travniki". It is a concentration camp that was established by the Nazis. There was a Demjanjuk, a person of probably Ukrainian origin, absolutely. But this particular person from Cleveland, you understand why and how perhaps he was discovered by the KGB. Because first of all they wanted to compromise the Ukrainians in the eyes of the Jewish community in the West. But why Demjanjuk? Why is it this particular Demjanjuk? Because we have villages full of Demjanjuks, it is a very widespread Ukrainian surname. But why is it this particular Demjanjuk? Because he was a member of the OUN, of the "Organization of Ukrainian Nationalists". And they (Russians) wanted to "kill two birds with one stone". To compromise the organization, to reinforce the idea that all Ukrainians are nationalists and the third idea is that he was a war criminal so you can not trust Ukrainians. So, beautiful if you just think about this particular objective, it's beautifully conceived and they achieved a great deal. But it was a wrong Demjanjuk, number one. Number two ,unfortunately, the office of Special Investigations that was created under the "umbrella" of the Department of Justice, was filled with lawyers who were also of Jewish origin. I'm not suggesting that it's bad. No. But they embraced the idea of the Jewish diaspora at the moment that was influenced by the idea that no matter what Ukrainian you encounter in your life he will be or she will be an antisemite or likely if he is 70 and older, likely a war criminal that cooperated with the Nazis. So that's basically the idea.

Інтерв'юерка: Дякую! І останнє питання. Як ви вважаєте, в чому полягає основний інтерес зображення українців расистами в очах Заходу? Хіба не вистачало наративу про “нацистів” для дискредитації? Чи це просто був один із доступних методів?

Докторка Ольга Бертельсен: Ratio. Коли? Це дуже цікаве питання, коли, ви думаєте? What is the timeframe for this statement?

Інтерв'юерка: Це хороше питання, як я розумію, переважно, для того, щоб популяризувати цей наратив використовувались “ Чорні пантери”, тому, відповідно, в роки діяльності “Чорних пантер”.

Докторка Ольга Бертельсен: You are talking about the 1960-ies?

Інтерв'юерка: Так, зараз конкретно про 60-ті, принаймні я орієнтувалась по матеріалу за 60-ті. Для порівняння в дослідженні, в сучасному контексті я розглядаю інформаційну кампанію, що розгорнули на початку повномасштабного вторгнення. Про те, що українці расисти, бо не пропускають африканських студентів через кордон на виїзд.

Докторка Ольга Бертельсен: Ну, по-перше, не забувайте, who was the target? Answer yourself.

Інтерв'юерка: Закордонні українці?

Докторка Ольга Бертельсен: The Westerners! The Westerners! Meaning the Westerners in terms of psychological warfare. To change their perception of reality, to change their understanding of who the Ukrainians are etc, etc. So they were the targets, the racial concept is appealing to any Westerner. Especially to

an American, especially to a Canadian, do you understand what I'm trying to tell you? So the Soviets had plenty of narratives. They already stigmatized the Ukrainians as antisemites and as nationalists, correct? So two narratives were there, very solidly established in the West. But racism is something that is very close to the minds of the Americans. So they will understand, very nicely, I mean the concept of racism. So if the Ukrainians on top of everything else would also be racist, the Americans or the Canadians would be infuriated because of everything they (the Ukrainians) are racist. So I mean this particular concept is more, perhaps, appealing and understandable for the Western ear. So that's probably one of those explanations. And this narrative is being used today. Have you heard any narratives about racism of the Ukrainians? It's been still used since the 1960-ies but don't forget, there were very prominent, pronounced movements in the 1960-ies. One of them, you already know, is the human rights movement in the United States, more specifically and in Canada. Also there was a Black movement, antiracist movement here, and the "Black Panthers" were one of those members and participants of this particular movement. So, I mean, if you exploit this particular concept of racism, you might achieve beautiful results. Because if you stigmatize someone or put a label on someone, that this person or this particular nation or this particular group of individuals if they are racist, it would just be very embraceable by people who understand what it is. And, believe me, in the 1960-ies every single American already understood what racism is. Just, for a long time it was "swept under the rug" but at the same time in the 1960-ies everything was "brought to light". So and this particular concept, I believe, sounded more perhaps even appealing. So this is what I think and what I believe in on the basis of what I read.

Додаток 2.

Інтерв'ю з Доктором Сергієм Жуком, професором історії в Державному дослідницькому університеті Болл, штат Індіана, США.

Інтерв'юерка: Сокур Поліна. 15 березня 2026 року.

Інтерв'юерка: Як часто на вашу думку ФСБ дотримується аналогічних або схожих стратегій, що використовувало КДБ?

Доктор Сергій Жук: Вони завжди використовують методи КДБ, це плейбук. Тобто це спеціальні вказівки, які почали використовувати ще спочатку холодної війни. І не тільки КДБ, до КДБ Радянський Союз і радянська Росія створила у 1918 році так званий ГРУ. Державне Розвідувальне Управління. Це головне розвідувальне управління для військових операцій, і вони були більшими фахівцями і використовували цю низку методів, які потім, коли КДБ виросло з НКВД, ще при Сталіні, вони (КДБ) інкорпоровали в свою діяльність деякі методи (ГРУ). Але “старший брат” для них завжди був ГРУ. І навіть зараз вони (ГРУ) тримаються на відстані від ФСБ і Зовнішньої Розвідки - двох відділів колишнього КДБ. Тобто, вони використовують ці методи, але вони дуже винахідливі у їх використанні. І вони навіть краще грають, ніж американські аналогічні служби або українським логічної служби. Плюс, ви повинні розуміти, що українські аналогічні виросли з ГРУ і з КДБ. І навіть, я не хочу називати прізвища, навіть люди з оточення Зеленського мали родичів та навіть батьків, які були офіцерами радянських спецслужб. Я завжди ставлю цей знак питання, бо я втік з Радянського Союзу, бо я боявся цього. І навіть зараз я дуже скептично відношусь до нинішнього українського керівництва, включаючи пана Зеленського. Тобто ви повинні розуміти, що ці методи вони відтворюються на дуже високому рівні, вони мають фахівців з дуже доброю освітою і ви повинні розуміти, що ці

методи не являються такою моделлю старою, вони знаходяться в розвитку. Але ви повинні підкреслити цей генеалогічний зв'язок між класичним ГРУ, КДБ і теперішніми спецслужбами Росії. І люди, як Путін і його оточення, Патрушев і інші, вони вирости цій системі. Тобто, я б сказав, що вони теж самі методи (використовують), але ці методи більш практичні, більш наближені до реалій. Зараз ви повинні знати, що ГРУ і КДБ (ФСБ) роблять операції в Польщі і Прибалтійських країнах, використовуючи людей з радянського простору. Молодих людей, наприклад з України, які не мають грошей. Вони (ФСБ) дають гроші, щоб вони (молоді люди з України) робили якісь диверсії проти Польщі або проти Латвії. І кілька місяців тому назад були такі гучні процеси, про те як ГРУ і ФСБ, колишнє КДБ, роблять це. І вони успішно роблять, дискредитують образ України, образ Зеленського, Зеленський дуже нагадує мені Трампа, він спочатку каже, а потім думає, що він сказав. Оці люди з бізнесу розваг, вони, зрозумійте, мають іноді такий метод казати перед тим, як подумати, що буде з тим матеріалом, що ви сказали. Це типово і для американського керівництва, на жаль. І я би порадив Зеленському думати спочатку, а потім казати. Я підтримую, це моя країна, але ж...

Я боюсь, що КДБ і ГРУ, які мають значні не тільки фінансові, а й інтелектуальні ресурси. Людей з дуже добрим бекграундом, інтелектуальним, не таким, як у Трампа чи у Зеленського, вони переграють на теренах секретної війни. Оце, я боюсь, що вони використовують і Трампа, і помилки Зеленського.

Тобто ви в своєму дослідженні не повинні думати, що старі моделі 50-их, 60-их чи навіть до Другої Світової війни, які використовували в ГРУ, існують. Розумієте, ці спецслужби використовують все, що корисно, що може працювати. Але ж вони мають дуже гарну інтелектуальну базу. Вони мають дуже гарну освіту. І вони читають різні дослідження англійською, німецькою чи іншою мовою. Тобто, ви повинні представити як процес,

коли якісь моделі старі використовуються, але вже на новому у етапі. З новими підходами з новим аналізом і так далі.

Інтерв'юерка: Дякую! Моє наступне питання було щодо того, чи причиною ось цих часткових повторів та кружляння “по спіралі” є “сантимент” до тяглості традицій, незмінність геополітичних інтересів Росії чи щось інше?

Доктор Сергій Жук: Я маю сказати, що ми маємо справу з типовим російським імперіалізмом. І росіяни в ідеологічному плані виграють над Україною. Бо в Україні ніхто не займався ідеологічною підготовкою нашої молоді. Ні фільмів, ні театральних постанов, не книжок не видавалося, ні рок-концертів. Я виріс в рок-культурі тут. І я розумію, що навіть в радянські часи, українські ідеології використовували, і українське КДБ, використовували українські фольклорні елементи, виховували людей українськими патріотами, радянськими патріотами. І це була дуже добра справа, але після розпаду Союзу українські політики займалися тільки злодійством. Тобто вони використовували суспільні надра, суспільні ресурси для того, щоб стати багатим, щоб жити краще, ніхто не думав про українську культуру. Українську молодь. Українське майбутнє. І, як результат ми програвали, Україна. Ми кожного року з дружиною приїжджали в Україну, у нас хата в Дніпрі. І дружина мала мати, яка вже померла, на жаль. Ми бачили, що, розумієте, ми бачили, що ніякого патріотизму в Україні не було. Ми були навіть більш патріотичними, ми розмовляли російською мовою, але ми були патріотичними. Для нас, Україна - це наше дитинство, це Шевченко, який був для нас як Боб Ділан, для нашого покоління. Наша рок-зірка. А коли ми питали дітей в Дніпрі, чи в Запоріжжі, чи в Києві, вони нічого не знали з Шевченка, нічого не читали з Лесі Українки. Розумієте, наше покоління, яке виховане в радянські часи було більш патріотичним, і знало більше. Тобто був такий

поганий елемент розвитку України. В той час Росія і КДБ, там, ФСБ, вони зробили інше. Вони розвивали цей російський патріотизм, вони ідеалізували всіх цих Петра Першого, Катерину Другу. Навіть якщо всі знають, що Петро Перший був садист, що він вбивав людей, що він знімав шкіру з людей. В структурах це все приховували. Вони створили такий образ Росії і вони використовували наші помилки, української пропаганди. Українці ніколи не зверталися до досвіду Другої Світової війни. Не робили аналіз як Україна страждала. Україна більш постраждала у цю війну, ніж Росія. Але ніхто цим не займався. Я не знаю ніякої гарної праці історично-дослідницької про це після розпаду Союзу в Україні. В той час, коли росіяни все це робили, показали, що вони виграли війну і вони створювали цей імідж війни як їхньої. Розумієте? Їх історія, але це наша історія. І в нас ніхто не хотів критикувати цей російський імперський підхід в образі Другої Світової війни. І ми втратили цей пропагандистський момент. І результат - Україна була не готова ні до чого. Не створювала свою оборону, не створювала свої сили військові. Розумієте, те, що трапиться після 2022-ого року - це вже подвиг тих простих молодих патріотів, які загинули. Але, ви навіть пам'ятаєте, що робила влада в Україні. Коли створили цей імідж існування з Росією без війни. Що це все “їжте шашлики”, “нічого не буде”, навіть тоді, коли ЦРУ розповідало керівництву країни, що готується війна. Готується не військова операція. Це війна, справжня війна. І плюс, ви маєте пам'ятати, що будь-яка молода країна, яка мала справу з Росією, вона захищалася, створюючи, по-перше, оборону свою. Я нагадую досвід фінів, фіни виграли війну в 40-ому році. Незважаючи на те, що в той час територія була окупована Радянським Союзом. Вони виграли, бо вони створили армію. Ще до нападу Радянського Союзу, вони виховували фінську молодь у дусі, патріотизму теж саме з Польщею. А Україна не робила цього. І це було використано Путіним. І що він зробив, це, мабуть, ви знаєте. Він

використав колишній КДБ-істський наратив про українських націоналістів, бандерівців, які були “фашистами”. Ви знайдете в архіві, я знайшов там “мільйон” цих справ 60-их, 70-их .І він відтворив цей наратив, і використав помилки української пропаганди, українських політиків, які, іноді ідеалізували досвід Бандери, Мельника без пояснення, без аналізу цього. Якись зовнішні елементи цього, факели, використовуються без всякого аналізу, що Бандера був наказний цим нацистським режимом, що він закінчував війну в концетраційному таборі.

Розумієте, пропаганда має бути активною, навіть коли це контрпропаганда. А що робили українська пропаганда? Нічого не робили. Історики цим не займалися, вони їздили, як я, на Захід, жили там. Хто думав, що про майбутнє? І ці помилки використовував Путін. Чесно, кажучи, навіть в перший місяць, в перші години війни, без прямої допомоги американських спецслужб, Гостомель. Я не думаю, що Україна б продержалась. Навіть якщо у нас були мільйони патріотів, але в них не було, не зброї, не підготовки, нічого. І ми повинні розуміти, що Байденівська Америка врятувала Україну у 2022-ому році. І не потрібно зараз, як Зеленський це робить критикувати, що мало давали. Мало давали, бо Україна нічого не готувалися і навіть Байден розумів, що йому докладали, що українські друзі Президента крадуть гроші. Мільйони доларів, коли ми бачимо, тут, ви розумієте, ми ж платимо податки і це був дуже... Для нас, ми повинні розмовляти з місцевими політиками з сусідами, коли вони бачать ці мільйони. Розумієте моя платня за місяць - це менше менше відсотка, від того, що кралось українськими бюрократами в ці роки. Тобто і це використовується, як почали використовувати це КДБ, ФСБ проти України? Ми знаємо зараз, що агенти Путіна докладали Трампу про це. І Трамп використав це проти України.

Інтерв'юерка: Вибачте, змушена вас перебити, переживаю, що не впишемся в 45 хвилин. Наступне запитання - чи має потенціал дослідження практик КДБ з метою випередження наступних можливих атак ФСБ? Ця дослідницька практика радше виконує безпекову чи історичну функцію?

Доктор Сергій Жук: І з тої і з другої. Це потрібно пропагандувати.

Інтерв'юерка: Добре! Про операцію “Кедр” хотіла з вами поговорити, ви про неї зазначали як в своїх публікаціях, так і в інтерв'ю. Вона була розроблена “про запас” та закинута. Тобто розвідка була проведена, однак до дії вони (КДБ) тоді не перейшли. Проте ідея про внесення хаосу в місто, в цивілізацію, можна сказати, вона залишилася. І потім ми побачили її вже в 21-ому столітті. Спочатку до повномасштабного вторгнення, це був вірус “Петя”, якщо ви такий пам'ятаєте, що “поклав” не тільки українську інфраструктуру, але і перейшов на Захід. Потім вже застосування грубої сили у вигляді ракет та іншої зброї для знищення енергетичної інфраструктури. Тож я хотіла спитати, можливо ви в своїх дослідженнях стикалися з якимись іншими такими операціями, які свого часу були відкладені КДБ “на полицю”, з будь-яких причин, і потім були застосовані в 21-ому столітті?

Доктор Сергій Жук: Я вибачаюсь, але цей підхід не дуже добрий, тому що спецслужби використовують все, що їм потрібно. І американські, і МІБ Британії, і ФСБ в Росії, і СБУ в Україні. Не можна так сказати, вони там виписують цю модель чи старий якийсь підхід. Ви розумієте, те, що працює - все добре. І вони вони не думають, що це погано, що вони використовують стару якусь схему, яка працювала в 70-ті роки. Якщо вона працює зараз, чому б ні? Це розумієте, це як хабарі іноземним партнерам.

Хабарі використовуються спецслужбами ще спочатку цивілізації людської. В Месопотамії, в старовинному Римі, Англійська імперія використовувала це, американці, німці. І радянські спецслужби це робили, коли спробували давати хабаря демократам під час кампанії Ніксона. Вони боялися Ніксона, як республіканці в той час, не так, як Трампістські республіканці зараз. Тоді вони (республіканці) були антирадянські, антиросійські, всі. І радянські спецслужби ГРУ і КДБ давали гроші деяким політикам Америки. Але в той час американці були чесні люди. Вони відмовилися від цього хабаря. Тож, робиться теж і зараз. Вони (росіяни) дають хабаря українським політикам, вони дають в гроші польським, британським, німецьким. Вони фінансують через Маска (Ілона) і інших “useful idiots”. Це термін тут, на Заході, дуже популярний, корисні ідіоти. Корисні засоби. І ви повинні не дивитися, як використовується якась окрема операція. “Кедр” чи “Collision”, вони мали багато цих назв. Справа не в назві, а справа в тому, як творчо вони підходять до цього. І це типово для всіх спецслужб в світі. Я, до того, як писати всі свої книжки, я передивився книжки про спецслужби МІБ, ЦРУ, Ізраїльська розвідка та інші. Ви розумієте, справа не в назві і не в якійсь окремій моделі. А в тому, як люди використовують це. Вони можуть об’єднувати елементи різних операцій до купи. Все залежить від обставин, від конкретної ситуації. Хто думав, що українське керівництво буде таким корумпованим зараз? Ніхто не думав. Для мене був шок, коли я дивився на документи Держдепартаменту Сполучених Штатів та інших установ про те, що коїться, для мене це був шок. І це теж ,розумієте? Деякі з цих людей були пов'язані з ФСБ і Зовнішньої Розвідки Росії. Я не знаю, як в Україні це розглядається, мабуть, СБУ це знає, але люди не думають про це, для державності - це не дуже гарна справа, скажімо так.

Інтерв'юерка: Дякую! Також я хотіла б почути вашу думку щодо роботи КДБ з поміркованими прорадянськими україно-американськими інтелектуалами. Ви теж багато зазначали про це в своїх працях і мені цікаво, що на вашу думку, в першу чергу керувало цими прорадянськими поміркованими інтелектуалами-українцями? Чи вони намагались за співпрацею з КДБ сховатись від хвилі дескриптації, направленої на українську діаспору, чи ними керували гроші, чи це були справді ідеологічно налаштовані люди?

Доктор Сергій Жук: Ну, це дуже просто. Є такі “корисні ідіоти”, які навіть зараз, мають (ностальгічних)настроїв за радянським часами. Інші люди, які знаєте, вірять в пропаганду про фашистські образи українській політиці. Це все залежить від ситуації. Я думаю, що на жаль, це результат цього радянського досвіду. Я назвав кілька прізвищ в своїх дослідках людей, яких я знав. Професор Касьянов з Києва мав друга Олексія Міллера. Олексій Міллер був пов'язаний з розвідкою російською, його батько, був офіцером “Смерш” і КДБ. Я називав, забув цю прізвище, історика з Луцька, який зараз викладає political science в Оттаві в Канаді. Який розмовляє українською мовою і не можу розмовляти російською, бо він виріс на Волині. Він виріс в Луцьку. Я зараз час знайду його прізвище, теж писав, бо це теж ситуація інтересна, цікава.

Інтерв'юерка: Я пам'ятаю, що ви писали про О.Прицака і Б.Кравченко.

Доктор Сергій Жук: Прицак - це інша справа.

Інтерв'юерка: Це раніше.

Доктор Сергій Жук: Так, це раніше, він виріс в Радянському Союзі при війні і був в радянській Червоній Армії. Він займав помірковану позицію щодо радянської України, але він був дуже критичний щодо КДБ. Тож його пробували “використовувати”, але ж він залишався патріотом України, завжди. Але КДБ підкреслювали, що він не “бандерівець”, так він виріс в радянській Україні, в Києві працював. Але ж він дотримувався такого принципу, що потрібно бути обережним з радянською Україною, він не хотів підставляти людей, які виїжджали до центрів в Гарварді, розумієте? Він був дуже порядною людиною. І він ніколи не мав зв'язків з цими силовими (структурами). Але хотіли (КДБ) використовувати людей таких як він Але він не такий був, розумієте, він не мав ніякого відношення до спецслужб. Ми говорили про інше ім'я : Качановський! Качановський - це political scientist, він типовий українець. Він розмовляє тільки українською мовою, але, розумієте, щось у нього “трапилося з головою”, коли він жив в Канаді, він “бачив” в період Революції Гідності неонацистів. Він написав кілька статей про це. Навіть зараз він надрукував книжку де наголошує, що вся Революція Гідності і подальший розвиток України це був неонацистський, неофашистський рух. І він, я колись його зустрічав, він дуже патріотичний. Його патріотизм такий радянського махрового плану і його праці використовуються у пропаганді Путіна і так далі. Це не значить, що він агент!

Інтерв'юерка: Розумію!

Доктор Сергій Жук: Але ж використовуються. Він, розумієте, гірше, ніж... Його не потрібно порівнювати з директорами Гарвардської школи, це інша справа. Цей вчений займає таку проросійську пропутінську позицію, будучи 100% українцем. Це щось страшне, але я знаю родичів з Луцька, які навіть зараз дивляться радянські серіали. Які навіть зараз, розмовляючи

українською мовою. Використовуються іміджі радянської епохи, це страшне щось. Розумієте, це інша справа російського культурного і академічним імперіалізму. Коли Росія для боротьби з експансією Польщі католицької, вони використовували захід України, Волинь. Для того, щоб там збудувати православну церкву, російську православну церкву. Яка розмовляла українською мовою, але ментально була з Москвою. Це інша традиція, російського культурного імперіалізму. Яку зараз використовує Путін і Патрушев, і інші.

Інтерв'юерка: Тут добре лягло б питання про проникнення КДБ в сіоністські та клерикальні групи в США та Ізраїлі, адже ви теж про це писали. Перекладаючи це на сучасність, в Україні доволі часто релігійні осередки стають осередками пропаганди. За кордоном, на західну аудиторію, росіяни мали б також намагатися зробити щось подібне. Чи знаєте ви подібні випадки? Чи загалом колись росіянам вдавалося проникнути в клерикальну групу західної країни і справді щось в ній змінити?

Доктор Сергій Жук: Так і вони виробили, все це є в архівах. Я не знаю як зараз, але розумієте, ідеологічний наратив для радянського КДБ був дуже простий : український націоналізм - це фашизм, бандерівці і єврейський націоналізм це єврейський фашизм - сіонізм. Це дуже - дуже проста схема. І вони використовували це завжди, але коли потрібно було дискутувати саме українських патріотів, вони робили таку роботу, дуже просту роботу серед євреїв в Америці, в Канаді і так далі. Вони демонстрували, що ці українці, з якими ви працюєте разом , вони фашисти. Вони розстрілювали євреїв в період війни і таке інше. І це працювало. Вони, знаєте, що робили, я в книжці, операції КДБ це описував, вони зробили фільм. Який основний був на хроніці. Показуючи, як українські націоналісти розстрілювали,

катували євреїв. Так, були такі випадки, та це не значить, що кожен українець, включаючи моїх батьків був посібником фашистів. Але ж вони використовують це. Зробили фільм і показали в Торонто в Канаді. Це був скандальний випадок 70- ті роки, коли євреї в Канаді, в Америці почали дистанціювати себе від української діаспори. Це це була дуже вдала “гра” КДБ. Ви можете цей випадок, який я згадую в книжці, використовувати в своїй роботі, показуючи, що зараз вони роблять теж саме з інтелектуалами на Заході. Я зустрічав тут дуже талановитих істориків в Америці, в Канаді, які були під впливом цих жахливих “фактів” про те, як ці “бандерівці” вбивали в Донецьку. Це фальшивка, ця фальшивка спрацювала, розумієте? Але, по-перше, це була фальшивка, яка орієнтувались на лівих інтелектуалів. Бо ліві :марксисти, троцькісти, анархісти на Заході, мали такий ідеалістичний образ Радянського Союзу. А це правда, що Радянський Союз дав всім націям, людям право на працю. Зараз Україна іноді займає таку, не дуже історичну позицію, але я повинен вам нагадати, що більшовики використовували цю національну карту для того, щоб знайти підтримку в національних групах : євреїв, татар, українців грузин. Тих, які були під експлуатацію Російській імперії. І так з'явився Радянський Союз. І ви повинні розуміти, що багато інтелектуалів на Заході, які були ліві, які вирости в цьому марксистському середовищі, вони підтримували це. І навіть ці інтелектуали не хотіли зрозуміти, скільки українців загинули в період Голодомору. Бо для них це була жахлива реальність, як вони не потіли сприйняти, але це так. Таке трапилося зараз з цими інтелектуалами, які не хочуть зрозуміти, що російський режим - це фашистський режим. Розумієте?

Інтерв'юерка: Підкажіть, будь ласка, чи зможу я вас трошки затримати?

Доктор Сергій Жук: Так, п'ять хвилин, нормально?

Інтерв'юерка: Добре! Тоді останнє питання про західну інтелектуальну спільноту. Спостерігаючи за ситуацією в західному академічному середовищі з України складається враження, що афіліація викладачів, дослідників, спонсорів з Росією не лише не викликає засудження, а й взагалі не розглядається як загроза безпеці в університетах, в яких це відбувається. Адже переважно в усіх західних країнах, в національній безпековій стратегії цих країн визначено небезпеку російського впливу і одночасно цей вплив відбувається через академію. Як ви думаєте, чому досі, знаючи про те, що росіяни діють з університетів, з інтелектуального ком'юніті...

Доктор Сергій Жук: Це історично так склалося! Більшість. 90% радянських дослідників, які приїхали сюди і викладали радянську, російську історію, і навіть українську історію, вони були росіяни. Не просто росіян, вони були людьми з Москви. І не просто людьми з Москви вони були дітьми чи офіцерів КДБ чи високо поставлених бюрократів з Комуністичної партії. 90%! 90! Тільки 10% були росіяни, які приїхали десь периферії чи люди, як я, з України, який приїхав сюди без всяких зв'язків, тільки використовуючи мої зв'язки з американцями. Бо я займався американською історією, навіть зараз я себе називаю американістом, бо я займався Америкою. І це, по-перше, оцей вплив російськомовної радянської діаспори, яка була пов'язана з КДБ. Я назву тільки деякі імена. Хлопець з American University, який викладає радянську історію зараз. Він онук. Зараз я вам, скажу його... Федяшин! Це ви можете знайти в цій книжці, яку ви бачите. Вона називається "The KGB, Russian Academic Imperialism, Ukraine, and Western Academia, 1946–2024". Там ви знайдете, Федяшин, він онук генерала КДБ. А його батько був агентом, офіцером КДБ, і він зараз викладає історію Радянського Союзу в Американському

Університеті. Це один тільки приклад. Я можу назвати далі, далі, далі. Потім ще один вплив ви повинні знати, коли американський вчений, який вивчав Радянський Союз, виїжджав до Москви чи Ленінграду. Він знайомиться з дівчиною там. Які тільки і хотіли, щоб виїхати цього Радянського Союзу десь на Захід. Він одружувався з цією дівчиною. Як ви думаєте, під яким впливом він буде? Якщо він кохає цю дівчину, він буде слухати те, що вона каже. Це інший канал впливу. Більшість спеціалістів по Радянському Союзу чи радянського geopolitical space, political science, вони одружилися на росіянках. З дуже гарною освітою, розумієте, МГУ. І вони, це природно, я розумію це, вони будуть підтримувати тільки Росію. І коли росіянка буде казати вам, бачите, там “фашисти”, там “неонацисти”. “А пам’ятаєш, у Вітчизняну війну скільки загинуло людей?” Так що це навіть зараз. Люди, які виїхали з Росії, вони підтримують російську політику. Не тільки тому, що вони вірять. Ви повинні розуміти їх стан, в них є сім’ї, родини, батьки, матері десь з Алтаї чи в Москві. Він не може приїжджати маючи критику Росії, яку він проводить десь в Ball State University, до прикладу. Бо він буде зараз же арештований. Вони мають 2 паспорти. Я вам нагадаю, тільки один приклад. Ви знаєте, хто така Ніна Хрущова, так? Це онука лідера Радянського Союзу. І вона викладає тут в New School, так називається дуже гарний університет в Нью Йорку. І вона завжди їздила туди - сюди, бо в неї були родичі в Москві. Але колись вона щось сказала “не те”. І два дні тому Путін назвав її “іноагент”. Це значить, що вона прийде до своєї квартири і вона буде заарештована і піде у в'язницю. От це вони, розумієте, чому навіть талановиті і порядні росіяни з Москви повинні мовчати і підтримувати Путіна. Вони ніколи не повернувся додому. Так то я вам назвав історичний канал, тобто це ще з радянський часів вони виїжджали. Другий, що навіть зараз вони виїжджаючи бояться критикувати Путіна. І третій - це дружини або чоловіки з радянського союзу. І останній канал - це ліва ідеологія

марксистська. Вони не розуміють, що Путінська росія, це не соціалістична країна. Соціалізм там помер з Єльцина, коли корупція почалася, коли гроші з'явилися великі. І я зараз пробую довести до тями цих американців лівих, що Путін - це не комуніст. Це антикомуніст, який використовує комуністичні якісь канали, КДБ і так далі. Він - олігарх, який має маєтки, який має такі гроші, що нам і не снилося. І, розумієте, що зараз створюється на Заході. На Заході через цю війну в Україні ми маємо дуже критичну ситуацію. У всій Європі і в Америці. І я боюсь, що ми маємо зараз іншу загрозу. Реальний прихід фашистів і правих до влади. Дивіться, MAGA people в Америці. Це люди, які згодні з фашистськими практиками. Вони хочуть, що всіх іноземців виселили, щоб тільки вони, білі люди, тут були у влади. Дивіться, що робиться в Франції. У Франції ми маємо фашистський "фронт". Цілу низку організацій, які зараз пройдуть до Парижу, скоро в них вибори. Дивіться, що то коїться в Німеччині. Там "Альтернатива для Німеччини", хто їх підтримував?

Інтерв'юєрка: Росія.

Доктор Сергій Жук: Росія. Хто підтримує Трампа і людей з Кремля, які його оточують? Є люди, які мають дідів з КДБ, які в його оточенні. Всіх підтримує Путін. Вони не замислилися над тим чому Трамп ніколи не критикував Росію? Ніколи. Навіть зараз, він зняв всі санкції російських джерел. Тобто ми маємо дуже, дуже небезпечну тенденцію розміру. І, я б на місці Зеленського зараз би більше підтримував демократію в самій Україні. Критикував своїх колишніх друзів, які були корупціонерами. Не скривався б. Бо я боюся, що все це закінчиться дуже погано для Європи і для Америки, якщо праві виграють. Я думаю, що ще в листопаді тут може щось змінитися, в Америці. І будуть арештовані всі ці політики, які...

Інтерв'юерка: Ви думаєте будуть арештовані?

Доктор Сергій Жук: Я думаю, що будуть.

Інтерв'юерка: Ну це доволі позитивний прогноз.

Доктор Сергій Жук: Я думаю, що будуть, бо в нас тут корупція розвивається, ви не можете собі навіть уявити, що тут робиться. І розумієте, ці праві використовують все, навіть ситуацію в Ізраїлі. Ви знаєте, що там. Натаньяху не хоче сісти в тюрму, тобто він буде воювати до тих пір, поки Америка буде давати зброю. Америка буде давати, бо Трамп не хоче, щоб люди читали ці файли Епстайна, де він головна персона. Він знає, що це був для MAGA, це буде скандал. Щоб відволікти наше уявлення від того, що робиться починається війна, але він помилився. Він думав, що ця війна буде така коротка, як у Венесуелі. Бачите що коїться. Ну я не знаю, але ще один канал, який використовує росія проти Заходу - це праві сили, це фашистські організації. Як "Альтернатива для Німеччини", праві сили. І партія така існує і в Британії, це теж дуже страшно. Ви розумієте, в оточенні Трампа є такі люди, як Маск. Які не скривають свої праві погляди. Маск відкрито фінансує праві профашистські групи в Британії і "Альтернатива для Німеччини" вже у Німеччині. То щось страшне. Тобто ми живемо, в такий дуже небезпечний час. Ми молимося за Україну і за тих хоробрих людей, які захищають вас, нас від навали російського імперіалізму. Тобто дякую, що ви займаєтесь цим проектом, це буде дуже корисно.

Додаток 3.

Інтерв'ю з істориком Володимиром В'ятровичем, доктором історичних наук, громадським діячем, народним депутатом України IX скликання від фракції «Європейська солідарність», головою Українського інституту національної пам'яті в період з 2014-ого по 2019-ий роки.

Інтерв'юерка: Сокур Поліна. 29 квітня 2026 року.

Інтерв'юерка: Скажіть, будь ласка, чи можу я записати нашу розмову, щоб могли потім транскрибувати?

Володимир В'ятрович: Можете, можете тільки якось вас погано чути. От тепер добре. Супер.

Інтерв'юерка: Супер, дуже дякую. Я пишу про спадщину КДБ в когнітивній війні Росії проти України. Серед інших джерел я опрацьовувала книгу пана Любомира Луцюка. Коли ви презентували цю книгу в УКУ, ви говорили про те, що було помітно одразу ось цей наратив про те, що українці є нацистами, відновлення його в ранніх 2000-х. Я хотіла за це спитати, бо я якраз порівнюю у своїй курсовій операції КДБ та ФСБ. Тобто, умовно, беру наратив, що українці - це нацисти, і дивлюсь як він використовувався в часи Холодної війни, як він використовується росіянами зараз. Так само з різними іншими операціями. Конкретно зараз я пишу про операцію "Відплата", тож цікавлюсь розвитком цього наративу. Розкажіть, будь ласка, як оцей меседж про те, що українці є нацистами проявлявся в 2000-х роках? Можливо, десь можна про це почитати?

Володимир В'ятрович: Ох, я не знаю, чи можна про це десь почитати. Я вам як учасник цих подій можу розповісти. Отже, я думаю, що можна говорити про якісь такі взаємовпливи двох наративів. З одного боку,

“советський” наратив про “Велику вітчизняну війну”, “Велику перемогу” і так далі. Який ще довго в Україні після 91-го року зберігав домінуючу роль у впливі на суспільну свідомість. Спочатку по інерції, а потім, тому що вже десь підключилася і російська пропаганда, щоб підживлювати його. З другого боку, інший протилежний, по суті, наратив, в якому йдеться про український визвольний рух, боротьбу за Незалежність, зокрема, в контексті УНУ-УПА. Якраз на початку двохтисячних протистояння цих двох наративів загострилося. І коли в Україні перемогла Помаранчева Революція в 2004-ому році, наратив українського визвольного руху і деконструкція наративу “Великої Вітчизняної війни” вийшли на державний рівень. Тому що було створено Український інститут національної пам'яті, Президент Ющенко чітко зайняв, власне, таку позицію. І ті історики чи громадські активісти, які до 2004-ого року були радше в опозиції до державної політики національної пам'яті, в якій домінувала “Велика Вітчизняна війна”, навпаки почали задавати тон. І це викликало відразу дуже гостру реакцію з боку Росії, яка включила активну дискредитаційну кампанію проти українського визвольного руху. По змісту вона дуже мало відрізнялася від того, що говорилося в 40-х роки про “українсько-німецьких буржуазних націоналістів”, “колабораціоністів”. Тобто тези ті самі. Єдине - нові форми, це якісь фільми, включно з художніми, такі як “Назад в майбутнє”. Це, звичайно, соціальні мережі, які почали з'являтися, Інтернет, безліч різного роду публікацій. І якраз от з 2005-ого року триває таке от змагання наративів в Україні. Наративу українського визвольного руху і наративу «Великої Отечественной» в якому український визвольний рух представлений як колабораціоністський. Були різні, скажімо, коливання в перемогу однієї чи іншої сторони. Спочатку виглядало, що в Україні перемагає, власне, наратив українського визвольного руху, тому що створили Інститут національної пам'яті, мали президента, який підтримував. Президент Ющенко, ухвалив цілу низку

указів про Бандеру, про Шухевича, надавши їм звання героїв. Про український визвольний рух, щоб було ухвалено відповідний закон. Але закон так ніколи не було ухвалено, бо Ющенко не мав тоді на початку 2000-х, після Помаранчевої Революції, більшості в парламенті. Відповідно, це питання зависло. А в 2010-ому році, після виходу до влади Януковича, був навпаки, повний проросійський реванш в Україні. Тобто, всі ці російські тези починають домінувати. Український визвольний рух знову “колабораціоністи”. 9-ого травня 2010-ого року на Хрещатику великий воєнний парад з нагоди “Дня Перемоги”. Червоний прапор. Ухвалюється закон про використання червоного прапора на рівні Державним 9-ого травня. Здавалося б повний реванш, але це все зазнає краху після 2014-ого року, після перемоги Революції Гідності. І знову-таки на державний рівень виходить альтернативна чи, навіть, протилежна політика пам'яті, в якій йдеться про український визвольний рух, і врешті вона отримує законодавче підґрунтя. Тобто, у 2015-ому році ухвалюється два важливі закони в цьому контексті. Один з них поставив “крапку” в існуванні цього “совєтського” наративу про “Велику Вітчизняну війну”. Йдеться про закон про вшанування перемоги в Другої світовій війні, з яким, власне, термін “Велика вітчизняна війна” нарешті вилучено було з українського законодавства. І в той самий день паралельно було ухвалено закон про правовий статус учасників боротьби за Незалежність, яким нарешті визнано УПА. Але на інформаційному рівні протистояння тривало. Хоча тепер вже на користь підтримки в Україні українського визвольного руху і це дуже чітко видно по соціології. Дуже чітко, швидко, ще після 2014-ого року зростає відсоток людей, які відкидають, власне, ту “совєтську пам'ять” про “Велику Вітчизняну війну”, “9-те травня”, і все це пов'язане, і натомість визнають УПА, Бандеру, Шухевича і так далі. Ну і очевидно, що після початку повномасштабного вторгнення в 2022-ому році ці процеси просто ще пришвидшилися. І зараз співвідношення таке, що 11, якщо я не

помиляюсь, відсотків українців вважають 9-те травня для себе великим святом. Тобто це умовний показник тих, хто підтримує цей “совєтський” наратив. І 81, якщо я не помиляюся, відсотків українців вважають УПА, учасникам боротьби за Незалежність. Тобто от станому на тепер отака цілковито протилежна картина з домінуваннями цих наративів про український визвольний рух. Це не значить, що Росія перестала транслювати на Україну наратив “фашистів”, “нацистів” і так далі, але вони зараз мають значно менші відгуки в українській суспільстві. Але натомість Росія досить активно і, на жаль, успішно продовжує такі наративи експортувати десь на Захід. І не дарма, власне, однією із цілей повномасштабного вторгнення було названо “денесифікацію”, тому що для Росії це важливе виправдання теперішньої війни через апеляцію до Другої світової війни. І, на жаль, знову таки, як я казав, є певні успіхи в цьому. Як раз, от, згадана книжка “Enemy Archives”, є хорошим кейсом в цьому відношенні. Коли, книжка виходить у 2023-ому році і спочатку визнається одним з кращих історичних матеріалів 2023-ого року Американською асоціацією бібліотек, а потім, після статті проросійського журналіста Лева Галінкіна, який в своїй творчості “воював” проти Азову, говорив про громадянську війну в Україні на Донбасі і так далі, от, після цієї публікації, яка звинуватила, абсолютно безпідставно, книжку в нібито глорифікації нацизму, цю книжку вилучили з відзначених. От, для мене це стало таким, трошки, переломом того, що на Заході, принаймні, російські наративи знову таки починають підіймати голову. Інший приклад - це виступ ветерана Ваффен СС “Галичина” в канадському парламенті, пана Гуньки. Скандал, який радісно підхопила, знов таки, російська пропаганда, для того, щоб демонструвати, що, бачите, українці в роки Другої світової війни - це “нацисти” і “колабораціоністи”. Тому, зараз, якщо ми можемо говорити про якусь перемогу цих українських наративів в Україні, то, на жаль, в світовому контексті ще багато буде протистояння. Буквально,

вчора було опубліковано текст з приводу книжки такого собі Івана Качановського, який працює в Отавському університеті, який цілком повторює, абсолютно, російські наративи про “нацизм” українців, і книжку, яку відверто просувають на Заході, в тому числі за участю аж “цілого” Ілона Маска! І це теж приклад, от власне, цього просування російських наративів у світовому масштабі.

Інтерв'юерка: Супер, дякую. З “творчістю” пана Качановського я вже давно знайома, зокрема з його потугами щодо Ольги Бертельсен. Коли я передивлялась передвиборчі теледебати перед першими президентськими виборами в 91-му році, помітила як часто “закидали” Чорноволу про те, що він є націоналістом. Що він не розуміє, як справлятися з іншими етнічними меншинами і так далі. І, загалом, якщо подивитися динаміку, то до нього концентрація питань про націоналізм значно більша, ніж до інших кандидатів. Я хотіла запитати, чи, на вашу думку, чи внутрішнє поширення цього наративу про українців як “нацистів” в самій Україні вплинуло на перебіг виборів? І чи можна казати, що фактично станом на 90-ті роки наратив був так добре імплементований, що він безпосередньо вплинув на внутрішню політичну ситуацію, тобто на результат перших виборів?

Володимир В'ятрович: Безперечно вплинув, зважаючи на те, що цей наратив антинаціоналістичний, формувався десятиліттями, “совєтською” пропагандою, і станом на початок 90-х років він ще мав абсолютно домінуючий вплив. Напевно, за винятком, хіба, Заходу України, де йому суперечив альтернативний наратив, який опирався на безпосередню пам'ять тих людей, які брали участь в партизанській боротьбі, чи їхніх родичів. Там, де УПА ніколи не існувало, там, де про неї чули тільки з вуст “совєтської” пропаганди, то там ще в 90-ті роки до УПА ставилася вороже.

Тому перетворення терміну “націоналізм” в якусь, типу, політичну лайку, чи тавро навіть, воно використовувалося ще протягом 90-х років. І те, що ви навели випадок з 91-им роком, ну можна навести навіть і випадок з 2004-м роком, коли так само націоналізм прикріплюється до нацизму в іншій президентській кампанії - Віктора Ющенка. Якого малювали там з нацистськими рунами, звинувачуючи в тому, що він насправді є прихильником нацизму. Саме через те, що він давав позитивні оцінки Українській повстанській армії. Тому інерція цього наративу, “націоналізм дорівнює нацизм”, вона панувала, навіть, в суспільній свідомості українців десь до середини 2000-х. Тільки десь з 2005-го - 2006-го вона почала змішуватися, і тільки тепер можна сказати, що зміни відбулися.

Інтерв'юерка: Дякую! І підкажіть, як Ви думаєте, чи ці зміни більше зумовлені тим, як Росія поводить себе щодо України, умовно, пов'язані із зовнішньою політикою в 10-х роках і пізніше. Тобто з розвитком відчуття ворожості до Росії і відповідним відторгненням всіх наративів, які вона пресуває. Чи це заслуга активістів? Чи це якийсь мікс...

Володимир В'ятрович: Одне і друге! Це однозначно одне і друге, тому що, насправді, все починалося, якраз, з ініціативи різних громадських активістів, з окремих науковців, дослідників, які незважаючи на те, що держава цього не підтримувала, просуvalи цю проблематику. І, власне, саме ці активісти потім зробили цю, деякий час, навіть не просто оригінальну, а маргінальну думку домінуючою і такою, що почала формуватися вже на державному рівні. Тому це точно результат їхньої роботи. Але разом з тим, безперечно, що дуже активне використання Росією цих “совєтських” наративів і міфів в війні проти України цілковито їх дискредитувало. Тому Росія і російська війна радше виступила каталізатором цих змін, тобто пришвидшила просто це все. Але я думаю,

що воно все одно рухалося саме в такому напрямку. Можливо, якби не Росія, не агресивні дії Росії, можливо, воно б рухалося повільніше. Але, з іншого боку, якби не інформаційне протистояння Росії, то природнім чином, я думаю, ці всі процеси до кінця 90-х - початку 2000-х в Україні вже відбулися б. Але, власне, те, що Росія дуже активно в Україні мала можливості інформаційного протистояння, політичного, тобто вона мала цілі фракції в парламенті, які протистояли цьому, що цей процес призупинило. А потім спроба використати це в якості вже знаряддя у війні проти України навпаки пришвидшило цей процес через дискредитацію цих міфів і стереотипів. Тому, коротко відповідаючи на ваше питання, це, справді, мікс, поєднання, яке викликало, власне, такий резонанс.

Інтерв'юерка: І ще два останні питання. Перше - щодо того, яким чином Росія поширювала ці наративи. Цей меседж про ототожнення українського націоналізму з нацизмом поширювався через виключно російські канали комунікацій чи існували якісь гібридні засоби, до прикладу, стипендії для того, щоб академіки писали роботу про це, або щось подібне?

Володимир В'ятрович: Звичайно, що не тільки російські. Тобто, по-перше, була очевидна мережа, якихось впливів інформаційних російських в Україні. Чисто російських, тобто там, як вони називалися, "Центр Пушкіна", якщо я не помиляюсь. Тобто, це аналог "British Council", їх мережа, типу культурного співробітництва, яка була розкинута по всій Україні. Паралельно була діяльність фонду «Рускій мір», до речі, звідки ця назва пішла ідеології, яка була ще чіткіше інтегрована з російською православною церквою. Але цим не обмежалося, на жаль. Росія опиралися і на українських політиків, українські медіа, з якимись проросійськими поглядами. Частина з них підтримували і поширювали ці погляди з ідеологічних міркувань, тому що вони так хотіли вірити, чи залишалися в

полоні з якихось міфів, стереотипів. Частина, безперечно, за це отримували гроші. Ось так як нещодавно стало відомо про оплату, просування мовного закону Ківалова - Колісніченка. Так само раніше виявлялися інформації про оплату якихось публікацій, в тому числі про проти ОУН - УПА. Той самий Колісніченко тим займався. Колісніченко відомо, що агент Російської Федерації, зараз він є громадянином Російській Федерації, тобто людина, яка точно робила це за гроші. Тому, використовувались всі можливі інструменти, але, на жаль, така трошки неготовність українського суспільства до змін, яка дозволяла легальну діяльність в Україні різних відверто проросійських інформаційних каналів, навіть політичних. Тобто до 2014-ого року у нас комуністична партія була присутня в парламенті. Я вже мовчу про всякі там “СДПО” (Соціал-демократична партія України (об'єднана)), “Партію регіонів”, які повторювали ті самі наративи. Тому Росія використовувала і їх, тобто це теж був мікс.

Інтерв'юерка: Добре, дякую! І останнє питання, щодо нинішньої ситуації. Зараз всередині України вже, як ви наводили статистику, ніби ми вже позбулися цього наративу в переважній більшості, але водночас доволі сильно серед молоді, назріває певний фанатизм щодо право-радикальних ідеологій. Подекуди серед таких організацій виникають також сипатії до нацизму. І з того, що мені відомо, ці молодіжні організації, які носять атрибутику приналежну до нацизму, чорне сонце і так далі, вони не розуміють до кінця, що воно означає і роблять це переважно через бунтарський молодіжний дух. Але все ж з цим потрібно боротися, бо їх фото потрапляють на Захід і виходить, що це все боротьба про чистоту фактів...

Володимир В'ятрович: Абсолютно згоден з вами. Знаєте, проблема ще в тому полягає, що багато українців досі сприймає націоналізм, виключно через призму “совєтської” пропаганди. Те, що націоналізм - це якась ксенофобія, антисемітизм, агресивний радикалізм. Але на відміну від того, що говорила “совєтська” пропаганда вони вважають, що це класно. “Давайте будемо робити саме те, що казала “совєтська пропаганда”, але будемо вважати, що це добре”. Але це те саме абсолютно спотворене обличчя українського націоналізму, яке не має нічого спільного з українським націоналізмом, і власне є таким маргінальним продовженням “совєтської пропаганди”. Тому, безперечно, треба пояснювати, що нацизм не має жодного відношення до українського націоналізму. Це один із ворогів українського націоналізму, тому що нацисти вбивали українських націоналістів саме за їхню боротьбу за Незалежність. І зараз використовувати якісь нацистські символи чи шанувати якихось нацистів, ну, не менше ганебно, ніж шанувати комуністів. Тому що одні і другі не бачили в Україні якогось суб'єкту, вони бачили Україну виключно колонією, і готові були знищувати все українське. Тому категорично неправильно є це “гойдання” якогось “маятника” , від “антисовєтського”, давайте перейдемо до якогось нацистського, це не має нічого спільного з українським націоналізмом. Український націоналізм – це рівновіддалена сила посередині, яка тоді знайшла в собі сили і рішучості попри всі складності боротися проти двох цих територіальних режимів. І сьогодні, не маючи такої потреби, вибирати якусь з цих двох для того, щоб нею запропонуватися - це абсурд.

Інтерв'юєрка: Це правда. Однак таке наївне питання - це як з цим боротися. Дерадикалізація, освіта - це все-таки очевидні відповіді, але, на жаль, зараз відповідь до кінця не зрозуміло.

Володимир В'ятрович: Я думаю, далі так, освіта. Тому що, на жаль, бракує в нас ще поширені інформації про, зокрема, злочини нацистів проти українців. Все, що ми знаємо про злочин нацистів проти українців, це здебільшого з “совєтських” книжок. Очевидно, що “совєтські” книжки вже зараз є дискредитовані, але це не значить, що злочинів нацистів проти українців не було. Тому потрібно активувати такі дослідження. Треба показувати, що робили нацисти з українцями, треба показувати, як боролися українські, в тому числі, націоналісти з нацизмом.

Інтерв'юерка: Добре, дуже вам дякую. Дякую, що виділили час і сподіваюсь, я вас не втомила!

Володимир В'ятрович: Дякую, дякую, добре, що нарешті вийшло!

Інтерв'юерка: Гарзд, гарного дня, до побачення!

Володимир В'ятрович: До побачення!

Список використаних джерел:

1. Андрій Діхтяренко. (2020). Росія і теорії змови про коронавірус. Що спільного? Радіо Свобода.
<https://www.radiosvoboda.org/a/teorii-zmovy-pro-koronavirus-i-rosiia/30532456.html>
2. Anatolij Nosenko. (2009, August 13). SichCentr 17 6 ГЕТЬМАН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ КАНДИДАТ У ПРЕЗИДЕНТИ УКРАЇНИ 1 грудня 1991 року. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=O63G49UIOt0>
3. Брода, А., & Сіромський, Р. (2023). За що вибачається Трюдо? Localhistory.org.ua.
<https://localhistory.org.ua/texts/interviu/za-shcho-vibachaietsia-triudo/>
4. В украинской рождественской постановке в церкви Нью-Джерси появился антисемитский персонаж, что вызвало критику. (2026, January 18). Лехаим.
<https://lechaim.ru/news/v-ukrainskoj-rozhdestvenskoj-postanovke-v-tserkvi-nyu-dzhersi-poyavilsya-antisemitskij-personazh-cto-vyzvalo-kritiku/>
5. Витяг з НВА/X, План спільних та скоординованих активних заходів розвідувальних органів МВС [Міністерства внутрішніх справ] Народної Республіки Болгарія [НР] та МДБ [Міністерства державної безпеки] НДР на 1987 та 1988 роки, 3 вересня 1986 року. Отримано Крістофером Нерінгом. Джерело: CDDAABCSISBNA-R, F. 9, Op. 4, AE 670, с. 112
6. Дмитрий Волчек. (2018). "В путинских спецслужбах бардак". Наблюдения экс-разведчика. Радио Свобода.
<https://www.svoboda.org/a/29540259.html>

7. Дмитро Михайлов. (2023, September 20). Зеленський відвідає з візитом Канаду. Суспільне | Новини.
<https://suspilne.media/576501-zelenskij-vidvidae-z-vizitom-kanadu/>
8. Дніпровська районна в місті Києві державна адміністрація. (2024, December 1). Kyivcity.gov.ua.
<https://dnipr.kyivcity.gov.ua/news/1-hrudnia-1991-roku-vidbuvsia-vseukrainskyi-referendum-shchodo-nezalezhnosti-ukrainy>
9. Довженко, М. (2020, травень 2). «1+1» поширив російський фейк про «американські біолабораторії» в Україні. Detector Media.
<https://detector.media/infospace/article/176836/2020-05-02-11-poshyryv-rosiyskyu-feyk-pro-amerykanski-biolaboratorii-v-ukraini/>
10. Документи МГГ (1976–1982). (1978). Зловживання законодавством про працю. Документ № 47.
<https://web.archive.org/web/20150502043018/http://www.mhg.ru/history/14DA65B>
11. Дубов, Д. В., Баровська, А. В., Ісакова, Т. О., Коваль, І. О., & Горбулін, В. П. (2017). Концепція "активних заходів" СРСР: погляд ЦРУ. Niss.gov.ua.
https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-07/aktuvni_zahodu-52c32.pdf
12. Ева Томпсон. (2024, January 24). Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. Наш Формат.
<https://laboratory.ua/products/trubadury-imperii-rosijska-literatura-i-kolonializm>
13. Ермолин, А. (2011, February 19). Разрушители Отечества. Newtimes.ru.
<https://newtimes.ru/articles/detail/34773/>

14. Єлена Гункель. (2021, April 17). ФСБ заявила о предотвращении военного переворота в Беларуси. Deutsche Welle. <https://www.dw.com/ru/fsb-zajavila-o-predotvrashhenii-voennogo-perevoro-ota-v-belarusi/a-57242022>
15. Жук, С. (2023, February). Сергій Жук: "Нам слід публічно називати імена тих осіб, які фальсифікують історію." Uamoderna.com. <https://uamoderna.com/backward/serhiy-zhuk-nam-slid-publichno-nazyv-aty-imena-tykh-osib-iaki-falsyfikuiut-istoriiu/>
16. История создания: Федеральная Служба Безопасности. (2016). Wwww.fsb.ru. <http://www.fsb.ru/fsb/history.htm>
17. Інформаційне повідомлення Голови КДБ Віталія Федорчука до ЦК КПУ за березень 1974-ого року. (1974). Електронний архів українського визвольного руху. <https://drive.google.com/file/d/1ao484CoMYHexvTmvMН4HFhhTEXS KbpWg/view>
18. Історична правда. (2023, March 15). Кинув виклик Хрущову: звідки росте коріння про "антисемітизм" Ярослава Стецька? Історична правда. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/03/15/162489/>
19. КМЄС допомагає комунікаційникам МВС покращувати методи протидії іноземним маніпуляціям в інфопросторі. (2025, February 26). EUAM Ukraine. <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/euam-helps-moia-communication-teams-improve-methods-of-counter-foreign-manipulation-in-the-information-space/>
20. Кокурин, А., & Петров, Н. (2003). Лубянка органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1991: справочник. Google Books.

https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9B%D1%83%D0%B1%D1%8F%D0%BD%D0%BA%D0%B0.html?id=6BcFAQAAIAAJ&redir_esc=y

21. Колпакиди, А., & Прохоров, Д. Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки. Библиотека НИПЦ "Мемориал." <https://ru-history.livejournal.com/2804575.html>
22. Костя Андрейковець. (2020, August 18). Протесты в Беларуси — в Минск прилетел самолет ФСБ. Babel.ua. <https://babel.ua/ru/news/49604-novaya-gazeta-v-minske-prizemlilsya-sa-molet-fsb-kotorym-veroyatno-polzuetsya-direktor-bortnikov>
23. Ландер, І. (2007). Негласные войны. История специальных служб 1919–1945. Книга перша. Частина 2: Военная разведка. С. 34. https://www.lander.odessa.ua/1_34.php
24. Медійна ініціатива за права людини. (2026, May 11). ФСБ сховала в СІЗО на Уралі викрадених мелітопольців. МІПЛ. <https://mipl.org.ua/fsb-shovala-v-sizo-na-urali-vykradenyh-u-melitopoli-medijnykiv/>
25. МИД РФ. (2025). О ситуации с правами человека на Украине. Mid.ru. https://mid.ru/ru/foreign_policy/doklady/2028032/
26. Мирний, М. (2022, March 3). Евакуація іноземців з України: чи справді є расова дискримінація? ZMINA. <https://zmina.info/articles/evakuacziya-inozemcziv-z-ukrayiny-chy-spravdi-ye-rasova-dyskryminacziya/>
27. Михайлюк, О. (2021, September 27). В'ячеслав Чорновіл — досьє, біографія, фото, останні новини. Парламент.UA. <https://parlament.ua/dossier/chornovil-vyacheslav/>

28. Міністерство зовнішніх справ РФ. (2022). О специальной военной операции на Украине и политике России на постсоветском пространстве. Pekin.mid.ru.
https://pekin.mid.ru/ru/news/o_spetsialnoy_voennoy_operatsii_na_ukraine_i_politike_rossii_na_postsovetском_prostranstve/
29. Національний інститут психічного здоров'я, Чеська Республіка. (2024, November 18). Марек Гавлік: Когнітивна війна має на меті змінити сприйняття світу, головне поле битви – людський мозок. NUDZ.cz.
<https://www.nudz.cz/uk/noviny-ta-podiji/marek-gavlik-kognitivna-viina-maje-na-meti-zminiti-spriinjattja-svitu-golovne-pole-bitvi-ljudskii-mozok>
30. Окіпнюк, В. Т. (2021). Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР. History.org.ua.
https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Komitet_derzh_bezpeky
31. Оксана Пых. (2020, March 15). Коронавирус изобрели в Латвии? А почему бы и нет. Sputnik Латвия.
<https://lv.sputniknews.ru/20200315/Koronavirus-izobreli-v-Latvii-A-pochemu-by-i-net-13379140.html>
32. Олег Челяк. (2024, April 18). В'ятрович про виключення книжки про УПА з переліку в США. Суспільне | Новини.
<https://suspilne.media/culture/726371-pospisne-risenna-bez-poperedzenn-a-vatrovic-pro-viklucenna-knizki-pro-upa-z-pereliku-najkrasih-istoricnih-vidan-u-ssa/>
33. Олександра Худякова. (2025, September 10). Справи Майдану: керівники ФСБ та МВС РФ отримали підозри. Deutsche Welle.

<https://www.dw.com/uk/spravi-pro-vbivstva-na-majdani-kerivnikam-fsb-ta-mvs-rf-ogolosili-pro-pidozri/a-73954284>

34. Олена Куренкова. (2023, September 28). Хто такий Ярослав Гунька через якого пішов у відставку спікер парламенту Канади. Суспільне | Новини.
<https://suspilne.media/582821-ukrainec-z-ss-galicina-hto-takij-aroslav-gunka-cerez-akogo-pisov-u-vidstavku-spiker-parlamentu-kanadi/>
35. Олеся Хромейчук. (2016, December 8). Радянська репатріаційна місія та британська комісія з перевірки біженців. Україна Модерна.
<https://uamoderna.com/md/khromeychuk-repatriation/>
36. Остальский, А. (2005, October 17). Поражение КГБ в "третьем мире" — версия Митрохина. BBC.
http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_4350000/4350022.stm
37. Попов, Е. А. (2024). Стаття «Украинский нацизм в наши дни: источники происхождения и идейно-политическая типология». France.mid.ru.
https://france.mid.ru/ru/presse/statya_ukrainskiy_natsizm_v_nashi_dni_istochniki_proiskhozhdeniya_i_ideyno_politicheskaya_tipologiya/
38. ПРИКАЗ НОМЕР ОДИН (Приказ Андропова о создании группы "Альфа", 1974 г). (1974, July). Famhist.ru.
<http://www.famhist.ru/famhist/alfa/00003993.htm>
39. Примаков, Є. М. (Ред.). (1996). Очерки истории российской внешней разведки: Том 2. С. 110–128.
40. Ренат Давлетгільдєєв. (2017, March 15). Каждый третий – чекист. Как силовики захватывали власть в России. Настоящее Время.
<https://www.currenttime.tv/a/28372143.html>

41. Роман Мельник. (2024, April 17). Асоціація бібліотек США вилучила книгу про УПА за редакцією В'ятровича зі списку найкращих історичних матеріалів 2022–2023 років. Детектор медіа. <https://ms.detector.media/withoutsection/post/34694/2024-04-17-asotsiatsiya-bibliotek-ssha-vyluchyla-knygu-pro-upa-za-redaktsiieyu-vyatrovycha-zh-spysku-naykrashchyykh-istorychnyykh-materialiv-2022-2023-rokiv/>
42. Святослав Касавченко. (2024, November 21). 11 лет киевскому Майдану: нацизм развалил Украину, развалит и Запад. Kuban24.tv. <https://kuban24.tv/item/11-let-kievskomu-majdanu-natsizm-razvalil-ukrainu-razvalit-i-zapad>
43. Скляревська, Г. (2020, травень 1). «Американские лаборатории в Украине»: Медведчук и «1+1» реанимировали российский фейк. MediaSapiens / Detector Media. <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/24602/2020-05-01-amerykanskye-laboratoryy-v-ukrayne-medvedchuk-y-11-reanymyrovaly-rossyyskyy-feyk/>
44. Собрание законодательства Российской Федерации №15, ст. 1269. (1995, April 10). Archive.org. <https://web.archive.org/web/20180222165358/http://www.szrf.ru/szrf/doc.phtml?nb=100&issid=1001995015000&docid=615>
45. Суспільне Медіатека. (2025, March 16). Дебати між кандидатами в Президенти України (листопад 1991 року). YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=_yceG090erc
46. Туровський, Д. (2018). ГРУ — це взагалі що? Кого беруть у шпигуни? І чому їх так часто розкривають? Meduza.io. <https://meduza.io/feature/2018/10/15/gru-eto-voobsche-cto-kogo-berut-v-shpiony-i-pochemu-ih-tak-chasto-raskryvayut>

47. Україна Модерна. (2017, April 21). Бабин Яр в епоху неосталінізму і до розвалу СРСР. Україна Модерна.
<https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-jar-4/>
48. Українське движение, объединяющее экстремистские организации, идеология которых близка к национал-социализму. (2019, March 20) Wikipedia.org.
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B7%D0%BC_%D0%BD%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B5
49. Укрінформ. (2020, травень). Медведчук поширює в Україні російські фейки про Covid-19 – Держдеп США. Укрінформ.
<https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3020481-medvedcuk-posirue-v-ukraini-rosijski-fejki-pro-covid19-derzdep-ssa.html>
50. Центр «Досьє». (2020, April 5). ФСБ і інші силовики. ФСБ.
<https://fsb.dossier.center/other/>
51. Центр «Досьє». (2020, October 5). Lubyanka federation: How the FSB determines the politics and economics of Russia. Atlantic Council.
<https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/lubyanka-federation/>
52. Центр «Досьє». (2023, April 18). На дахах посольств РФ в Європі — майже 200 антен, а вислані "дипломати" їх обслуговували. ФСБ.
<https://fsb.dossier.center/antenna/>
53. Центр «Досьє». (2025, July 13). "Не дай бог, Семен, буде злив інформації." ФСБ. https://fsb.dossier.center/fsb_agent/
54. Центр «Досьє». (2026a). Пригоди "онучки Маркса" в Росії. Dossier.center.

- <https://fsb.dossier.center/priklyucheniya-vnuchki-marksa-v-rossii-kak-protivnicza-obedineniya-germanii-stala-rabotat-na-fsb/>
55. Центр «Досьє». (2026b). Корисні патріоти. Dossier.center.
<https://fsb.dossier.center/useful-patriots/>
56. Центр «Досьє». Питання наступності між КДБ та ФСБ. Dossier.center.
<https://fsb.dossier.center/preemstvennost/>
57. Чертопруд, С. (2002). Научно-техническая разведка от Ленина до Горбачева. Google Books.
https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%BE_%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B0.html?hl=ru&id=dPZgODn5SR8C&redir_esc=y
58. Шарафмал, Ф. (2021, September). Операція "Пандора": як Кремль хотів зруйнувати США через расову війну. 24tv.ua.
https://24tv.ua/operatsiya-pandora-yak-kreml-hotiv-zruynuvati-ssha-cherez-rasovu_n1729929
59. Юрій Шейко. (2020, March 20). Фейки з Росії про коронавірус. Deutsche Welle.
<https://www.dw.com/uk/%D1%8F%D0%BA%D1%96-%D1%84%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%96%D1%80%D1%83%D1%81-%D0%BF%D0%BE%D1%88%D0%B8%D1%80%D1%8E%D1%8E%D1%82%D1%8C-%D0%B7-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%97-%D1%83-%D1%94%D1%81/a-52855904>
60. Як "українсько-американський" журналіст Голінкін руйнує імідж України на Заході й просуває пропаганду РФ. (2024, April 22).

Texty.org.ua.

<https://texty.org.ua/fragments/112295/yak-ukrayinsko-amerykanskyj-zhurnalist-golinkin-rujnuye-imidzh-ukrayiny-na-zahodi-j-prosuvaye-propahan-du-rf/>

61. Як "українсько-американський" журналіст Голінкін руйнує імідж України на Заході й просуває пропаганду РФ. (2024, April 22). Texty.org.ua.

<https://texty.org.ua/fragments/112295/yak-ukrayinsko-amerykanskyj-zhurnalist-golinkin-rujnuye-imidzh-ukrayiny-na-zahodi-j-prosuvaye-propahan-du-rf/>

62. Kostyshyn, V. (2024). Когнітивна війна як складова сучасної гібридної війни. Law and Security: Journal of the Ukrainian Law Academy of Internal Affairs, 7(1), 75–85. https://lsej.org.ua/7_2024/75.pdf

63. LingvaLexa. (2026, February 23). Дослідження "Слова, що вбивають: як російська пропаганда впливає на мобілізацію та бойову мотивацію". Lingvalex.com.

<https://www.lingvalex.com/posts/lingvalex-prezentuie-doslidzhennya-sl-ova-shcho-vbivayut-yak-rosiyska-propaganda-vplivaie-na-mobilizaciyu-t-a-boyovu-motivaciyu/>

64. Ministry of Digital Transformation of Ukraine. (2026). Перелік загроз у сфері національної та інформаційної безпеки України (С. 12–15). https://yurvisnyk.in.ua/v1_2026/42.pdf

65. Ukrinform. (2021, November 5). Експертка назвала п'ять груп російських фейкових наративів про COVID-19. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3345708-eksperti-nazvali-pat-grup-rosijskih-fejkovich-narativiv-pro-covid19.html>

66. AfricaNews. (2022, February 28). Russia-Ukraine conflict: Africans face racial discrimination in Ukraine. Africanews. <https://www.africanews.com/2022/02/28/russia-ukraine-conflict-africans-face-racial-discrimination-in-ukraine/>
67. Agee, C. (2018, April 30). History. CovertAction Magazine. <https://covertactionmagazine.com/history/>
68. Agee, P. (1987). "On the run". Lyle Stuart.
69. Andreescu, A., & Dulgheru, V. (2019). Conclusions on hybrid warfare. "Annals: Series on Military Sciences, 11"(2), 45–52. <https://doaj.org/article/ae03d5db1f004fa89aa08e1246178fb2>
70. Andrew, C., & Mitrokhin, V. (1999a). "The Mitrokhin archive: The KGB in Europe and the West". Allen Lane / Penguin.
71. Andrew, C., & Mitrokhin, V. (1999b). "The sword and the shield: The Mitrokhin archive and the secret history of the KGB". Basic Books.
72. Arnaud Develay. (2024, November 9). Maria Butina: Russia's Iron Lady. CovertAction Magazine. <https://covertactionmagazine.com/2024/11/09/maria-butina-russias-iron-lady/>
73. Arnold, C. (2009, March 30). New Russian claims on Estonian cyberattacks. Radio Free Europe/Radio Liberty. https://www.rferl.org/a/Russian_Groups_Claims_Reopen_Debate_On_Estonian_Cyberattacks_/1564694.html
74. Atlantic Council. (2021). "Lubyanka federation: How the FSB determines the politics and economics of Russia". <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/lubyanka-federation/>

75. Avalon Project. (n.d.). The International Military Tribunal for Germany. Yale.edu. https://avalon.law.yale.edu/subject_menus/imt.asp
76. Badanin, R. (2026, March). Trust, blood, and power in Putin's Russia. "Journal of Democracy". <https://www.journalofdemocracy.org/online-exclusive/trust-blood-and-power-in-putins-russia/>
77. Baer, R. (2010, November 10). Foreign Policy: Spy versus rogue spy. NPR. <https://www.npr.org/2010/11/10/131211560/foreign-policy-spy-versus-rogue-spy>
78. Belton, C. (2022, March 9). How Putin cemented his power: the KGB and rise of Kremlin Inc. "The Times". <https://www.thetimes.com/life-style/article/how-putin-cemented-his-power-the-kgb-and-rise-of-kremlin-inc-tmp8jp22r>
79. Berlin, I. (1998). "The proper study of mankind". Google Books. <https://books.google.com.om/books?id=78xbiaLnxp4C>
80. Bertelsen, O. (2021). Ukrainian and Jewish émigrés as targets of KGB active measures in the 1970s. "International Journal of Intelligence and CounterIntelligence, 34"(2), 267–292. <https://doi.org/10.1080/08850607.2020.1750093>
81. Bowen, A. S. (2020). "Russian military intelligence: Background and issues for Congress" (CRS Report No. R46616). Congressional Research Service. <https://sgp.fas.org/crs/intel/R46616.pdf>
82. Brennan Center for Justice. (2021, June 8). New method, same strategy: Russia has long exploited U.S. racial divisions. <https://www.brennancenter.org/our-work/analysis-opinion/new-method-same-strategy-russia-has-long-exploited-us-racial-divisions>

83. Brier, J., et al. (2020). Fighting an epidemic in political context: Thirty-five years of HIV/AIDS policy making in the United States. "Social History of Medicine, 33"(3), 1001–1028. <https://doi.org/10.1093/shm/hkaa006>
84. Buresh, D. L. (2020). A critical evaluation of the Estonian cyber incident. "Journal of Advanced Forensic Sciences, 1"(2), 7–14. <https://doi.org/10.14302/issn.2692-5915.jafs-20-3601>
85. Cassese, A. (1946, December 11). United Nations Audiovisual Library of International Law. [Legal.un.org. https://legal.un.org/avl/ha/ga_95-I/ga_95-I.html](https://legal.un.org/avl/ha/ga_95-I/ga_95-I.html)
86. Center for European Policy Analysis [CEPA]. (2025). "War without end: Russia's shadow warfare". <https://cepa.org/comprehensive-reports/war-without-end-russias-shadow-warfare/>
87. Center for European Policy Analysis. (2022). "The evolution of Russian hybrid warfare: Ukraine". CEPA. <https://cepa.org/comprehensive-reports/the-evolution-of-russian-hybrid-warfare-ukraine/>
88. Central Intelligence Agency, Directorate of Intelligence. (1977, May). "The Soviet view of the dissident problem since Helsinki". https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000498620.pdf
89. CISA. (2021, July 20). Cyber-attack against Ukrainian critical infrastructure. Cybersecurity and Infrastructure Security Agency. <https://www.cisa.gov/news-events/ics-alerts/ir-alert-h-16-056-01>
90. Clunan, I., Lavoy, P., Martin, S., & Leitenberg, M. (2008). False allegations of U.S. biological weapons use during the Korean War. In "Terrorism, war, or disease?" (pp. 131–165). Stanford University Press.

https://cisssm.umd.edu/sites/default/files/2019-07/leitenberg_biological_weapons_korea.pdf

91. Cognitive Warfare — NATO's ACT. (2023, December 12). NATO's ACT.
<https://www.act.nato.int/activities/cognitive-warfare/>
92. COMDOS, Information Nr. 2742 (russ.), 1987; COMDOS-Arch-R, F. 9, op. 4, a.e. 675, Bl. 156–159.
<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/208948>
93. Commission of Inquiry on War Criminals. (1986, December).
https://24deffd9-5634-44a5-8a9e-e6a319b8de08.usrfiles.com/ugd/24deff_8a08d921bfff45e9bd174de69e990ad8.pdf
94. Communications, S. (2026, March 17). Information integrity and countering foreign information manipulation & interference (FIMI). EEAS.
https://www.eeas.europa.eu/eeas/information-integrity-and-countering-for-eign-information-manipulation-interference-fimi_en
95. Conley, H. A., & Theodora, S. (2022). What's old is new again: Cold War lessons for countering disinformation. “Texas National Security Review”.
<https://tnsr.org/2022/09/whats-old-is-new-again-cold-war-lessons-for-countering-disinformation/>
96. Cormac, R., & Aldrich, R. J. (2018). Grey is the new black: Covert action and implausible deniability. “International Affairs, 94”(3), 477–494.
<https://doi.org/10.1093/ia/iyy067>
97. COVERTACTION INFORMATION BULLETIN. (1987, July).
<https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP81M00980R000400040050-9.pdf>

98. CovertAction Magazine. (2022, April 5). CAM — Teach-in webinar — War in Ukraine [Video]. YouTube.
<https://www.youtube.com/watch?v=wE5fv0UiFFc>
99. Crimean Human Rights Group. (2025, February 6). Statement of human rights organisations on another wave of searches and detentions of Crimean Tatars.
<https://crimeahrg.org/en/statement-of-human-rights-organisations-on-another-wave-of-searches-and-detentions-of-crimean-tatars/>
100. Cull, N., Gatov, V., Pomerantsev, P., Applebaum, A., & Shawcross, A. (2017). “Soviet subversion, disinformation and propaganda: How the West fought against it — an analytic history, with lessons for the present”. LSE.
<https://www.lse.ac.uk/iga/assets/documents/arena/2018/Jigsaw-Soviet-Subversion-Disinformation-and-Propaganda-Final-Report.pdf>
101. Deppe, C. (2023, October 16). Disinformation in cognitive warfare, FIMI, hybrid threats. The Defence Horizon Journal.
<https://tdhj.org/blog/post/disinformation-cognitive-warfare-hybrid/>
102. Deppe, C., & Schaal, G. S. (2024). Cognitive warfare: A conceptual analysis of the NATO ACT cognitive warfare exploratory concept. “Frontiers in Big Data, 7”. <https://doi.org/10.3389/fdata.2024.1452129>
103. Deppe, C., Fotescu, A., & Schaal, G. (n.d.). The understanding of cognitive warfare in comparative perspective. NATO STO.
<https://publications.sto.nato.int/publications/STO%20Meeting%20Proceedings/STO-MP-HFM-361/MP-HFM-361-P13.pdf>
104. Diesen, G., & Dubovyk, V. (2023). War of broken fraternity: Competing explanations for the outbreak of war in Ukraine in 2014. “Journal of

- Slavic Military Studies, 36”(2).
<https://doi.org/10.1080/13518046.2023.2201114>
105. Dillon, J. (2021, September). Я, Силовик. The GRU. The Security Distillery. <https://thesecuritydistillery.org/all-articles/the-gru>
 106. Dmitri Trenin, & Alexey Malashenko. (2003, October 29). “Russia's restless frontier: The Chechnya factor in post-Soviet Russia”. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/middle-east/research/2003/10/russias-restless-frontier-the-chechnya-factor-in-post-soviet-russia>
 107. Dudziak, M. L. (2000). “Cold War civil rights: Race and the image of American democracy”. Princeton University Press.
 108. Dunham, K., & Melnick, J. (2008). “Malicious bots: An inside look into the cyber-criminal underground of the Internet”. CRC Press.
 109. Dunlop, J. B. (2012). “The Moscow bombings of September 1999: Examinations of Russian terrorist attacks at the onset of Vladimir Putin's rule”. Ibidem-Verlag.
 110. Dylan, H., & Grossfeld, E. (2025). Unveiling Russian intelligence failures in the Ukraine conflict: A strategic culture perspective. “Intelligence and National Security, 40”(5), 1–25. <https://doi.org/10.1080/02684527.2025.2544460>
 111. Eggen, D., & Warrick, J. (2007, December). CIA destroyed videos showing interrogations. “The Washington Post”. https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/12/06/AR2007120601828_pf.html
 112. EUvsDisinfo. (2017). Disinfo: Ukraine asked the United States to spread the Ebola virus. EUvsDisinfo.

<https://euvsdisinfo.eu/report/ukraine-asked-the-united-states-to-spread-the-ebola-virus/>

113. EUvsDisinfo. (2018a). Disinfo: Americans experimented on people in Georgia. EUvsDisinfo.
<https://euvsdisinfo.eu/report/americans-experimented-on-people-in-georgia/>
114. EUvsDisinfo. (2018b). Disinfo: Georgian trace may be found in the case of poisoning ex-GRU colonel Sergei Skripal. EUvsDisinfo.
<https://euvsdisinfo.eu/report/georgian-trace-may-be-found-in-the-case-of-poisoning-ex-gru-colonel-sergei-skripal-in-the-great-britain/>
115. EUvsDisinfo. (2020a). Disinfo: Georgian Lugar Lab might produce biological weapons. EUvsDisinfo.
<https://euvsdisinfo.eu/report/georgian-lugar-lab-might-produce-biological-weapons/>
116. EUvsDisinfo. (2020b). Disinfo: Georgia and the Lugar Lab intentionally infecting South Ossetians with COVID-19. EUvsDisinfo.
<https://euvsdisinfo.eu/report/georgia-and-the-lugar-lab-intentionally-infecting-south-ossetians-with-covid-19/>
117. EUvsDisinfo. (2020c). Disinfo: Partners are transferring funds to Georgia in exchange for vaccination and experiments. EUvsDisinfo.
<https://euvsdisinfo.eu/report/partners-are-transferring-funds-to-georgia-in-exchange-for-vaccination-and-experiments/>
118. EUvsDisinfo. (2020d). Disinfo: US biolabs in Ukraine connected to the spread of COVID-19. EUvsDisinfo.
<https://euvsdisinfo.eu/report/us-biolabs-in-ukraine-connected-to-the-spread-of-covid-19/>

119. EUvsDisinfo. (2021a). Disinfo: Western partners demand that Georgia does not buy Sputnik V. EUvsDisinfo. <https://euvsdisinfo.eu/report/western-partners-demand-that-georgia-does-not-buy-sputnik-v/>
120. EUvsDisinfo. (2021b). Disinfo: COVID-19 was released from a US lab. EUvsDisinfo. <https://euvsdisinfo.eu/report/covid-19-was-released-from-a-us-lab/>
121. EUvsDisinfo. (2021c). Disinfo: COVID-19 likely the fault of the US; it runs dozens of deadly biolabs around the world. EUvsDisinfo. <https://euvsdisinfo.eu/report/covid-19-likely-the-fault-of-the-us-it-runs-dozens-of-deadly-biolabs-around-the-world/>
122. EUvsDisinfo. (2023). Disinfo: Ukrainian Nazis have taken over Canada. EUvsDisinfo. <https://euvsdisinfo.eu/report/ukrainian-nazis-have-taken-over-canada/>
123. Fainberg, S. (2017). “Russian spetsnaz, contractors, and volunteers in the Syrian conflict”. IFRI. <https://www.ifri.org/>
124. Falkov, Y. (2025). 'Instructive, valuable and useful': Soviet intelligence learns from German World War I experience in HUMINT. “Journal of Intelligence History, 24”(2), 144–161. <https://doi.org/10.1080/16161262.2025.2450582>
125. Federal Bureau of Investigation. (2018). “Russian interference in 2016 U.S. elections”. <https://www.fbi.gov/wanted/cyber/russian-interference-in-2016-u-s-elections>
126. Fedor, J. (2013). “Russia and the cult of state security: The chekist tradition from Lenin to Putin”. Routledge.

127. Fedor, J. (2025). Getting ready to fight dissidents: The KGB, ideological subversion, and Soviet intellectuals during the Khrushchev era. "Journal of Cold War Studies, 27"(3), 35–78.
https://doi.org/10.1162/jcws_a_01277
128. Foreign, Commonwealth & Development Office. (2023, December). Russia's FSB malign activity: Factsheet. GOV.UK.
<https://www.gov.uk/government/publications/russias-fsb-malign-cyber-activity-factsheet/russias-fsb-malign-activity-factsheet>
129. Fridman, O. (2017). Hybrid warfare or gibridnaya voyna? Similar, but different. "The RUSI Journal, 162"(1), 42–49.
<https://doi.org/10.1080/03071847.2016.1253370>
130. FSWC. (2023, September 24). FSWC appalled by standing ovation in Parliament for Ukrainian veteran who served in Nazi military unit. [Www.fswc.ca](http://www.fswc.ca).
<https://www.fswc.ca/news/fswc-appalled-by-standing-ovation-in-parliament-for-ukrainian-veteran-who-served-in-nazi-military-unit>
131. FUNKE Mediengruppe. (2023, September 25). Сором'язливий "герой": парламент Канади вшановує ветерана СС. Berliner Morgenpost.
<https://www.morgenpost.de/politik/article239660829/eklat-kanada-waffen-ss-ukraine-putin.html>
132. Galeotti, M. (2015). "Spetsnaz: Russia's special forces". Internet Archive.
<https://archive.org/details/spetsnazrussiass0000gale>
133. Galeotti, M. (2017). The intelligence and security services and strategic decision-making. Marshall Center Security Insights.
<https://www.marshallcenter.org/en/publications/security-insights/intelligence-and-security-services-and-strategic-decision-making-0>

134. Galeotti, M. (2020). Spetsnaz: Operational intelligence, political warfare, and battlefield role. "Marshall Center Security Insights, 46", 1–10.
<https://www.marshallcenter.org/en/publications/security-insights/spetsnaz-operational-intelligence-political-warfare-and-battlefield-role-0>
135. Galeotti, M. (2021, February 15). Role of Russian FSO expands beyond presidential protection. Jane's Intelligence Review.
<https://www.janes.com/osint-insights/defence-news/role-of-russian-fso-expands-beyond-presidential-protection>
136. Gardels, N., & Berlin, I. (1991). Two concepts of nationalism: An interview with Isaiah Berlin. In "Isaiah Berlin Online" (pp. 1–17).
<https://berlin.wolf.ox.ac.uk/lists/interviews/gardels.pdf>
137. GEC. (2020, August). "Pillars of Russia's disinformation and propaganda ecosystem". U.S. Department of State.
https://2021-2025.state.gov/wp-content/uploads/2020/08/Pillars-of-Russia%E2%80%99s-Disinformation-and-Propaganda-Ecosystem_08-04-20.pdf
138. Giordano, J., & Annett, E. (2025, June 16). The "Ins" and "Outs" of cognitive warfare: What's the next move? Institute for National Strategic Studies, National Defense University.
<https://inss.ndu.edu/Media/News/Article/4217626/the-ins-and-outs-of-cognitive-warfare-whats-the-next-move/>
139. Girodano, J. (2026, January 6). Cognitive warfare 2026: NATO's chief scientist report as sentinel call for operational readiness. Institute for National Strategic Studies.
<https://inss.ndu.edu/Research-and-Commentary/View-Publications/Article/4371195/cognitive-warfare-2026-natos-chief-scientist-report-as-sentinel-call-for-operat/>

140. Gordon Bennett. (2000, March). The Federal Security Service of the Russian Federation. ETH Zurich ISN. https://www.files.ethz.ch/isn/96631/00_Mar_3.pdf
141. Grau, L. W., & Kipp, J. W. (2006). Russian tactical lessons learned fighting Chechen separatists. "Journal of Slavic Military Studies, 19"(4), 898–906. <https://doi.org/10.1080/13518040500355015>
142. Grey Dynamics. (2024a, December 14). The Federal Protective Service (FSO): Putin's Praetorian Guard. <https://greydynamics.com/the-federal-protective-service-fso-putins-praetorian-guard/>
143. Grey Dynamics. (2024b). The FSB: Russia's Federal Security Service. <https://greydynamics.com/the-fsb-russias-federal-security-service/>
144. Haines, H. H. (1988). "Black radicals and the civil rights mainstream, 1954–1970". University of Tennessee Press.
145. Haslam, J. (2015). "Near and distant neighbors: A new history of Soviet intelligence" (p. 23). Farrar, Straus and Giroux.
146. HAYWARD, R. J. (1988). "Working in thin air": Of archives and the Deschênes Commission. "Archivaria". <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/11497/12441>
147. Higgins, E., Toler, A., & Waters, N. (2019, June 19). Identifying the separatists linked to the downing of MH17. Bellingcat. <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2019/06/19/identifying-the-separatists-linked-to-the-downing-of-mh17/>
148. Horton, A. (2023, April 14). Russia's commando units gutted by Ukraine war, U.S. leak shows. "The Washington Post".

<https://www.washingtonpost.com/national-security/2023/04/14/leaked-documents-russian-spetsnaz/>

149. Hovland, C. I., Janis, I. L., & Kelley, H. H. (1953). "Communication and persuasion: Psychological studies of opinion change" (pp. 19–55). Yale University Press.
150. Human Rights Council. (2026, March 9). "Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine". OHCHR. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/sessions-regular/session61/advance-version/a-hrc-61-61-auv.pdf>
151. Human Rights House Foundation. (2019, April 5). FSB raids homes of Crimean Tatars. <https://humanrightshouse.org/letters-of-concern/fsb-raids-homes-of-crimean-tatars/>
152. INSIDE THIS ISSUE: COGNITIVE WARFARE. (2025). NATO ACT Newsletter (pp. 1–5). https://www.act.nato.int/wp-content/uploads/2025/10/20250819_CogWar-Newsletter-September.pdf
153. International Military Tribunal (Nuremberg), Judgment of 1 October 1946. (2008, November). Legal-Tools.org. <https://www.legal-tools.org/doc/45f18e/pdf/>
154. Ivan Katchanovski. (2021). Google Scholar profile. <https://scholar.google.com/citations?user=PtRnffQAAAAJ&hl=en>
155. Jardar Østbø. (2024). The Russian hybrid intelligence state: Reconceptualizing the politicization of intelligence and the "intelligencization" of politics. "Intelligence & National Security, 39"(6), 1–23. <https://doi.org/10.1080/02684527.2024.2370134>

156. Jewish Telegraphic Agency. (1997, June 5). Canada knowingly admitted SS members after World War II. <https://www.jta.org/1997/06/05/global/canada-knowingly-admitted-ss-members-after-world-war-ii>
157. Jonsson, O. (2018). Damning findings: The JIT and Bellingcat reports on the downing of flight MH17. Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/damning-findings-the-jit-and-bellingcat-reports-the-downing-flight-mh17>
158. Jubb, P. B. (1999). Whistleblowing: A restrictive definition and interpretation. "Journal of Business Ethics, 21", 77–94.
159. Kaas, K. (2009, May 24). The Russian Bear on the warpath against Georgia. International Centre for Defence and Security. <https://icds.ee/en/the-russian-bear-on-the-warpath-against-georgia/>
160. Kalugin, O. (1995). "Spymaster: The highest-ranking KGB officer ever to break his silence" (pp. 191–192). Blake Publishing.
161. Kalugin, O. (2009). "Spymaster: My thirty-two years in intelligence and espionage against the West". Basic Books.
162. Katz, B., & Harrington, N. (2020). The military campaign. In S. G. Jones (Ed.), "Moscow's war in Syria" (pp. 18–40). CSIS.
163. Kelly, M. (2026, March 25). The ex-CIA agent going viral asking for a Trump pardon. "WIRED". <https://www.wired.com/story/that-ex-cia-agent-in-all-your-feeds-is-after-a-pardon-from-donald-trump/>
164. King, C. (2001). The benefits of ethnic war: Understanding Eurasia's unrecognized states. "World Politics, 53"(4), 524–552. <https://doi.org/10.1353/wp.2001.0017>

165. King, F. J. (2018). "Reflexive control and disinformation in Putin's wars"
[Master's thesis, University of Colorado Boulder]. CU Scholar.
https://scholar.colorado.edu/concern/graduate_thesis_or_dissertations/z890rt45j
166. Kirby, P. (2022, March 3). Ukraine conflict: Who's in Putin's inner circle
and running the war? BBC News.
<https://www.bbc.com/news/world-europe-60573261>
167. Kiriakou, J. (2009). "The reluctant spy: My secret life in the CIA's War on
Terror". Google Books.
<https://books.google.com.ua/books?id=WvBrPgAACAAJ>
168. Klarenberg, K. (2026, May 14). Declassified: UK knew NATO expansion
"would provoke" Russia war. CovertAction Magazine.
<https://covertactionmagazine.com/2026/05/14/declassified-uk-knew-nato-expansion-would-provoke-russia-war/>
169. Knight, A. (1996). "Spies without cloaks: The KGB's successors".
Princeton University Press. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt15sk83q>
170. Knight, A. (2012, November 22). Finally, we know about the Moscow
bombings. "The New York Review of Books".
<https://www.nybooks.com/articles/2012/11/22/finally-we-know-about-moscow-bombings/>
171. Kovacevic, F. (2024). Glorified images of Soviet state security and
intelligence services: A survey of books published in Putin's Russia.
"Journal of Cold War Studies, 26"(4), 135–.
https://doi.org/10.1162/jcws_a_01246

172. Kovacevic, F. (2025). "KGB literati: Spy fiction and state security in the Soviet Union". University of Toronto Press.
<https://utppublishing.com/doi/book/10.3138/9781487548926>
173. Kovacevic, F. (2026, January 9). Review: KGB literati. Association of Former Intelligence Officers.
<https://www.afio.com/book-reviews/2026/01/09/kgb-literati-spy-fiction-and-state-security-in-the-soviet-union/>
174. Kramer, M. (2020, May 26). Lessons from Operation "Denver," the KGB's massive AIDS disinformation campaign. "The MIT Press Reader".
<https://thereader.mitpress.mit.edu/operation-denver-kgb-aids-disinformation-campaign/>
175. Krivitsky, W. G. (1939). "In Stalin's secret service: An exposé of Russia's secret policies". Google Books.
https://books.google.com.ua/books/about/In_Stalin_s_secret_service_an_expose_of.html?id=P8wPzwEACAAJ
176. Krivitsky, W. G. (1996). "I was Stalin's agent". Google Books.
https://books.google.com.ua/books/about/I_was_Stalin_s_Agent.html?id=aWVpAAAAMAAJ
177. Kuzelewska, E., & Tomaszuk, M. (2022). Rise of conspiracy theories in the pandemic times. "International Journal for the Semiotics of Law, 35"(6). <https://doi.org/10.1007/s11196-022-09910-9>
178. Kuzmarov, J. (2024, December 19). U.S. corporate land grab in Ukraine underlies war with Russia. CovertAction Magazine.
<https://covertactionmagazine.com/2024/12/19/u-s-corporate-land-grab-in-ukraine-underlies-war-with-russia/>

179. Kuzmarov, J. (2026, March 27). Russophobic intellectuals breed support for death and destruction. *CovertAction Magazine*.
<https://covertactionmagazine.com/2026/03/27/russophobic-intellectuals-breed-support-for-death-and-destruction/>
180. Leitenberg, M. (2016). “China's false allegations of the use of biological weapons by the United States during the Korean War”. Wilson Center.
https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/cwihp_wp_78_china_false_bw_allegations_korean_war_march_16.pdf
181. Leonard, R. W. (1999). “Secret soldiers of the revolution: Soviet military intelligence, 1918–1933” (Contributions in Military Studies, No. 183). Greenwood Press.
182. Leonard, T. (2012). “Encyclopedia of U.S.-Latin American relations”.
<https://doi.org/10.4135/9781608717613>
183. Lev Golinkin. (2023, September 26). Canada's House Speaker resigns over celebration of 98-year-old who fought in Nazi unit. “The Forward”.
<https://forward.com/news/562072/anthony-rota-canada-parliament-resignation-yaroslav-hunka-ovation-nazi-ss-galichina/>
184. Lis, M., et al. (2024). Disjointed cyber warfare: Internal conflicts among Russian intelligence agencies. “ACIG Journal”.
<https://www.acigjournal.com/Disjointed-Cyber-Warfare-Internal-Conflicts-among-Russian-Intelligence-Agencies,192120,0,2.html>
185. Luciuk, L. Y. (2023). “Operation payback: Soviet disinformation and alleged Nazi war criminals in North America” (3rd rev. ed.). The Kashtan Press.

186. Madeira, V. (2014). "Britannia and the Bear: The Anglo-Russian intelligence wars, 1917–1929". Boydell & Brewer.
187. Mahaletskyi, A. (2020). The myth of the Great Patriotic War as a tool of Russia's propaganda influence in the hybrid war against Ukraine. "Intermarum History Policy Culture, 8", 121–139. <https://doi.org/10.35433/history.11208>
188. Mannion, R., et al. (2018). The conceptual underpinnings of whistleblowing. NIHR Journals Library. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK519622/>
189. Marsili, M. (2025). Defining cognitive warfare: Maximalist versus minimalist approaches. "The Defence Horizon Journal". <https://tdhj.org/blog/post/defining-cognitive-warfare/>
190. Martynowych, O. T. (1991). "Ukrainians in Canada: The formative period, 1891–1924". Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
191. Matusevich, M. (2009). Soviet anti-racism and its discontents: The Cold War years. In "Ideologies of race: Imperial Russia and the Soviet Union in global context". McGill-Queen's University Press.
192. McAdam, D. (1982). "Political process and the development of Black insurgency, 1930–1970". University of Chicago Press.
193. McDermott, R. N. (2009). Russia's conventional armed forces and the Georgian war. "Parameters, 39"(1), 65–80.
194. Meakins, J. I. (n.d.). Squabbling siloviki: Factionalism within Russia's security services. "Journal of Slavic Military Studies".
195. Melella, C., Ferazza, F., & Mersinas, K. (2024). Disjointed cyber warfare: Internal conflicts among Russian intelligence agencies. "ACIG Journal".

- <https://www.acigjournal.com/Disjointed-Cyber-Warfare-Internal-Conflicts-among-Russian-Intelligence-Agencies,192120,0,2.html>
196. Montgomery, D. (2013, February 22). CIA whistleblower Kiriakou gets posh send-off to prison. "The Washington Post". https://www.washingtonpost.com/lifestyle/style/cia-whistleblower-kiriakou-gets-posh-send-off-to-prison/2013/02/21/b3f0a2b8-7c7c-11e2-a044-676856536b40_story.html
 197. Mueller, R. S. (2019). "Report on the investigation into Russian interference in the 2016 presidential election" (Vol. I). U.S. Department of Justice. <https://digitalcommons.unl.edu/usjusticematls/47/>
 198. Murphy, W. T. (2022). Soviet espionage in France between the wars. "International Journal of Intelligence and CounterIntelligence, 35"(1), 1–30. <https://doi.org/10.1080/08850607.2020.1861581>
 199. Nakashima, E., & Troianovski, A. (2018, December). How Russia's military intelligence agency became the covert muscle in Putin's duels with the West. "The Washington Post". https://www.washingtonpost.com/world/europe/how-russias-military-intelligence-agency-became-the-covert-muscle-in-putins-duels-with-the-west/2018/12/27/2736bbe2-fb2d-11e8-8c9a-860ce2a8148f_story.html
 200. Naming the CIA's Names. (1980, July 30). "The Washington Post". <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1980/07/30/naming-the-cias-names/87689716-c99d-4d72-8270-ee933c81459b/>
 201. National Security Archive. (1979). Заседание Политбюро ЦК КПСС, 17 марта 1979 года. Gwu.edu. https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/March%2017

202. NATO Allied Command Transformation. (2021). “NATO warfighting capstone concept”. Supreme Allied Commander Transformation. <https://www.act.nato.int/our-work/nato-warfighting-capstone-concept/>
203. NATO ACT. (2026, February). Perception Newsletter COGNITIVE CULTURE: COMIC. https://www.act.nato.int/wp-content/uploads/2026/02/20260209_CogWar-Newsletter_Feb.pdf
204. Naveh, C., et al. (2024). The psychology of intelligence. “International Journal of Intelligence and CounterIntelligence, 37”(4). <https://doi.org/10.1080/08850607.2024.2343258>
205. Near, J. P., & Miceli, M. P. (1985). Organizational dissidence: The case of whistle-blowing. “Journal of Business Ethics, 4”, 1–16. <https://doi.org/10.1007/BF00382668>
206. Norberg, J. (Ed.). (2015). “The use of Russia's military in the Crimea crisis”. Swedish Defence Research Agency (FOI). <https://www.foi.se/rest-api/report/FOI-R--3990--SE>
207. NYT Archive. (1985, January 23). AIDS may invade India [Image]. The New York Times. https://static01.nyt.com/images/2017/12/13/us/politics/13dc-disinfo2/merlin_131179325_4a867223-3bdf-4e56-a5aa-7045df25b618-superJumbo.jpg
208. ODOM, W. E. (1998). “The collapse of the Soviet military”. Yale University Press. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt32bpdm>
209. Office of the Historian. (1950, January). 252. National Security Council Intelligence Directive No. 131. U.S. Department of State. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1950-55Intel/d252>

Ось оновлений список з нумерацією, зсунутою на один (209→210, 210→211, ..., 315→316):

210. Ottis, R. (2008). Analysis of the 2007 cyber attacks against Estonia from the information warfare perspective. In D. Remenyi (Ed.), "Proceedings of the 7th European Conference on Information Warfare and Security" (pp. 163–168). Academic Publishing Limited. https://ccdcoe.org/uploads/2018/10/Ottis2008_AnalysisOf2007FromTheInformationWarfarePerspective.pdf
211. Palyvoda, V. (2025, October 2). The State Security Committee of the Republic of Belarus as the "Foundation" of Aleksandr Lukashenko's Regime. Institute for Global Policy. <https://igp.org.ua/en/publikacii/komitet-derzhavno%D1%97-bezpeki-respubliki-bilorus/>
212. Park, D., & Walstrom, M. (2017, October 11). Cyberattack on critical infrastructure: Russia and the Ukrainian power grid attacks. Henry M. Jackson School of International Studies. <https://jsis.washington.edu/news/cyberattack-critical-infrastructure-russia-ukrainian-power-grid-attacks/>
213. Parkes, R. (2025). "Not withstanding? An upbeat perspective on societies' will to fight" (pp. 1–84). NATO NDC. https://www.ndc.nato.int/wp-content/uploads/2025/07/2025_Insight-05.pdf
214. PEN American Center. (2015, November). "Secret sources: Whistleblowers, national security, and free expression". https://web.archive.org/web/20151114165100/http://www.pen.org/sites/default/files/secretsources_low-res.pdf
215. Peter Van Buren. (2012, September 11). Protecting torturers, prosecuting whistleblowers. "The Nation".

<https://www.thenation.com/article/archive/protecting-torturers-prosecuting-whistleblowers/>

216. Preobrazhensky, K. (2012). Case report open access. "Journal of Defense Management, 2"(2). <https://doi.org/10.4172/2167-0374.1000105>
217. Prime Minister invited Waffen-SS veteran Hunka to his official reception for Zelensky. (2023). CIJA. https://www.cija.ca/prime_minister_invited_waffen_ss_veteran_hunka_to_his_official_reception_for_zelensky_the_globe_and_mail
218. Prizel, I. (1994). Ukraine between proto-democracy and "soft" authoritarianism. In K. Dawisha & B. Parrott (Eds.), "Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova" (pp. 330-369). Cambridge University Press.
219. Purves, G. (1988). War criminals: The Deschênes Commission (87-3E). Government of Canada. <https://publications.gc.ca/Pilot/LoPBdP/CIR/873-e.htm>
220. Radford, A. (2023, September 22). Ukraine's Volodymyr Zelensky visits Canada for first time since Russia invasion. BBC. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-66885865>
221. Radio Free Europe/Radio Liberty. (2021, April 25). Coup plots, poison, hacking, sabotage: What is the GRU's Unit 29155 <https://www.rferl.org/a/gru-unit-29155-russian-military-intelligence/31220707.html>
222. RADIO TV REPORTS. (1980, July). "Eyewitness News: After hours — Louis Wolf and the CIA". <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP90-00845R000100160072-1.pdf>
223. Reddaway, P. (2018). "Russia's domestic security wars: Putin's use of divide and rule against his hardline allies". Palgrave Pivot.

224. Refworld / UNHCR. (1993). Security forces: Russia.
<https://www.refworld.org/docid/3ae6a8328.html>
225. Richelson, J. T. (1995). "A century of spies: Intelligence in the twentieth century". Oxford University Press.
226. Rid, T. (2020). "Active measures: The secret history of disinformation and political warfare". CIA.
<https://www.cia.gov/resources/csi/studies-in-intelligence/volume-64-no-1/active-measures-the-secret-history-of-disinformation-and-political-warfare/>
227. Riehle, K. (2024). "Russian FSB: A concise history of the Federal Security Service". Georgetown University Press.
<https://doi.org/10.1093/ia/iae111>
228. Robertson, T., & Pelechaty, T. (2022). "Addressing attribution: Theorizing a model to identify Russian disinformation campaigns online". Canadian Global Affairs Institute.
https://www.cgai.ca/addressing_attribution_theorizing_a_model_to_identify_russian_disinformation_campaigns_online
229. Rumer, E. (2019, June 5). The Primakov (not Gerasimov) doctrine in action. Carnegie Endowment for International Peace.
<https://carnegieendowment.org/research/2019/06/the-primakov-not-gerasimov-doctrine-in-action>
230. Rusi, M., et al. (2022, May 20). No war for old spies: Putin, the Kremlin and intelligence. Royal United Services Institute.
<https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/no-war-old-spies-putin-kremlin-and-intelligence>
231. Sammann, T. (2025). Increasingly aligned Russian and Chinese disinformation threatens U.S. citizens. American Security Project.
<https://www.americansecurityproject.org/increasingly-aligned-russian-and-chinese-disinformation-threatens-u-s-citizens/>

232. Satter, D. (2016). "The less you know, the better you sleep: Russia's road to terror and dictatorship under Yeltsin and Putin". Yale University Press.
233. Schmidt, M. S. (2013, January 25). Ex-officer for C.I.A. is sentenced in leak case. "The New York Times".
<https://www.nytimes.com/2013/01/26/us/ex-officer-for-cia-is-sentenced-in-leak-case.html>
234. Schröfl, J. (2024, April 25). The Russia-Ukraine conflict from a hybrid warfare cognitive perspective. The Defence Horizon Journal.
<https://tdhj.org/blog/post/russia-ukraine-hybrid-cognitive-warfare/>
235. Seldin, J. (2022, March). Russian outlets seize on accounts of racism. VOA.
<https://www.voanews.com/a/russian-outlets-seize-on-accounts-of-racism-/6474758.html>
236. Selvage, D., & Nehring, C. (2019, July 22). Operation "Denver": KGB and Stasi disinformation regarding AIDS. Wilson Center.
<https://www.wilsoncenter.org/blog-post/operation-denver-kgb-and-stasi-disinformation-regarding-aids>
237. Shadursky, C. (2023, July 19). Sergei Zhuk: "We should publicly name those individuals who are falsifying history." Ukrainian Jewish Encounter.
<https://ukrainianjewishencounter.org/en/sergei-zhuk-we-should-publicly-name-those-individuals-who-are-falsifying-history/>
238. Shkandrij, M. (2019). The Ukrainian "Galicia" Division: From familiar to unexplored avenues of research. Ukma.edu.ua.
<https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ec6bb6ec-74c3-4358-9210-9321dde65fbe>

239. Socor, V. (2012, July 22). Twenty years of Russian "peacekeeping" in Moldova. Jamestown Foundation Eurasia Daily Monitor. <https://jamestown.org/twenty-years-of-russian-peacekeeping-in-moldova/>
240. Soesanto, S. (2020, June 8). Bundestag hack redux: More smoke than mirrors. Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/articles/bundestag-hack-redux-more-smoke-mirrors>
241. Soldatov, A., & Borogan, I. (2010). Russia's new nobility: The rise of the security services in Putin's Kremlin. *Foreign Affairs*, 89(5), 80–96. <https://www.jstor.org/stable/20788646>
242. Soldatov, A., & Rochlitz, M. (2017). The siloviki in Russian politics [Manuscript]. <https://static1.squarespace.com/static/55510affe4b06afeca50df07/t/57d3923859cc684a23285460/1473483331787/Siloviki+Final+Aug+17+.pdf>
243. Statistics Canada. (2022). Census of population, 2021: Ethnic and cultural origins of Canadians. Government of Canada. <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement/2021/dp-pd/prof/index.cfm?Lang=E>
244. Steury, D. P. (2000). The sword and the shield: The Mitrokhin archive and the secret history of the KGB. *History: Reviews of New Books*, 28(2), 77–77. <https://doi.org/10.1080/03612759.2000.10525409>
245. Stout, M. (2014, January 9). Clemency for Edward Snowden and Philip Agee? War on the Rocks. <https://warontherocks.com/clemency-for-edward-snowden-and-philip-agee/>
246. Sulc, L. B. (1985). "Active measures, quiet war and two socialist revolutions". The Nathan Hale Institute. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP90-00806R000200720008-2.pdf>

247. Sullivan, J. (2021). Active measures: The secret history of disinformation and political warfare. "International Affairs, 97"(1), 244–245. <https://doi.org/10.1093/ia/iiaa211>
248. Suvorov, V. (1984). "Inside Soviet military intelligence". Google Books.
https://books.google.com.ua/books/about/Inside_Soviet_Military_Intelligence.html?id=Dtstydg5zbcC
249. Syrovátka, J. (2021). Mark Galeotti: We need to talk about Putin: How the West gets him wrong. "Mezinárodní Vztahy, 56"(1), 125–129. <https://doi.org/10.32422/mv-cjir.1756>
250. Taylor, B. D. (2003). "Politics and the Russian army: Civil-military relations, 1689–2000". Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511510342>
251. Taylor, B. D. (2011). "State building in Putin's Russia: Policing and coercion after communism". Cambridge University Press.
252. THE FBI INVESTIGATION. (2018, July). In the matter of an application for criminal complaint for Mariia Butina. U.S. Department of Justice.
<https://www.justice.gov/archives/opa/press-release/file/1080766/dl?inline>
=
253. The Washington Book Review. (1981). Company secrets: An interview with Louis Wolf. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP90-00845R000201220001-0.pdf>
254. Thomas, T. L. (2004). Russia's reflexive control theory and the military. "The Journal of Slavic Military Studies, 17"(2), 237–256. <https://doi.org/10.1080/13518040490450529>

255. TIME. (1977, July). Night of terror.
<https://web.archive.org/web/20090716190845/http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,919089-4,00.html>
256. Traynor, I. (2007, May 17). Russia accused of unleashing cyberwar to disable Estonia. "The Guardian".
<https://www.theguardian.com/world/2007/may/17/topstories3.russia>
257. U.S. Department of Justice. (2012, January). Former CIA officer John Kiriakou indicted for allegedly disclosing classified information. FBI.
<https://archives.fbi.gov/archives/washingtondc/press-releases/2012/former-cia-officer-john-kiriakou-indicted-for-allegedly-disclosing-classified-information-including-covert-officers-identity-to-journalists-and-lying-to-cias-publications-board>
258. U.S. Department of Justice. (2015, March 19). Former CIA officer sentenced to 30 months for revealing identity of covert CIA officer.
<https://www.justice.gov/usao-edva/pr/former-cia-officer-sentenced-30-months-revealing-identity-20-plus-year-covert-cia>
259. U.S. Department of Justice. (2019). "Report on the investigation into Russian interference in the 2016 presidential election" (Vol. I).
<https://digitalcommons.unl.edu/usjusticematls/47/>
260. U.S. Department of Justice. (2020, October 19). Six Russian GRU officers charged in connection with worldwide deployment of destructive malware.
<https://www.justice.gov/archives/opa/pr/six-russian-gru-officers-charged-connection-worldwide-deployment-destructive-malware-and>
261. U.S. Department of State. (2019a). 2019 report on international religious freedom: Ukraine — Crimea.
<https://2021-2025.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/ukraine/crimea/>

262. U.S. Department of State. (2019b). 2019 country reports on human rights practices: Ukraine — Crimea. <https://www.state.gov/reports/2019-country-reports-on-human-rights-practices/ukraine/crimea>
263. UCCLA. (2025a). War criminality educational documents. <https://www.uccla.ca/war-criminality-documents>
264. UCCLA. (2025b). War criminality educational documents. <https://www.uccla.ca/war-criminality-documents>
265. UK Government. (2025, December 4). UK cracks down on Russian intelligence agency authorised by Putin to target Skripals. <https://www.globalsecurity.org/intell/library/news/2025/intell-251204-ukgov01.htm>
266. UN. (2025, April 24). Experts of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination commend Ukraine's presence. UN Office at Geneva. <https://www.ungeneva.org/en/news-media/meeting-summary/2025/04/examen-du-rapport-de-lukraine-au-cerd-dans-le-contexte>
267. V.M. Shemaiev, & L.V. Yeromina. (2024). Cognitive war as a component of modern hybrid war. "Juridical Scientific and Electronic Journal, 7", 300–304. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/73>
268. Valeriy Krylko. (2024, June 24). Russian artists being used by Ukraine to build support for U.S. weapons pipeline and war. CovertAction Magazine. <https://covertactionmagazine.com/2024/06/24/russian-artists-being-used-by-ukraine-to-build-support-for-u-s-weapons-pipeline-and-war/>
269. Van der Klaauw, C. (2023). Cognitive warfare: NATO's 21st-century game changer. "The Three Swords Magazine, 39", 97–101. <https://www.jwc.nato.int/wp-content/uploads/2024/12/selects-klaauw.pdf>

270. Volodarsky, B. (2023). The murder of Alexander Litvinenko. Academia.edu.
https://www.academia.edu/109512882/Boris_Volodarsky_The_Murder_of_Alexander_Litvinenko
271. W. Pringle, R. (2015). "Historical dictionary of Russian and Soviet intelligence". Google Books.
https://books.google.com.ua/books/about/Historical_Dictionary_of_Russian_and_Sov.html
272. Walker, E. (2006). Litvinenko chronology. Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies, UC Berkeley.
https://iseees.berkeley.edu/sites/default/files/2006_walker-litvin-chron_0.pdf
273. Warfare definition & meaning. (2026). "Britannica Dictionary".
<https://www.britannica.com/dictionary/warfare>
274. Warsaw Institute. (2019, June 19). Russian GRU agents found guilty of attempted Montenegro coup.
<https://warsawinstitute.org/russian-gru-agents-found-guilty-attempted-montenegro-coup/>
275. Watts, C. (2023). Murder on Waterloo Bridge: Placing the assassination of Georgi Markov in past and present context, 1970–2018. "Intelligence and National Security, 38"(4), 512–531.
<https://doi.org/10.1080/13619462.2022.2160707>
276. Weston, G. (1985, November 13). Conservative MPs question value of continuing hunt for Nazi war criminals. "Ottawa Citizen", a3.
277. White, J. B. (2018, November 28). The forgotten story of the Julian Assange of the 1970s. "POLITICO Magazine".
<https://www.politico.com/magazine/story/2018/11/28/assange-wikileaks-prosecute-agee-covert-action-cia-222693/>

278. WMD Counter Disinfo. (2025). Operation Denver. Gpwmcounterdisinfo.com.
<https://gpwmcounterdisinfo.com/policy-briefs/operation-denver/>
279. World Health Organization. (2014, December). Ebola response roadmap situation report.
https://web.archive.org/web/20141213023402/http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/145198/1/roadmapsitrep_10Dec2014_eng.pdf
280. Xu, J., & Liu, C. (2021). Infodemic vs. pandemic factors associated to public anxiety in the early stage of the COVID-19 outbreak: A cross-sectional study in China. "Frontiers in Public Health, 9".
<https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.723648>
281. Yaffa, J. (2026, February 2). Inside Russia's secret campaign of sabotage in Europe. "The New Yorker".
<https://www.newyorker.com/magazine/2026/02/09/to-build-a-fire>
282. Yekelchyk, S. (2023). The making of independent Ukraine. "LSE Public Policy Review, 3"(1), 5. <https://doi.org/10.31389/lseppr.90>
283. Yizhak, O. (2025). Russia's geopolitical ambitions: Aggression against Ukraine as an instrument for achieving great power status. Konrad-Adenauer-Stiftung Ukraine.
https://www.kas.de/documents/d/ukraine/yizhak_russia_s_geopolitical_ambitions_eng
284. Yordanov, R. A. (2019). Warsaw Pact countries' involvement in Chile from Frei to Pinochet, 1964–1973. "Journal of Cold War Studies, 21"(3), 56–87. https://doi.org/10.1162/jcws_a_00893
285. Yousif, N. (2023, September 25). Canada's House Speaker apologises for praising Ukrainian Nazi veteran. BBC News.
<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-66908958>

286. Zelikow, P., & Holland, M. (2002). The lie that linked CIA to the Kennedy assassination. "Foreign Affairs, 81"(2), 184. <https://doi.org/10.2307/20033112>
287. Zubok, V. (1994). Soviet intelligence and the Cold War: The "small" committee of information, 1952–53. "Diplomatic History, 19"(3), 453–472. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.1994.tb00605.x>
288. Ивашутин, П. И. (1994). Солдаты невидимого фронта. [Без видавця].
289. Колпакиди, А. И., & Прохоров, Д. П. (2000). Империя ГРУ (т. 1–2). Олма-Пресс.
290. Кочик, В. Я. (2004). Разведчики и резиденты ГРУ за пределами Отчизны. Якуза; ЭКСМО.
291. Лота, В. (2002). ГРУ и атомная бомба. Олма-Пресс.
292. Лота, В. (2005). Секретный фронт Генерального штаба. Молодая гвардия.
293. Лурье, В. М., & Кочик, В. Я. (2002). ГРУ. Дела и люди. Олма-Пресс.
294. Никольский, В. А. (1997). Аквариум-2. Гя.
295. Никольский, В. А. (2005). ГРУ в годы Великой Отечественной войны. Герои невидимого фронта. Якуза; ЭКСМО.
296. Разведка и контрразведка в лицах. (2002). Русский мир.
297. Разведчики и резиденты ГРУ за пределами Отчизны. (2004). Якуза; ЭКСМО.
298. Энциклопедия военной разведки России. (2004). Аст; Астрель.
299. Alti Rodal. The Ukrainian 'Halychyna' (Galician) Waffen-SS Division, chapter XII, part 3. In Bender, R., & Taylor, H., "Uniforms, organization and history of the Waffen-SS" (p. 39).

300. Andrew Bustamante. (2024, October 10). Why John Kiriakou chose to work for Russian media [Video]. YouTube.
<https://www.youtube.com/watch?v=zeQcPfx2MPM>
301. CIJA — the Centre for Israel and Jewish Affairs. (2023). Prime Minister invited Waffen-SS veteran Hunka to his official reception for Zelensky.
https://www.cija.ca/prime_minister_invited_waffen_ss_veteran_hunka_to_his_official_reception_for_zelensky_the_globe_and_mail
302. CSDRS — Center for Digital Research & Scholarship at NaUKMA. (2024, April). Tuskegee experiment. Ukma.edu.ua.
<https://csdrs.ukma.edu.ua/index.php/uk/novyny/240-eksperiment-taskigi-abo-chomu-etika-doslidzhen-tse-vazhlivo>
303. Dungan, J. A., Young, L., & Waytz, A. (2019). The power of moral concerns in predicting whistleblowing decisions. "Journal of Experimental Social Psychology, 85", article 103848.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2019.103848>
304. Haque, U. (2024). Beyond the battlefield: Geospatial insights of health vulnerability in Ukraine during the Russian-Ukrainian war. PMC.
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12393482/>
305. Sputnik Afrique. (2018, February 2). Les bases militaires que les USA préféreraient garder secrètes (images satellite).
<https://fr.sputniknews.com/amp/insolite/201802021034989265-bases-militaires-usa-images-satellite>
306. Sputnik CZ. (2020, March 25). Evropa epidemii přežije. A co Evropská unie?
<https://cz.sputniknews.com/nazory/2020032511707248-evropa-epidemii-prezije-a-co-evropska-unie-nazor>
307. Sputnik GR. (2020, March 20). Κοροναϊός: Τι κρύβεται πίσω από τη δυτική επίθεση στη Ρωσία; Sputnik Ελλάδα.

<https://sputniknews.gr/rosia/202003206764103-koronoios-ti-kryvetai-pis-o-apo-ti-dytiki-epithesi-sti-rosia/>

308. Sputnik PL. (2020, March 24). Koronawirus w grze o wybory. <https://pl.sputniknews.com/opinie/2020032412139288-koronawirus-w-grze-o-wybory-sputnik/>
309. Губенко, Д. (2016, January). Експерти: "Прикарпаттяобленерго" атакували російські хакери. Deutsche Welle. <https://www.dw.com/uk/%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%BE-%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D1%85%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%80%D0%B8/a-18966574>
310. Морт Тропер, & Гарольд Вайнфельд. (1989). Старі рани: євреї, українці та полювання на нацистських воєнних злочинців (С. 51–132). Пінгвін. ISBN 9780140109160.
311. Московський Комсомолец. (2014, February 18). Есть ли фашизм на Майдане? Mk.ru. <https://www.mk.ru/specprojects/free-theme/article/2014/02/18/986509-est-li-fashizm-na-maydane.html>
312. Первый канал. (2019). Интернационал неонацистов: расследование Первого канала в годовщину украинских майданов. https://www.1tv.ru/news/2019-11-22/376201-internatsional_neonatsistov_rassledovanie_pervogo_kanala_v_godovschinu_ukrainskih_maydanov

313. ТАСС. (2015). Дело об "откровенном проявлении фашизма": что известно про одесскую трагедию год спустя.
<https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1929999>
314. ТАСС. (2016a). Украинские националисты из "Азова" объединились в политическую партию.
<https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/3705445>
315. ТАСС. (2016b). Факельное шествие националистов в Киеве проходит под усиленной охраной.
<https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2569054>
316. ТАСС. (2021). Украинские националисты завершили факельное шествие в честь Бандеры в Киеве.
<https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/10397349>